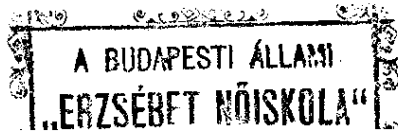

KAZINCZY MARMONTEL-FORDÍTÁSA.

A Marmontel-fordítás több tekintetben fontos Kazinczy életében. Báróti Marmontel-fordítása az első könyv, a melyből az »ismeretlen« nyelvet ismerni tanulja s fölteszi magában, hogy minden erejével Báróti koszorúja után törekszik »Ő vala — mondja — örök olvasásom ezentúl«. A *Bácsmegyei* első kiadásának (1789) előbeszédében már dicsekszik Báróti barátságával, a mely reá nézve »nyertt ditsőség«. »Meg-lehet — írja — hogy én Mármontelnek el-hevítése nélkül nem nyúltam volna tollhoz. *Hogy irtam és írok tehát* — ha mit ér írásom — hogy nevemet nem látott Hazafiak is esmérik, — a' *BÁRÓTI* műve«.

Fogságában e fordításon gyakorolja tehetségét s tesz próbákat: mennyivel tudná Bárótinál jobban megközelíteni a francia társalgás nyelvét. Kiszabadulása után is folytatja e próbákat, s pár év múlva fordítása készen várja a sajtót. De egy ideig nem tudja a kiadás költségeit előteremteni. Végre Wesselényi Miklós b. 500 frtot küld neki erre a czélra; csak-hogy ekkor meg az Erdélyből Bécsbe telepedett nyomtató, Haykul Antal, hitegeti évekig, míg végre a fordítás 1807 novemberében elhagyhatja a sajtót.¹ Azonban a mire Kazinczy számít, hogy Wesselényi arczképével s több szép rézmetszettel díszített kiadása hamarosan elkelvén, folytathatja az *Egyveleg Irások* kiadását, nem teljesedik. Az erdélyi olvasók épen nem sietnek Wesselényi kedvéért a mű megszerzésével. Mert — ha Cserey Farkasnak hihetünk — Wesselényi ekkor már mélyen elkeseredve becsvágyai rombadöltén, türhetetlen »szilaj vadságával« sokakat megsértett, s így »ezen szerencsétlen embernek nem vala jó akarója a Hazában«. Nem véljük ugyan, hogy ez ok a Kazinczy fordítása kelendőségére oly döntő hatással volt, mint Cserey állítja; de az bizonyos, hogy Kazinczynak az *Egyveleg Irások* folytatásához fűzött reménye hajótörést szenvedett. Hanem néhány év múlva, midőn ismét összes fordításai kiadását tervezi s részben meg is valósíthatja, megint Marmontel-fordításával

¹ Kazinczynak *Fordított Egyveleg Irásai. Első kötet. Széphalom, Abaujban.* 1808. A köv. lapon ismétlődik az előbbi czím s következők: *Marmontelnek Szív-képző Regéi Két Könyvben.* Az első könyvet Bárótinak, »példányomnak, mes-teremnek pályaaág gyanánt« ajánlja, a másodikat Ürményi József országbírónak.

kezdi. Ezt tekinti a 9 kötet legjobbjának. Tanítványai közül is Szemere Pál ezt tartja a stílbeli elegancia, szabatoság és kellem első igazi magyar képviselőjének. Döbrentei és Kölcsey nagyon hajlik Szemere nézetéhez.¹ E fordításról hall Kazinczy legtöbb s legméltóbb dicséretet, a mi új lelket önt bele, hogy fordításait 9, vagy ha lehet, 15 kötetben mind kiadja.

I.

Marmontel elbeszélései. — Kazinczy Marmontel-fordításának első kiadása. — Némely történet megmagyarosítása. — Báróti véleménye. — Kazinczy nem versenyezni akart vele. — Kis János, Dessewffy gr. és Csehy véleménye Kazinczy fordításáról. — A Kazinczytól fordított 7 elbeszélés rövid tartalma. Mi a célja Kazinczynak a fordítással? Stíljének rövid jellemzése. — Kazinczynak az újtársról ekkor hirdetett elvei; miképp valósítja ezeket Marmontelében?

Marmontel János Ferencz (1723—1799) a XVIII. század ismert francia írója. Nagyszámú drámája, prózai elbeszélése, történelmi, aesthetikai dolgozata és emlékirata megnyeri a közönség tetszését. Drámáit és elbeszéléseit több európai nyelvre lefordítják, mert a kor ízlésében gyökereznek. Kivált az 1761-ben megjelent *Contes moreaux* két kötete jut európai hírre. Ezekben az író a hősi, családi, pástorregényekből s némileg a tündéres elbeszélésekből összeolvasztja az erkölcsi, a tanító czélzat alapján mindazt, a mi akkor a finomabb ízlést kielégíti. Elbeszéléseinek meséje lehetőleg egyszerű, de kidolgozása annál gondosabb. Egészben véve Marmontel az érzelmes iránynak hódol, a világpolgár eszményei után sóvárog, s a vallási türelem, emberiség és jogegyenlőség eszméi hevitik. Egyik-másik elbeszélésében (*A két szerencsétlen*, *A jó anya*) már a korabeli társadalmi életet rajzolja s von el belőle tanulságot. Igaz — mint Beöthy mondja² — hogy elbeszéléseiben kevés a változatosság, s az érzelgősség eleganciája néha kissé fárasztó; de előadása elég gyors haladású s ritkán érdektelen. Megpróbálkozik hőseinek olyan lélektani jellemzésével is, a melyre azelőtt kevés példát láthatott, így az *Alcibiade*ban hősenek azzal a hiába tett kísérletével, hogy csak önmagáért szeressék, minden egyéb körülmény tekintetbe vétele nélkül, határozottan az újabb írók jellemző módját sejtetve rajzolja magát a hőst s az öt nőalakot. Ezt az elbeszélést Báróti a fordításához írt előbeszédében remeknek mondja. S a francia olvasók is ilyenképp ítélték, mert midőn az *Alcibiade* Marmontel lapjában, a *Mercure*ben, névtelenül megjelent, szerzőjében Voltairet vagy Montesquieút sejtették.³ Sikerülten festi a tapasztalatlan

¹ *Pályám Eml.* (M. Remekírók, Budapest, 1903.) 205., 352—55. l. — *Kazinczy F. levelezése* VII. k. 409. l. XIII. k. 460—1. l.

² *Szépprózai elbeszélés tört.* II. k. 56. l.

³ Beöthy Zs. u. o. 54—55. l. — Horváth János tanulmánya Bárótziról *Budapesti Szemle* 1901. évf. 107. k. 107. l.

leánynak a művelt társadalmi formákba ütközését *A' próbára tett barátságban* vagy *A' szép Anikóban*. A léha erkölcsi fel-fogás és a komoly férfiaság képviselőit éles ellentétbe állítja egymással *A' jó anyában*. Alakjai nálunk is népszerűkké válnak, mint a *Kartigám* meg a *Szigvárt* alakjai.¹

Irodalomtörténetíróink megállapítják, kik és mióta foglalkoztak nálunk Marmontel elbeszéléseinek fordításával vagy átdolgozásával egészen Kazinczyig, sőt a múlt század harminczas éveig.² Közülök csak Kónyi János és Bárótzai fordítása érdekel bennünket különösebben, mivel nyelvünk fejlődésének fokozatait ezeken szemlélhetjük leginkább. Kónyi három, Bárótzai hat elbeszélést fordít s ad ki egyazon évben, 1775-ben. Kónyi a következő címűeket fordítja: *Laurette, Lauzus és Lydia* s *Az alpesi avagy havasoki juhászné*. Ugyanezeket Bárótzai is lefordítja; az elsőt *Leonórka*, a harmadikat *A' havasi juhászné* címmel; de hozzájuk adja az *Alkibiadesz vagyis a' magam, A' két szerencsétlenek* és *A' próbára vetett barátság* címűeket.³ Kazinczy a Bárótzai fordításaiból átdolgoz hármat: *Alcibiád vagy a' magam, A' két szerencsétlen* és *A' szép Anikó* (*Leonórka*, Marmontelnél: *Laurette*). Ezekhez aztán hozzáadja *A' négy palaczk, A' szamniumi menyegzők* és *A' kétség* címűeket, a melyek 1807 végén jelennek meg. A 9 kötetes kiadás számára még egy-gyel megtoldja, *A' jó anyával*. Mikor pedig életének vége felé legkedvesebb s legtöbbre becsült fordításainak új kiadását tervezi, három új elbeszéléssel szándékozik a kiadottakat gyarapítani: *Annette és Lubin, Atyák iskolája* s a *Tódor és Flóra* címűekkel.⁴

Kazinczy a Bárótzai fordításában ismeri és szereti meg Marmontelt 1777-ben. Azóta évtizedeken át folyvást olvassa és tanulmányozza. Vele van kufsteini fogságában is, és ott szállja meg — mint írja — az a gondolat, hogy Marmontel többi meséjébe fogjon. Azonban elővevén *A jó anya* címűt s még két másikat is, elakad. De eszébe jut, a mit Franklin életében olvasott, hogy az mint képzelte stíljét: »Egy szép szakaszt valamely megkedvelt Iróból elolvastam, egyszer kétszer (úgy mond), jegyzést tettem belőle, 's más nap, midőn már kifejezéseire nem emlékeztem, magam dolgoztam-ki 's öszvehasonlítottam azt Originálommal.« Megtetszik neki a gyakorlás e módja s követi. Előbb *A' két szerencsétlent*, majd az *Alcibiádot* dolgozza újra, szeggel karczolván könyve lapjaira, Munkácson pedig

¹ Horváth J. id. tanulm. 109. l.

² Beöthy Zs. és Horváth J. id. tanulm.; — Weszely Ödön az EPhK. 1890. évf. 477—488. l. Bayer Alice: *Marmontel hatása Magyarországon*, Budapest, 1916; — Zolnai Béla az EPhK. 1917. évf. 145—6. l.

³ Mindezek rövid tartalmát Beöthy is, Horváth J. is közli id. tan.

⁴ *Akadémiai Értesítő* 1914. évf. 12—13. l. Az *Annette és Lubin* a *Figyelő* 1885. évf. XVIII. k. 3—10. l. és *Tódor és Flóra* csak kéziratban van, míg *Az atyák iskolájáról* csak említést tesz. *Lev.* XXI. k. 224. l.

»eczetbe maczerált vas darabok levél« írja a Bárótti könyvének elég ritka sorai közé, a mi ily gyakorlás által összegyűlik. Így fog aztán *A' négy palaczkhoz* meg a többihez még Munkácson és folytatja kiszabadulása után is. Fordításával már 1802-ben készen van s egy részét Virágnak, majd Kis Jánosnak küldi bírálatra. Mind a két bíráló javalja és dicséri. Neki magának is tetszik s *A' két szerencsétlent* meg *A' négy palaczkot* együtt olvassa kéziratban a szép Sárosynéval 1803 nyarán. De csak másfél év múlva küldi a bécsi nyomtató kezébe, azt remélve, hogy a következő évi medárdusi pesti vásárban már árulni fogják.¹ A kiadásra elkészített elbeszéléseket két könyvre osztja. Az elsőben *Alcibiád*, *A' négy palaczk* és *A' szammiumi menyegzők* olvasható, a másodikban pedig a »három Magyar történet«: *A' két szerencsétlen*, *A' kétség* s *A' szép Anikó*.²

Mint a *Bácsmegyei öszveszedett leveleiben* magyar földre teszi a cselekvény színhelyét s magyar neveket ad a személyeknek: itt is hasonlóan jár el. Nem igen valószínű, mint Beöthy véli, hogy Kazinczy Bárótti után indult, a ki *A' két szerencsétlen* újabb fordításában szintén megmagyarosítja a neveket. Kazinczy a magyarosításnak e közönséges módját rég ismeri s követi. Tudja, hogy a magyar olvasók nem kedvelik az idegen földön történt eseményeket, a melyekben idegen nemzet fiai szerepelnek. S így ha fordításaiban könnyűszerrel megmagyarosíthatta a színhelyet és személyeket, annál kevésbbé mulasztotta el a népszerűség keresésének e szerény s akkor nagyon divatos módját, minél inkább óhajtotta munkája kelendőségét. S midőn fordításának e kiadását némelyek gáncsolják, Kazinczy többször arra utal, hogy a második könyvön kezdjék a könyv olvasását, hol a »Magyar történeteket« beszéli el. Azonban érdekes, hogy Kis János, a ki különben oly magasztalással fogadja e könyvet, nem osztozik a magyarosítás iránti felfogásában. Úgy vélekedik, hogy *A' szép Anikó*ban, a melynek cselekvényét Kazinczy Kövesden, a gr. Széchenyi-család birtokán indítja meg, nem valami nagyon emeli a grófi család tekintélyét, mert a társaságot a mezei mulatságra az unalom űzi ki; aztán a nagyúri dámák szépségét homályba vonja a parasztleányé, Anikóé, s végre a grófok közt leányrabló találkozik. Mire Kazinczy azt feleli, hogy Széchenyi grófné bizonyosan »igen édesen érzi magát csiklándva, hogy ott hozattatik elő, a' hol nem várta«; hogy testvére, Festetics gr. is említve van, s a földesúrnak mind polgári, mind erkölcsi nagyságára czélzás történik.

¹ *Kazinczy F. Lev.* I. k. 80. I. V. k. 311. l.

² Horváth J. is vázolja Kazinczy Marmontel-fordításának rövid történetét, de tévesen mondja, hogy azért késett Kazinczy fordításainak megjelenése, mert Kazinczy a kéziratot megmutatván Báróttinak, ez zokon veszi, hogy Kazinczy az ő fordításait is újra átdolgozta, s e miatt Kazinczy elhalasztja a kiadást; id. tanuhn. 111. l. Említettük a bevezetésben, hogy Haykul Antal nyomtató késedelmeskedése okozta a bajt. Bárótti csak az 1807. megjelent fordítást olvassa.

Jóllehet Kazinczy nemcsak deák korában, hanem később is folyvást magasztalással említi Bárótzai Marmontel-fordítását, minél többször olvassa, annál inkább észreveszi, hogy e fordítás nem olyan, hogy »újra ne lehessen valamit merni e pályában«. Eles történeti érzéke, a mely az irodalmi fejlődés fokozatait oly pontosan megállapítja, kijelöli Bárótzai helyét, de egyszersmind a jövő feladatait is. Ezért siet a megjelent kiadást mindjárt 1807 végén megküldeni Bárótzinak. Ez azonban nem tudja elnyomni megütközését, hogy Kazinczy azokat az elbeszéléseket is lefordította, a melyeket már ő átültetett. Jobb lett volna — úgy mond — az ezekre szánt időt a még ismeretlenek áthozatalára fordítani ; hisz Marmontel 23 darabja közül választhatott volna. Aztán, s bizonyára ez esik zokon Bárótzinak : az efféle vetélkedésben vagy egyik vagy másik fél megsértődik. Ha a második fordítás jobb az elsőnél : »ennek Irója meg pirul ; ha rosszabb (mely esettől Bruder Uram nem tarthat), úgy amaz épen neveltségessé teszi magát«. Szerinte még most is arra törekedjünk, hogy egyazon műnek különféle kiadásáról gondoskodjunk, hanem csak szaporítsuk a magyar könyveket, hogy minden olvasó ízlése szerint valót kapjon.

Kazinczy, a kinek írói becsvágya most is türelmetlenül várja mestere ítéletét, mint 23 évvel az előtt, meglepődve olvassa Bárótzai sorait, a melyeknek értelmében épen nem osztozik. Ő nem az irodalmi művek nagy számától, hanem a kiválasztott írók klasszikus ízlésétől várja irodalmunk föllendülését. Nem vetélkedni akart ő a szó közönséges értelmében ; inkább tehetlenségének érzése ösztökélte a próbákra, míg oda jutott, hogy olyan elbeszéléseket is lefordított, a melyekre Bárótzai nem gondolt. Soha őt a hiúság el nem szédítheti, hogy magát össze merje hasonlítani mesterével. Mindazáltal nem haboz kimondani, hogy »classicus Iróknak az a' sorsok, hogy tisztelőik egymással vetekedve próbálgassák rajtok erejeket«. Németben három fordítását ismeri Marmontelnek, adná az ég, hogy a mi irodalmunk legalább hattal dicsekedhetnék. Így remélhetnők »legkönnyebben 's legbizonyosabban nyelvünknek kicsinosodását, melynek első 's legfőbb czélnak kell lenni«. Ha pedig valaki az ő fordítását jobban kedvelné, mint mesteréét, hírül sem szabad elfelednie : mennyire haladhatott nyelvünk 30 esztendei csinosgatás után.¹ Kazinczy mély meggyőződése nem enged akkor sem, mikor a 9 kötetet készíti sajtó alá. Barátai közül Pápay világosan megmondja, hogy Marmontel új kiadása oly hamar az első után nagyon kockázatos vállalkozás. Kazinczy arra hivatkozik, hogy fordítását megjelenése után jó ideig csak négyen értették, de 1812-ben már minden példánya elfogyott. Másfelől azonban bátran hivatkozhatott volna mindazon bírálatokra, a melyek barátainak leveleiben s a nyilvános-

¹ *Kazinczy F. Lev.* III. k. 31. 145 —8., 160—162. I. V. k. 290., 311., 553. I.

ság előtt megjelentek.¹ A nélkül, hogy e bírálatok valódi értékéről bővebben szólnánk, csak néhány szóval érintjük, hogy okát adjuk, mi buzdította Kazinczyt Marmontel-fordításának új kiadására s elbeszéléseinek újabb fordítására.

Kis János ép abból a szempontból dicséri, a melyet Kazinczy tán legjobban óhajt. Sok helyen összehasonlítván az eredeti szöveggel, nem győzi csodálni »itt az enyelgő, negédes 's új-módi, ott a' fontos és velős, másutt a' mesterséges rövidségű és még is egész értelmű szókat 's szövegeket magyarul egész az irigységig szerencsésen kiejtve, vagy szint oly szerentsésen másokkal eltserélve«. Hát még a tiszta elegantiát ki láthatná gyönyörűség nélkül? Sorba veszi aztán egyes szavait és szólásait s néhány helyes észrevételt tesz. Azonban a legfontosabb kérdésben, az újításban, még most úgy szólván semmi ellenkező véleményt nem mond.

Dessewffy a magyar stíl fejlődése szempontjából itéli meg a kiadást és sok helyen igazán talpraesett megjegyzéseket tesz. Holmi hibák, szokatlanságok, az eredeti értelmének erőszakolt magyarítása nem kerüli el figyelmét, de a nyelv szókincseinek s a magyar stíl virágainak gazdagítását lehetetlen nem javálnia. Példákat idéz s ezekre mutatva, még számtalanra hivatkozhatnák, a melyeket »mint a' jó gyümölcsnek magvait a' gyümölcssel együtt oly számossan és oly szerentsésen hullattya az édességgel rakott termékeny elme a' magyar Literaturának még helyel-hellyel parlagos mezejére«. Mikor meg az *Annette és Lubin* kéziratát olvassa, versbe önti véleményét, hogy ennél ugyan nincs szebb és jobb fordítás a magyar nyelven; ha Batsányi és Rájnis olvashatnák, mindjárt megegyeznének s

Békére némulna mind a' kettő szája,
Mert ez a' szeretet, 's fordítás példája.

Minél többször olvassa, annál inkább megszereti. Mikor harmadszor végigolvassa, nem haboz kimondani, hogy ha még egy-két ilyen munkát fordít Kazinczy: »készen lessz a' Magyaroknál is a' szép társaságnak a' nyelve«. Soha sem hall Kazinczy ezután fordításaira ily megérdemelt dícséretet.

Még csak Cseh József véleményét idézzük. Ez a ritka derék huszárkapitány a folytonos hadgyakorlatok, majd később az ágyúk dörgése közt is figyelemmel kíséri irodalmunk fejlődését, s ha csak lehet, minden szépirodalmi művet megszerez, mihelyt megjelenik. Kazinczy Marmontelét úgy megszereti, hogy alig tud attól megválni: »Ennél — írja — ékesebben és correctebben még nem írt magyar toll. Ezt fogadom mától fogva grammaticalis példámnak; mert ez maga méltó, hogy

¹ U. o. III. k. 145—148. I. V. k. 484. I. VI. k. 173. I. VII. k. 450. I. V. k. 38. I. XIII. k. 131. I. *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1808. évf. 37. (jún. 7.) sz. *Annalen der Lit. und Kunst* 1809. évf. júl. f. 45—48. I.

tekintetével a grammatikusok különböző értelmeik közt határozást tégyen«. Rummy K. Gy. a bécsi folyóiratban azért is magasztalja e könyvet, mivel külsőleg páratlanul csinosan van kiállítva; tartalmilag pedig megoldotta azt a nehéz feladatot, mikép lehet a francia atticismust és könnyedséget magyarul kifejezni. Bizonyára e szertelen magasztalást Kazinczy sem fogadja szó szerint, de az előbbiekhöz adva nagyon is megerősíthette felfogásában, hogy e fordítását újabb átdolgozásban ismét kiadja.

Így jelenik meg az újabb átdolgozás a *Szívkepző regék*-ből mint a *Kazinczy Ferencz' Munkáji* első kötete (1814). Hét elbeszélést tartalmaz egyfolytában, nincs könyvekre osztva, mint az első kiadás. Az *Alcibiád vagy a' magam* Bátorzi fordítása után készült, de kétségtelen, hogy Kazinczy, kivált újabb kiadására, az eredetivel is összehasonlította. Említettük, hogy Alcibiád kísérletével nem boldogul. Az első nő csak a szerelem gyönyöreire szerette volna; a második, az ártatlan Glycérion, szüleit nem tudta miatta elhagyni; a harmadik csak azért a dicsőségért szerette, hogy őt meghódította; a negyedik szakított vele, mivel nem akart általa rossz hírbe keveredni; végre az utolsó kikosarazta, mikor Alcibiád a versenyen vesztes lett. Ekkor az ifjú elpanaszolja Sokratesznek: mennyire megjárta kísérleteivel. Ez felvilágosítja, hogy mindenik a maga módja szerint akarta szeretni, s mindenik önmagáért szeretni. Azt tanácsolja, hogy térjen vissza Glycérionhoz s vegye feleségül. Alcibiád csodálkozik, hogy adhat Sokratesz ily tanácsot. Ez így felel: ha feleséged eszes és jó, boldog léssz; ha pedig kaczer vagy durczás, bölcscse tesz — mindenképen nyerni fogsz.

A' négy palaczokban egy görög ifjút tündére négy palaczkkal ajándékoz meg, a melyekben különféle színű italok vannak. Ha a pirosból iszik: tüzes szerelemre gyullad; a fehér hideggé teszi, a rózsaszínű mulatozóvá s végre a kék igazán boldoggá. Megúnván a kaczer nők egész sorát, beleszeret volt tanítójának, a bölcselkedő Aristionnak özvegyébe, azonban ez elutasítja. Megtudván az ifjú, hogy az özvegy mily nemeslelkűségből kerül minden férfit, titokban az özvegy apját kiváltja a rabszolgaságból, s most az apa jár közbe leánya és az ifjú között. Ekkor iszsza meg a kék palacz tartalmát s igazán boldog lesz.

A' szamniumi menyegzők arról szól, hogy egy Kalliász nevű ifjú, a ki mellett apja is ott küzd a harczban, kénytelen a harczból rövid időre visszahúzódni, hogy apja sebeit bekötözze. Azonban ez alatt társai megfutamodnak. Látva ezt az ifjú, ott hagyja apját, visszarivalja társait, az ellenségre törnek s kivívják a győzelmet. Ekkor Kalliász visszasiet apjához. Megtérnek a harczból. Valamennyi vitéz közt csak egy vetélytársa akad, a ki saját testével fedezte a vezért. A bírák ennek adják a jogot, hogy először választhat feleséget magának a leányok

közül. Kalliász attól fél, hogy vetélytársa az ő kedvesét választja ; de mily nagy az öröme, midőn az a tanács fejének leányához lép, Kalliász meg szíve régi választottját vezetheti esküvőre.

A' két szerencsétlen czíműben egy grófné s egy fiatal leány, Luczilia, a kolostor falai közt beszéli el sorsát egymásnak. Lucziliának és kedvesének szülei pereskedtek ; azok elvesztették a pert s megtiltották, hogy ő kedveséé legyen. E miatt kellett kolostorba vonulnia. De a grófné beszédéből meg kiviláglik, hogy ő szintén ugyanazon ifjú miatt volt kénytelen a kolostor falai közé temetni életét.

A' kétségben egy fiatal özvegy szerepel, a kibe egy ifjú belészeret s hogy megérdemelje vagy méltó legyen hozzá, ki akarja magát tüntetni a csatában. De a míg oda van, a szép özvegy kezét szomszédja, Ludányi gr. is meg akarja nyerni. Az özvegynek a gróf iránti szerelme a kétség és remény közt hullámozik s ezt a szerelmi hullámozást sikerülten rajzolja Marmontel. Végre is egymáséi lesznek.

A' szép Anikó egy szegény parasztember, Balázs leánya, kibe a kövesdi bucsún belészeret Bánházy gr. s megszőkteti és mint szeretőjét tartja Bécsben. Balázs nagyon elbűsul és sokáig nem tud leányára akadni. Egyszer azonban borát Bécsbe viszi s ott egy pompás fogaton meglátja leányát. Utána megy s felszólítja, hogy térjen vissza hozzá. Anikó, nem lévén otthon a gróf, követi apját a szegényes életbe. A gróf aztán csak úgy tudja Anikót ismét magához venni, hogy megesküszik vele, mire a leány apja is kibékül vejével.

A' jó anyában azt beszéli el Marmontel, hogy egy özvegy egész életét fejlődő leányának szenteli. Ennek két ifjú udvarol. Egyik a nagyvilág laza erkölcsének hódol, a másik szerény, de mély érzésű. A leány az elsőhöz vonzódik, de az anya emezt óhajtja neki s úgy intézi nagy ügyességgel a dolgot, hogy annak léhasága, ennek férfias jelleme világosan kitűnjék. Célját is éri, s leánya boldog lesz.

Ez elbeszéléseket Kazinczy *regéknek* mondja, míg Bárótzki megtartja a *mese* elnevezést Marmontel eredetije után. Beöthy behatóan szól e művevekről.¹ Igaza van, hogy Kazinczy nem szerencsés műnevet választ. Midőn véletlenül kiszalad tolla alól e műfaj akkori neve, egészen helyesen mondja a nép nyelvén »Magyar történeteknek«. A *szívképző* az *erkölcsi* egyértékese nála, de mesterkélts.

Kazinczy ez elbeszélések fordításához is határozott czéllal fog, mint minden egyéb fordításához. Például Rochefoucauld hg. maximáiban a német társalgó nyelv utánzását kísérli meg, a regékben a franczia atticismust, a »csupa erőt« Ossziánban és a *Messias*ban, a klasszikus tisztaságot Goethe, az elegantiát Lessing drámáiban. Érthető, hogy a ki ily czéllal lát fordításai-

¹ Id. m. 83 - 87. l.

hoz, gyakran kísértetbe jut, hogy az eredeti kifejezéseket szorosán kövesse. Háttha még az elerőtlenedett, színtelen, egyhangú és szétáradó népiessel szemben azokat a stílbeli szépségeket akarja kifejezni és példáival meghonosítani, a melyeket csak a külföldi irodalomban jártas olvasók élvezhetnek: mily könnyen tévedhet tolla idegenszerűségekre, szokatlanságokra. Kazinczy ezeket készakarva használja. »Az levén czéлом ebben az egész tómusban — írja Marmontelének első kiadására — hogy próbát tegyek, mint lehetne a' francia Atticismust által hozni a' mi Nyelvünkbe is, látni való, hogy nem írhattam úgy, hogy Nemzetes Uraimék Debreczenben megértsék«. Panaszkodnak is sokfelé, hogy a fordítás nyelve nagyon erőltetett és nehezen érthető. Debreczenben az az általános vélemény, hogy tudós fordítás, a nép kezébe sem veheti. Dessewffy azt a tanácsot adja Kazinczynak a 9 kötetre nézve — a Marmontel első kiadásáról varrva hímet — hogy a szokatlan és az idegenből átvett szólások értelmét deák vagy német nyelven is jegyezze meg a lap szélén s adja okát az illető szólás használatának. Mert — úgy mond — nincs oly szerző a világon, a kinek minden új kifejezését megértsék, még azokat sem, a melyeket a nyelv gyökeres szelleme szerint képez. Kazinczy megmondja, hogy tudatosan él a francia beszéddel, francziás szólásokkal. »En — írja — abban az egész kötetben nem azt akarom mutatni, mint szóllanak a' magyarok, hanem azt, hogy a *csinra jutandó magyarnak mint kell szóllania*«. Igaz, hogy csak a kiválasztottak számára dolgozik, de mégis szeretné, ha könyvét Debreczenben is olvasnák s okulnának belőle, mert ott csak az látszik magyarul tudni, a ki úgy beszél, hogy a gubások is megértsék.

Tagadhatatlan, hogy 1807-ig »több gondal készült munkát még nem ismer literatúránk«. Marmontel *szívképző regéi* tartalmilag és stílbileg annyira kiválnak akkori irodalmunkból, mintha nyelvünk legalább egypár évtizeddel előbbre jutott volna általa. A prózai elbeszélés akkori közönségesen nehézkes és darabos nyelvével szemben itt lépten-nyomon új szépségek, csín, kellem és kecsesség tűnnek szemünkbe. A fordító stíljének könyve minden lapján érezhető hevét, a melyet Kazinczy barátai rousseaui melegségnek mondtak, minden magyar elbeszélésben hiába keressük akkor. Nem csuda, hogy Kazinczy még Báróti után is nehéznek találja magyar szókkal kifejezni Marmontel stíljének atticismusát, vagyis azt a kedves elegantiát, a mely, mint a virágok illata »meg magyarázhatatlan módra érezteti magát és nem szenvedti az analysálást és hideg vérrel való feszegetést«. Azért kerül e fordítás legtöbb munkájába. De kétségtelen is, hogy a nehéz munka érett gyümölcsöt terem. Azt az új zengésű magyar nyelvet, a mely egészen megújított, de újításaiban még aránylag, a 9 kötetbez képest, kevés nyoma van az erőszakosságnak, itt találjuk először. A társalgó beszéd-

nek az a tiszta, kellemes hangja, mely a művelt magyar ajkon Bárótzinál szólalt meg, de még kissé félénken és ki-kiesve szerepéből, Kazinczy Marmontelének első kiadásában meglepő bátorsággal, de még mindig bizonyos mértéket tartva, a szokatlanságokat s idegenszerűségeket mintegy eltakargatva elevenedik fel újra. A szerelem boldog vagy bánatos érzése, a melytől csordultig árad a szív, a megindulás érzelmes hangja, a mely majd minden személylyel közös, és a kijózanodás hideg szava, egyaránt jellemző szavakat és szólásokat keres Kazinczynál. Marmontelnek rövid, de éles ellentétekkel vagy a szenvedélyek dialektikájával való jellemzését is nagy ügyességgel próbálja fordításában utánozni. Szabatosságra törekvő mondatait festői színek élénkítik.

Csak a lélektani fejtegetésekben vehető észre nehézkesség, homály ; csak az általános ítélet kimondásában érezhető mesterkedés és küzdelem a nyelvvel ; de ily részlet kevés van Marmontel magyar elbeszéléseiben. Annál feltűnőbb a Kazinczytól »Magyar történetnek« mondott regék (*A' két szerencsétlen, A' kétség, A' szép Anikó*) nyelvének az a könnyed bája, tiszta eleganciája, behízelgő hangja, mely a magyar költői nyelv első diadala. Nem hiába mondja Kazinczy e művet még a fordításban is *excellensnek*. Nem hiába bízik sikeréhez. Nem hiába van meggyőződve, hogy hasonló kísérletei az óhajtott célhoz vezetnek, bárha sokan ellene zúdulnak. Ezért utasítja a kevésbbé művelt olvasót, hogy a könyv olvasását a közepén kezdje, a »Magyar történeteken« ; de ha ott is homályosnak vagy érthetetlennek találja, többet elő se vegye a könyvet. Valóban e kötet méltó folytatása Kazinczy működésének, a melylyel fogsága előtt a magyar nyelv kifejtésén dolgozik ; méltó kezdete pályája második felének, a melylyel a várva-várt forrongást szinte egy csapásra megindítja ; s méltó koronája volna a félszázad óta folytatott irodalmi törekvéseknek, a melyek nyelvünk jogait a *kiművelt magyar nyelv alapján* óhajtják visszavívni.

II.

Mikép magyarázhatjuk meg Kazinczy elveinek gyors változását? — Fenyegető közállapotok. — A folytonos fordítás önkéntelen vezeti Kazinczyt egyre nagyobb túlzásra. — Honnan veszi ehhez a szabadságot? — A fordítás ellenségei. — Egyetlen fordítása sem éri utól Marmontelt. — A Bárótzitól vert ösvényre lép. — A Marmontel-fordítás első és második kiadásának összehasonlítása. — Stílbeli újítások. — Kiknek a számára fordít Kazinczy? — A 9 kötet közt is az első a legbecsesebb.

Vajon mikép lehet magyarázni, hogy Kazinczy az alatt a néhány év alatt, mely e fordításnak sajtó alá adásától 9 kötetes kiadása megindításáig, vagyis 8—10 év alatt, az újításnak minden eddigi korlátait széttöri, minden óvatosságát megtagadja s merész iramodással évtizedek mulasztásait egyetlen csapásra

pótolni akarja? Vajon mi az oka, hogy régibb fordításait, sőt a most megjelent Marmontelét is újabb felfogása szerint múlhatatlanul szükségesnek tartja átalakítani és minden kapcsolatot eltépni, a mely fogsága előtti munkásságához köti? Ha igaz, a mit Szentgyörgyi Józsefnek 1804 febr. 5. ír, hogy az ő és Kis János ellenzése következtében újra előveszi sajtó alá adott kézíratait s »a' szükségtelen külön járást« kitorli belőlük és még sok ízben tisztogatja munkáit : miért nem tud megállani azon a határon, melyet az újítás ellenségei is hova-tovább elfogadtak volna?

E kérdésekre külső és belső okok érintésével felelhetünk. Nem szabad első sorban megfélelkezni a minden újítás, minden átalakulás természetes túlzásairól. De aztán figyelembe kell vennünk : mily vészes zimankók fenyegetik nemzetünket Napoleon császárságától uralma megdöntéséig. S nemcsak a külpolitika romboló hatása, hanem az idegen szellemű kormány rosszakarata is ellenünk esküszik. Nemzetünk meg mintegy belétörődve végzettszerű sorsába, alig mer többé remélni jövőjében. Az irodalom, melynek a nemzeti élet megmentésére kell vállalkoznia, egyre súlyosabb feladatok előtt áll. Kazinczy e feladatot parancsoló szükségnek tekintvén, minden oly eszközzel megkísérli a nemzetet álomkórságából felriasztani, a melynek sikerét látja más nemzeteknél, s a melynek használatát a kormány elnézi vagy észre sem veszi. Ilyen eszköznek ismeri föl a nyelvünkben megindult forrongást. Kazinczy azt hiszi, ha ez áramlatot erősebb szerekkel éleszti, mint bárki más : nemzete mielőbb lerázhatja elaléltsága nyügeit és szunnyadó erőit összegyűjtve Poroszország mintájára új életre ébredhet. S ha már az a mérsékelt újítás is, a mely Marmontel-fordítása első kiadásában nyilvánul, annyi ellenmondást gerjeszt : mennyivel hangosabb ellenkezésre s így az irodalmi közvélemény gyűjtő hatására számíthat, ha az újításnak mindazon eszközeit alkalmazza, melyeket a külföldi irodalmak s a régibb magyar írók útmutatásaiból ismer? Tehát az a meggyőződés, hogy az irodalmi nyelv kifejtése maga után vonja nyelvünk jogainak biztosítását, a mi meg nemzetünk létét szilárdítja meg, ösztökéli őt az újítás eszközeinek egyre bátrabb alkalmazására.

Másfelől azonban minél többet és többnemű munkát fordít, annál jobban megerősödik felfogásában, hogy a fordítás csak úgy lesz hű mása az eredetinek, ha a német minták útmutatását minél szorosabban követi s az idegen stílbeli szépségeket minél nagyobb számban ülteti át nyelvünkbe. A művelt magyar olvasó az eredetiekből hozzá szokván az idegen stíl virágaihoz, nemcsak eltűri átültetésüket, hanem meg is kívánja. Így gádzagszik a nyelv és lesz képes a haladott műveltség új eszméinek és fogalmainak megjelölésére. Nincs tehát, így gondolkozik Kazinczy, semmi belső ok a további óvatosságra, hisz a leg-

rendkívülbb érdekek parancsolják a megindult forrongás erősítését. Hogy az idegenszerűségek megrontják nyelvünk alapszerkezetét s a magyar gondolatalkotás tényezőit is kiforgatják valódi sajátságaikból: ez a félelem nem gyöngíti elhatározását. Hogy a nyelvszokással szembe kell szállnia, ettől semmit sem tart. A latin és német írók is szembeszálltak és utoljára nemzetök közvéleményét is meggyőzték, mert a siker feledtette a küzdelem hevében elkövetett túlzásokat. Aztán a czéli rendkívülisége a tilalmat is megtöri. A tilalmat a nyelv kifejtése végett át lehet hágni, csak hozzáértő író szánja el erre magát. Honnan veszi a szabadságot? Mi sarkalja, hogy ez elhatározó lépést neki kell megtennie? Nem egyéb, mint a nemzet megmentésének mindennél nagyobb érdeke; az a fajszeretet, a mely egész működésének igazi alapja. S mivel ő czélja végpontjáig csak merően előre néz: nem veszi, nem is tudja számításba venni: mily rettenetes kockára teszi nemcsak a maga működését, hanem egész nemzete legdrágább kincsét is, ha erőfeszítése kudarcot vall. Ebből a legnagyobb érdekből merít hát szabadságot, ez ösztökéli egyre nagyobb merészségre, nem látva semmi akadályt, széttörve minden tilalmat. Ő maga Epaminondas példáját hozza fel, midőn merész nekilendülését igazolni akarja. Lám az sem kérdezte: szabad-e neki megvernie az ellenséget, hogy hazáját az elnyomástól megmentse. »Csak nyerjük meg tehát a' diadalt — írja Kazinczy a Bárótzai életrajzában — mint Epaminondas, 's nem fogunk rettegetni a' kárhozzatástól, mint ő nem rettegett«.

E példát százszor is idézi Kazinczy és az abból elvont tanuláshoz szigorúan ragaszkodik. Ehhez járul néhány íróbarátjának magasztaló bírálata, mely vezéri tekintélyét egyrészt föltétlenné, másrészt ennek következtében az újító merészséget mintegy az ő ízlésétől teszi függővé. Mind ez okok együttevége megértetik, hogy Kazinczy a 9 kötetes fordításban már nem tartózkodik a legmerészebb idegenszerűségektől sem; s van néhány lapja, mely magyar észnek teljesen érthetetlen.

Még meg sem jelenik kiszabadulása után egy fordítása sem, már hangok emelkedtek nem is az újítások, hanem általán azon felfogása ellen, hogy irodalmunkat csak fordításokkal lehet kifejteni. Az ő baráti körében sem titok az ellentétes felfogás. Már 1803-ban Lakos János b. nem osztozik véleményében. Szerinte fordításokkal soha sem teszszük virágzóvá irodalmunkat, mert épen azok nem veszik a fordítást, a kik könyvet vásárlanak, mert nem szorulnak fordításra, eredetijét is olvashatják. A fordítások miatt a legnagyobb veszedelem fenyegeti a magyar nyelvet. Annyira »beleszerelmesedünk még kiejtésekbe és constructióikba is, magyarul is szépnek tetszik a nyelv truczczára valamely idegenség, idővel hozzászokunk ezen hajtásokhoz, kifejezésekhez és így beszédünkben egy más hangú ugyan,

de egy idegen grammatikai tekert nyelvet formálunk». S már Lakos kikel némely oly germanismus ellen, a mely csak kezd feltünedezni nyelvünkben (jól néz ki).¹ Verseghy megértvén, Kazinczynak mily fordításai várják a sajtót, örvend ugyan az így meginduló nagy munkásságnak, de csodálkozik, hogy Kazinczy semmit sem szól eredeti műveiről. »El nem hitethetem pedig magammal — válaszolja 1804 ápr. 9. — hogy eggy olyan Elme, mint a' tiéd, csak arra határozza repteit, hogy fordításokkal küszködgyön«. ² Kis János és Pápay sem fojthatja el meggyőződését, hogy kár volt Kazinczynak fordítóvá lennie. Mi lehetett volna belőle — sóhajt fel Kis János — ha első ifjúságától fogva a saját szárnyain repült volna. Pápay megbecsáthatatlannak tartja, hogy Kazinczy mindig csak fordít, még pedig költői műveket is prózában. A 9 kötet megjelenése után tanítványai közül Kölcsey fejezi ki legnyomatékosabban: mennyire sajnálja, hogy mestere minden idejét fordításokkal tölti. Horváth Ádám már régebben rá akarta beszélni, hogy mondjon bucsút a fordításoknak, mert a ki szüntelen csak idegen íróval társalog, annyira magába veszi az idegenszerűségeket, hogy egészen elszokik a jobb magyar szólásoktól, mint a diéta alatt élő a savanyú káposztától. Maga Kazinczy is megvallja, hogy »a' sokáig gyakorlott fordítást az íróra nézve veszedelmesnek tartja«, mert ez által elveszti önállóságát, önbizalmát s mankó nélkül nem mer egy lépést sem tenni. Hanem azért felfogását meg nem változtatja. Hiába panaszkodnak a pesti könyvárusok Marmontele első kiadására, hogy nem veszik, mert nem értik, és szeretnék, ha ő valamiképp segítene rajtuk: azt feleli, hogy ő sem nem tud, sem nem akar segíteni. Tanulják fordítását érteni s jegyezzék meg, hogy könyve nem aluszékony olvasókat mulattató román, vagy csinos köntösbe öltöztetett erkölcsi irat, a melyet minden olvasója egyszerre felfoghat. Ez a könyv »philologiai próba, a' mellyből azt tanulhassák, hogy *nyelvünknek miképp 's melly úton kell megadni azt a' csínt a' mellyel a' franczia és a' német bír*«. A philologiai mesternek nem azt kell szem előtt tartania, hogy megérti-e tiszteletes uram, s hogy úgy beszélnek-e a piacon, hanem azt, hogy *miképp kell a nyelvnek új s hozzá illő díszet adnia*. Tudja, hogy tőle sokan eredetit várnak »szent hazafiságból, de gondolatlanul«. »Én — mondja — többet használok azzal, ha *Emilia Galottit* a' legnagyobb gonddal adom a' nemzetnek, mint ha eggy silány Originált faragok. Remek originált írni nem nekünk adatott, hanem unokáinknak fog adatni. Én tehát inkább leszek jó Rézmetsző, a' mennyire tőlem kitelik, — mint olly festő, ki originálja miatt becsültetnék ugyan most, de idővel

¹ 1803. máj. 1. és 1804. febr. 17. írt levelei a M. T. Akad. könyvtárában: *Irod. Levelek*.

² U. o.

munkája oda tétetnék, a' hol az Albrecht Dürer darabjai függenek.«¹

De az ellen méltán tiltakozik, hogy az ő fordításait is a közönséges fordítások mértéke alá fogják. Mert míg a divatos regényfordítások meglegszenek, ha az idegen mű értelmét jól-rosszul tolmácsolhatják, Kazinczy mindjobban arra törekszik, hogy az író »szeretett sajátságait« is nyelvünkbe ültesse. Kortársai, még a jobbak is, csak azt akarták fordítani, a mit az eredeti nyujtott, Kazinczy nemcsak *azt*, hanem *úgy*. Sőt az értelmi hűséget épen nem tartja szoros céljának. Már az által, hogy Marmontel néhány elbeszélését kezdetben nem is az eredetiből, hanem csak Bárótzai fordításából dolgozta; hogy az úgy nevezett »Magyar történetek« bevezetését az eredetinek csak czélzata szerint írta; hogy az angol műveket másodkézből, németből s részben francziából ültette át: tartalmilag nem lehetett hű. De nem is kívánt. »Nem vala kötelességem — írja — úgy fordítani, hogy épen semmi változást ne ejtsek, hanem hogy el ne rontsam az Originált«. Majd ezt a megjegyzést teszi: »Az egész dolgot kell adni; minden vonást nem kíván a fordítás«. Ezt azonban csak a tartalomra érti s védelmül hozza fel maga mellett, midőn Kölcsey alapos kifogásokat tesz a kötet ellen. Fő törekvése azonban, hogy az eredeti író jellemző sajátságait is megszólaltassa nyelvünkön. Igen világosan fejezi ki magát, midőn ellenfeleire rájuk olvassa téves felfogásuk minden balkövetkezményeit. Ellenfelei alig sejtették, a mit ő oly természetesen látott és hirdetett. Azok szerint minden magyar fordításnak olyannak kell lennie, mintha azt az eredeti író magyarul írta volna, miből Kazinczy szerint nem következhetik más, mint hogyha klasszikusokat fordítunk, mindenkinek egyforma magyarsággal kell beszélnie. E szerint a francziák nyomába akarunk lépni, a kik Cicerót épen úgy beszéltek, mint Tacitust. Az eredeti író hát»mentébe, dolmányba, által kötött veres paszomántos nadrágba vagy gubába« öltöztesse a fordító, vagy mint később Arany János mondta, hogy a bundaszag is megérezzék a fordításon. Kazinczy a németek után indul s a fordításban is fel akarja tüntetni, hogy az eredeti milyen nemzetiségű író munkája, vagyis a deák vagy német író műve magyar fordításban is deák vagy német marad, bár magyar szóval van írva, tehát az idegen ízlés magyar szóba öltöztetve. Ha Tacitust fordítom: át kell ültetnem »a' Tacituiságot a' dologgal együtt«. Csak így jut el irodalmunk az óhajtott virágzásra.² A külföldi műveltséget magyarba oltva, az idegen ízlést magyarul szólaltatva meg biztosíthatjuk e virágzást s vele együtt gyors haladásunkat és jövőnket. Az új műveltségnek magyarba oltására tehát leg-

¹ Kazinczy F. Lev. XV. k. 69., 219., 236—7. I. XVI. k. 108—109. I., és IK. 1911. évf. 446. I.

² Kazinczy F. Lev. XII. k. 98. I. XIV. k. 203. I. XV. k. 243. I.

hathatós eszköz a fordítás. És Kazinczy minél türelmetlenebbül várja az új termő ágakat, annál nagyobb erélyvel törekszik az oltást, nemesítést végezni. Ezért mondhatja a *Bácsmegyei* új kiadására, hogy az »castigatissima dictiókból áll«. *Nincs benne* — úgy mond — *egy vessző sem, a melyen ki ne leste volna, hogy így lesz-e jobb vagy amúgy*. Ezért mondhatja, hogy az új kiadást az elsőhöz mérve annyira megtisztogatta szennyeitől, hogy »nem marada kő kövön«. Íme az okok, miért tesz Kazinczy 1807-től 1814-ig, a 9 kötet megindításáig, oly gyors lendületet; hogy még a kiadás alatt is egyre merészebben tör előre s az utoljára megjelent kötetekben mutat legnagyobb túlzásokat.

Már fogsága előtt sikerrel járja ezt az utat, a melyet Báróti jelöl ki. Ez is idegenszerűségeket vegyít a magyaros szólások közé, hogy nyelve választékos, előkelő és a művelt társalgásnak megfelelő legyen. A szók kiválogatásában, a hathatósabbnak, szépalakúnak, jellemzőbb árnyalatúnak használatában adott példát épen úgy tekintetbe veszi a tanítvány, mint a mily mélyen megjegyzi magának a kényesebb ízlésnek a mondatokban tett válogatásait s a mily jól eltanulja mesterétől az öntudatosságot, a mely nélkül nem is léphetett volna nyomába. Ő is a szép ízlésre támaszkodva gazdagítja a szókincset mind azon forrásokból, a melyeket már elődeinél és kortársainál látott; de e forrásoknak nemcsak mélyíti, hanem szaporítja is. A régi nyelvből és tájszók közül ugyan keveset vesz, de a kortársainál fel-feltünező új szókat annál szívesebben használja. E mellett az összetételek, új alakú képzések, főleg pedig a szócsonkítások útján alkot új szókat, de ezeknek régi alakjait is használja, ha a stíl neme követeli. Mert neki a műfordítás nem cél, hanem csak eszköz a nyelv gazdagítására, művelésére, mint már Halász Ignác helyesen megjegyzi.¹ Nemcsak az a célja, hogy a tartalmat tolmácsolja, hanem hogy közben miféle szókkal, szólásokkal, fordulatokkal szépítheti a nyelvet. S mióta Marmontelét először kiadta, mennyivel kényesebb, finnyásabb lett ízlése, hogy minél jobban eltérjen a közbeszédtől. Míg az első kiadásban a szók rendes alakját használja: *ábrázat, diadalom, ellenkezés, esküszöm, édesség, gyönyörűség, segedelem, segítget, szempillantások, tulajdon-ság*; az új kiadásban már újonnan képezi, legfőképp megcsonkítja a szót: *ábráz, diadal, ellenzéske, eskem, éd, gyönyör, segéd, segélytget, pillantat, tulajdon*. Az idegen szókat nem a nálunk megszokott deákos, hanem német alakjukban használja; előbb még: *theátrum, thrónus, triumfus*; most: *theáter, thrón, triumph*. Ott még az ikes igéket nem bántja: *bánik, történik, válik*; itt már: *bán, történ, vál*; de ott aggódj', tanácskozz', itt: *aggódjál, tanácskozzál*. Ott a használtabb ragos vagy képzős alakot sem veti meg: *életrendi, felgyülekezett, váratattott, adattatni, magánosság, kedveltettem*; itt: *életrende, felgyülelék* [!], *váratott,*

¹ *Magyar Nyelvőr* 1883. évf. 535. l.

adatni, magány, kedveltem. Ott néha megelepszik az idegen szóval: »A' *virtust* és *dicsőséget* vesse a' szépség és szerelem gondjai alá«; itt: »a' *rényt* és *dicsét* . . .« Ott a befejezett cselekvést, illetőleg annak jelölőjét használja; itt majd mindenütt elbeszélő vagy történeti múltat tesz helyébe: *hajtotta*—*hajtá*, *ellenzette*—*ellenzé*. Előbb van rá példa, hogy a birtokon nem jelöli meg a többes birtokost: »*Indulatimnak* annál inkább ki fog tetszeni *nemességes*«; itt már: *nemességek*. Ezt különben rendesen már fogsága előtt is így használja. Arra is van példa, hogy az új kiadásban nyersebb szóval fejezi ki magát: *sineg*, az első kiadásban még *sinor*. Már itt megkezdí az *igaz* értelmét a *valóval* váltani fel, úgy hogy amazt később soha sem használja a nyelvszokás szerint: »annyi *igaz* voltot«; itt: »annyi *való* voltot«. Kényeskedő ízlése még az ilyenekben is nyilvánul: Athenába: Athénébe; amott Ulysszes, Aeropagus; itt: Ulyssz, Aeropagusz; ott *ízelet*, *mérészség*, *rád*, igazságok van, *valóság*; itt: *ízlet*, *merészség*, *reád*, igazok van, *való*. Még a hosszabb címet is megrövidíti és A' *kétség* mellől elhagyja a magyarázatot: *vagy a' magával békétlenkedő szerelem*, mely az eredetiben is megvan.

A szokatlan és idegenszerű kifejezések közül annak a szemléltetésére idézünk néhányat: mely mértékben haladt Kazinczy az első kiadás óta. Az infinitivusi szerkezetet, a melyre különben irodalomban és a népnél egyaránt találhatott példákat, majd minden kínálkozó helyen használja a *hogy*-os szerkezet helyett: »Készítették Szeretőjét, *hogy* magát felejtse-el« (7): »Készítették szeretőjét magát *elfeledni*«. (5) Az eredetiben: ¹ Tout en elle invitoit Alcibiade à *s'oublier* (M. I. 2), Bárótzinál is hasonlóan: »Minden kísértette szeretőjét, magát elfelejteni« (18). — »Nekem nincs *annyi* erőm, *hogy* szerelmem *szinleljek*« (156): »Nekem nincs *elég* erőm szerelmem *szinlelni*« (161): *Le moyen de feindre long-temps un amour qu'on ne sent plus! Je n'en aurois jamais la force* (M. I. 58). — »Az Aeropagus el nem múltatja, *hogy* kedvetekért törvényt [ne] *hozzon* felöle« (56): *törvényt hozni* felöle (57).²

A fordító egyik legfőbb törvénye a rövid szabatosság, a mely mondat szerkezeteiben uralkodik. Minden feleslegest elhány, sőt olyat is, a mi nem épen felesleges, de a mondat megérthető nála nélkül. A *hogy*ot már ifjúkori fordításaiban is lehetőleg kerüli, most sokszor onnan is kihagyja, a hol még az első kiadásban használta. Például: »Nem érhették el *azt*, *hogy* őket becstelenekké tehessék« (53); az új kiadásban: »Mert őket

¹ Marmontel köv. kiadását értjük: *Contes moreaux et pièces choisies* de M. Marm. I.—N. T. à Leipsic 1791. — Rövidség okáért M-el jelöljük s a zárjel közti számmal a lapszámra czélzunk az eredetiben is, fordításokban is.

² V. ö. Simonyi Zs. becses tanulmányával: *A nyelvújítás és az idegenszerűségek* (Akad. Ért.) Bp. 1891; 46—50. l. és Radó összeállításával a *M. Nyelvőr* 1883. évf. 459—461. l.

becstelenekké nem teheték» (54). — Előbb : »Mert igaz, hogy férjemet nem szerettem« (155); most : »Mert, való, férjemet...« (160). — Előbb : »Azt tartom, hogy a' szív jóságát...«, most : »Azt tartom, a' szív jóságát«. Ott : »Valamelly Asszonyság módosnak lelte« (236). Az eredetiben nincs is meg a fordításnak az a része, a melyben az apa Anikó szökésének, illetőleg elvesztésének mintegy okát adja : *Quelque femme aura voulu l'avoir à son service* (M. II. 192). Bárótzinál szorosabban : »Valamelly Asszonyság szolgálatjába vette« (156). De Kazinczy a legszokottabb szólásokban is rövidít. Előbb : »Hála légyen az egeknek« (155); most : »Hála az egeknek« (160). Előbb : »Csinálj sok irígyet, de te soha az ne lehess« (92); most : »Csinálj sok irígyet 's soha az ne lehess« (96), pedig e rövidítéssel az értelmet gyöngíti, azonban az eredetihez hasonlóbbá teszi : *Faites des jaloux, et ne le soyez jamais* (M. I. 115). Vagy : »Hány esztendő vagy te ?«, e mondatból a 2. kiadásban a *te*-t elhagyja, pedig az értelem megkívánná az ellentét kedvéért. Vagy : »Így pazarolja-el a' maga legbecsesebb adományait«, ebből a *magát* kihagyja. Vagy : »Hogyan gyaníthatta volna azt az ártatlan Anikó?« (203), utóbb az *azt*ot kihagyja (210). De arra is van példa, hogy az előbb magyartalan kifejezést magyarosabbá teszi : »Eggy felette kedvetlen, unalmas kötelességen estem által« (155), az új kiadásban az *eggy*-et kihagyja (160).

Azonban a nyelvkinccs gyarapítása, stílünk alig sejtett szépségeinek kifejtése azon példákból látható különösen, a melyekben Kazinczy az eredeti mondat értelmét minden árnyalatára, vagy csak egy bizonyosra való tekintettel, melyet az értelem elsősorban látszik kívánni, szinte újonnan alakítja, a gyöngét erősebbel, a bágyadtat keményebbel, az elvontat valóságosabbal, néha épen képpel váltja fel. Rendkívül sokféle módot használ erre. Az még a legközönségesebb, midőn a megfelelőbb, jellemzetesebb szót választja ki. Például : »Nem akarnám, hogy légyen mit szememre hányynom« (10), ezt az új kiadásban így változtatja meg : »Nem akarnám, hogy légyen mivel vádolnom magamat« (8). Előbb még szó szerint fordítja az eredetit : *Je veux du moins n'avoir rien à me reprocher* (M. I. 4); Bárótzinál hasonlóképp : »Nem akarnám, hogy légyen mit szememre hányhassak« (20). Vagy ezt : »Meg sem gondolta, hogy ötet szánni lehessen« (203), így változtatja : »Nem is álmodta, hogy...« (210). Az eredeti ez utóbbihoz áll közelebb : »*Il ne lui étoit jamais venu dans la pensée qu' elle fût à plaindre* (M. II. 174). Bárótzinál általánosabban : »Soha sem gondolta, hogy szánakodni lehetne rajta« (138); Kazinczy is őt követi az első kiadásban. Vagy ebben : »Ő a' ki teljes életében mindég engedelmeskedett, most alig érzette, hogy kíván valamit, azonnal neki engedelmeskedtek mások« (226). *Elle qui jamais n'avoit su qu'obéir n'eut qu' à desirer pour être obéie* (M. II. 191). Az új kiadás-

ban : »Ő ki teljes életében mindég *mástól függe*, most alig érzette, hogy kíván valamit s azonnal látta, hogy most *tőle függenek minden mások*« (235). Bárótzinál így : »Ő a' ki teljes életében *örökké engedelmeskedett*, most alig kívánhatott valamit, azonnal mások *engedelmeskedtek nékie* (155).

Erdekes módja az új szólás képzésének, midőn az elvont értelmet jelölő szót felbontja s ez által vagy festőibbé vagy kifejezőbbé teszi. Például : »Ez a' *viszketegség* szállotta-meg«, az új kiadásban : *viszketeg gondolat*; az eredetiben csak : *délicatesse* (M. I. 1). Vagy : »ő maga gerjeszté az *ellenkezés szellemét*« (291), Marmontelnél : Elle animoit *la contradiction* (II. 71); valószínű, hogy az *animer* értelme sugalja az új kifejezést a fordítónak. Vagy : »Az a' *kimondhatatlan kellem*, melly neki egész alakján 's minden mozdulásain lebeg« (129) : *La noblesse de ses traits, la douce fierté, je ne sais quoi de divin dans sa taille* (M. II. 129). Máskor az eredeti birtokos viszonyt meghagyja, de az által teszi festőivé, hogy a birtokot szemléletessé változtatja. Például : *la fraîcheur de la jeunesse* (M. I. 63), ezt Kazinczy így fordítja : Az ifjúság' *tavasz* (169—170); ezt meg : *quelque impression de tristesse* (M. I. 153) így : »a' *leggyengébb jellegét* (sejtette) a' bánatnak« (137). Mennyivel elmosódottabb, színtelenebb még Bárótzinál is : »*Valami szomorúságomat esmérte*« (53). Ha Kazinczy semmi változtatást nem tesz is az eredeti szerkezetben, bámulatos finom érzéke a kiválogatásban nyilatkozik. Például : *c'est le moment des réflexions* (M. I. 1) : »Éz épen az *eszméletek ideje*«. Néha meg az eredeti jelzős szerkezetet birtokviszonynyal cseréli föl, ez által tevéen hathatósabbá a magyar kifejezést : *Une grâce timide et décente* (M. II. 135) : »A' *szemérem² szelíd kelleme*« (216).¹ Bárótzinál bágyadtabb és színtelenebb : *tartózkodó kellemetesség* (143). Szerencsésen tudja Kazinczy az eredetinek egy-egy szavát magyarázni az által, hogy jelzővel látja el, vagy máskép felbontva teszi kifejezőbbé. Például : *Une imprudence* nála : *gyermeki elmétlenség*, az eredeti *simple* nála : *keveset látott*. (Tudnunk kell, hogy e szókkal a fordító az öreg földműves leányát igyekszik mentetetni.)

Ezeket már Kazinczy a fordítás első kiadásában is használja, valamint sok oly idegenszerű szólást is, a melyet soha sem fogadott el irodalmi nyelvünk. Tehát már fogságában s a következő években meggyökeresedik benne az a gondolat, hogy a nyelvszókat épen nem szükség uralni. Például az ilyenekben : *elhitette a' gyermeket* (lui aura persuadé, t. i. *quelque femme*, M. II. 192), — elhittem *magamat* — engem számokból *kifogott* — olly örömök *alatt* — nagy szüksége van *a leplezetre* — és száz hasonló. A szó elfogadott értelmének átvitelében sem mindig

¹ Tanulságosan rámutat e kifejezésmódok közül egypárra Barbarics L. Róbert az EPhK. 1890. évf. 391—2. l.

szerencsés: »hagyjuk oly *hitelbe* a' világot«, az eredetiben: *laissons croire* (M. II. 192); már akkor a *hitel* a *credit*nek volt egyértékese. Több példát találhatni arra is, hogy Kazinczy ottan-ottan vagy semmit mondó, vagy nagyon homályos kifejezést tud adni az eredeti világos értelmének csak a miatt, mivel szokatlan vagy újszerű szólással akar élni. Például Marmontel e mondatát: *Les voiles les plus légers, le désordre le plus favorable, tout en elle invitoit Alcibiade à s'oublier* (I. 2) így fordítja: *A' legvékonyabb patyolat, a' legbátoritobb felfejtődzettek . . .* a mily sikerült a többi, ép annyira cserben hagyja az új szóban megkísérlett próbája: *felfejtődzettek*. Bárótzsi szó szerint fordítja: a' legkedvesebb *rendetlenség*. A következő mondatot is csak a szokatlanságra, a közbeszédőtől eltérésre való törekvés tette érthetatlenné: »Nem vallván-meg senkinek, mi bántja, nem csuda, hogy *nem is vett semmi világot*« (238). Holott ha szó szerint fordít, könnyen érthetőleg fejezheti ki magát: *Comme il ne confioit sa douleur à personne, personne ne pouvoit l'éclairer* (M. II. 193). Bárótzinál helyesen: »Minthogy senkinek ki nem nyilatkoztatta fájdalmát, senki nem is utasíthatta«, t. i. az öreg földművest leánya keresésében (157).

Így teszi meg Kazinczy Marmontelének első kiadásával s a magyar maximákkal (1809) az első merészebb lépést, a mely azonban mestere után nem igen merészebb, mint azé volt a maga korában. S mégis Kazinczy nyelvét ép olyan érthetetlennek találják, mint 30 évvel az előtt Bárótzsiét. Miért? Mert a Bárótzinál csak helylyel-közzel érezhető külföldi ízlés Kazinczynál uralkodó. A nyelv és stíl új színezetét, új mondatszerkezeteit s új szólásmódjait ezekben kísérli meg a széphalmi vezér rendkívül nagy számmal, valósággal halmozva. Bárótzsi ha számát is azokra, kik a francia társalgás hangját ismerik, nem azokat tartja szem előtt. Kazinczy meg épen azok számára fordít. Bárótzsi az idegen szellemet megmagyarosítva mutatja be, Kazinczy a magyar közönséget az idegen szellem élvezetére vezeti, hogy az ő fordításában valami olyat lásson, a mit az idegen irodalomból már megszokott. Bárótzsi is számít a művelt magyarokra, de a stílképzés eszközeire és módjaira korán sem meri az erőszakot alkalmazni, jóllehet ő is a szépet vallja alapelvének s alája rendeli a nyelvérzéket. De Kazinczy első sorban az írókat tartja szem előtt, mert ő tanítani, vezéri tekintélyével követőket akar szerezni. Büszkén mondja sz. Ágoston után, hogy ha homályosnak vagy érthetetlennek találják könyvét, jele, hogy tévelyegnek. A korabeli magyar stíl nehézkességével, faragatlan erélyével szembe állítja a magáét, a mely »tele van keccsel, kellemmel« s több oly szépséggel, a mely a külföldi íróknak is csak a legjavanál érezhető. S épen ezeknek a teljesebb átültetésére törekszik, hogy a gondolatok és érzelmek kényesebb kifejezéseit, a társalgás hangjának elevenebb és változatosabb

színeit, meglepő gazdagságát, az ellentétek merész fordulatait, az eredetinek minden báját művészileg tolmácsolja. Jóval maga megett hagyja tehát mesterét. A magyar stílt sok színnel gazdagítja Marmontelében, legfeltűnőbb valamennyi közt az érzelmes finomságé s a választékosságé. Egyetlen fordítását sem mérhetjük e tekintetben Marmonteléhez. Mert igaz, hogy a 9 kötet közül majd mindegyiknek megvan a fényoldala, de nagyobbak az árnyoldalai is. Nem hiába lépett e fordításával kiszabadulása után először a közönség elé s nem hiába tette 9 kötetes kiadásának is élére. Stílművészete ebben vall legnagyobb mértékben reá meg Sallustiusában.

Ha a Marmontellel együtt adhatja ki többi fordításait is 1807-ben, nyilván nem igen téved oly szerfelett merész újításokra, melyeket alig hogy megjelentek, meg kellett bánnia s kijavításukról gondoskodnia. A magyar stíl új ékességei mintegy ellenmondás nélkül hódíthatták volna meg a magyar nemzetet. De az előadott okok miatt egyre tovább ragadja Kazinczyt égő vágya, hogy nyelvünket mielőbb kiművelje, jogait is visszaszerezhesse. Úgy hiszi: félúton nem szabad megállapodnia; nyelvünk még többet elbír, s a nemzet fölébresztése erősebb szereket kíván. A forrongás hatalmas táplálékot nyer, s Kazinczy most már nem ismer határt.

VÁCZY JÁNOS.

ARANY JÁNOS CSABA KIRÁLYFI-JÁNAK TÖREDÉKEI.

(Harmadik és befejező közlemény.)

Az első dolgozat alakjai.

Vegyük most szemügyre az *Első dolgozatban* szereplő személyek jellemeit. Legrészletesebben van kidolgozva Detre alakja. Szinte magunk előtt látjuk az őszhajú, vashomlokú vitézt, a mint a város kapujában beszélget Walamirral — oly plasztikus Arany leírása. De még jobban megismerjük őt beszédeiből. Bőbeszédű, mézszavú és furfangos is, mintha egy személyben látnók a Homeros Nestorát és Odysseusát. Arany különös szeretettel foglalkozott Detre beszédeinek kidolgozásával, ezeknek mindegyike — a későbbi részekben is — valóságos kis remekmű. A beszédek schemája az, hogy Detre messziről kezdi elbeszélését, de egyre közeledik vele céljához, melyet el akar érni. Ám, a mint közeledik, beszéde, mely kezdetben nagyon is világos volt, egyre homályosabb lesz, végül mintegy azzal taláztatja ki a gondolatát, a kivel beszél. Detre alakja nem a *Nibelung*-énekbeli vagy a *Rabenschlacht*-beli Detre, hanem a Kézai-Thuróczi-féle.

Az eposz másik fő alakja, Krimhilda, keveset szerepel ahhoz, hogy megismerjük, de egyetmást így is megállapíthatunk róla. Nézzük azt a jelenetet, mikor Detre rábeszéli őt Attila meggyilkolására. Detre — szokása szerint — messziről kezdi, de azért nem ok nélkül beszél épen a burgundok lemészárlásáról. Tudni akarja, megvan-e még Krimhildában a régi tetterő? Felemlíti előtte a régi véres tettet, és figyel, milyen hatással van az a királynéra. De egyenesen még sem meri fölhívni a gyilkosságra, s a végzetes szót csak nyelvbotlás gyanánt, szójátékkal ejti ki (ölelned — előlnöd). De Krimhilda elérte. Rááll-e vagy visszautasítja? Egyiket sem teszi; csak épen hogy mondjon valamit, kérdi: »Ily nagy gonoszságra hogyan vete-medném?» De nem a gonosztettől retten vissza, csak annak váratlan följánlásától, ezért az első kérdése, »mi módon tehetném?» Detre meggyőzi, hogy Etele halála esetén az összes fejedelmek az ő fiát, Aladárt, fogják támogatni. Erre — úgy látszik — beléegyezik Detre ajánlatába. Legalább az látszik abból, hogy semmit sem felel Detrének. »Beszélgetnek, hosszú

hallgatással», mint az első énekben Arany a hűbéres fejedelmekről írja. És mi érezzük, hogy ez az asszony képes megölni Attilát. Ez a *Nibelung*-ének féktelen, bosszúszomjas Krimhildája, s a mint akkor Siegfried iránti szerelme változott bosszúra, úgy most anyai szeretete ragadja őt a szörnyű tette. Anyai szeretete csupán? Nem! A hatalom vágya is. Ne feledjük, hogy a *Nibelung*-énekben huszonhat esztendeig várt a bosszúra (13 évig mint özvegy, 13 évig pedig mint Etele felesége). És ne feledjük, hogy ott ő nem csupán Siegfriedért akar bosszút állani, neki a Nibelung-kincs elvesztése talán még jobban fáj. Mikor ott testvéreit fogadja, rögtön megkérdi Hágentől: »Szólj, mit hozsz Rajnántúlról, mit hozsz Wormsból nekem?« s mikor az elutasítólag felel, még egyszer:

De kérdem még tovább is, mi engem érdekel:
A Nibelungok kincsét hová tettétek el?
Az mind az én sajátom . . . stb.

És mikor már Gunther és Hagen fogva vannak, Krimhild a tulajdon bátyját börtönében megöleti — nem Siegfried miatt, hanem mert Hagen azt mondja, hogy míg Gunther él, ő nem mondja meg a kincs rejtekhelyét. Itt Krimhilda már minden nőiességéből kivetkezett, itt már nem a bosszú emberi érzése mozgatja, hanem pusztán a kincsszomj és a hatalomvágy. Ilyennek látjuk az első dolgozatban Arany Krimhildáját is. Krimhilda alakját és jellemét tehát átvette a *Nibelung*-énekből, némi módosítással. Első sorban fiatalabbá tette. Az ő Krimhildája ugyanis nem oly öreg, mint a *Nibelung*-ének végének Krimhildája, ki legalább 46 éves. Ugyanis a *Nibelung*-ének szerint 10 évig volt Siegfried felesége, 13 évig gyászolta, ekkor ment Eteléhez, kinek felesége volt már szintén 7 évig, midőn a burgundokat udvarába hívta. Ha most fölteszszük, hogy legalább 16 éves volt, midőn Siegfriedhez ment nőül, akkor a kérdéses időben már 46 éves. Arany semmi esetre sem gondolja ilyen idősek. De a *Nibelung*-énekben Krimhilda meghal a burgundok pusztulása után, Hildebrant fegyverétől, Aranynál pedig nem halhatott meg, szükség volt reá, a »proelium Crumhelt« miatt. Mi legyen a szerepe a két esemény között? Az az asszony, az a királynő, a ki testvéreit, az egész burgund királyi házat kiirtatja, s a ki később egy nemzet pusztulásának okozója, e két esemény között sem játszhat csak statiszta szerepet. Aranynak foglalkoztatnia kellett őt valamivel. Milyen nagy eseményben játszhat ő még főszerepet a hún birodalom bukása előtt? A nagy háborúban nem. Hanem talán Attila halálában. Itt azután előtérbe lépett az északi mondák Krimhild-Gudhrunja, a ki meggyilkolja magát Attilát, az *Edda Atlamâl* és *Atlakvidha* című énekben. Ezt a mondát Arany ismerte, ha máshonnan nem, akkor Wenczel Gusztáv értekezéséből, mely 1850-ben jelent meg a *Reguly-albumban*, és itt fölhasználta ezt a motívu-

mot. De az *Eddában* Atli (Etele) az, a ki a Niflungokat törbe-csalja és elveszíti, Gudrun (Krimhild) pedig testvérciért áll bosszút Atlin. — A gyilkosság illetén megokolását Aranynak el kellett ejtenie, hiszen nála Krimhild, mint a *Nibelung*-énekekben, maga pusztította el testvéreit. Keresett tehát új motivációt a gyilkossághoz s erre Krimhilda lelkében három alkalmas érzelmet találhatott: féltékenységét Mikolt iránt, anyai szeretetét saját, Etelétől mellőzött fia iránt, mely gyűlöletet szül Csaba és közvetve Etele ellen, végül erős önérzetét: nagyravágyó lelke nem tűrheti mellőzését.

Nevezetesek még Csaba és Aladár alakjai, kik az összes töredékekben egyedül csak itt lépnek elénk. Arany a két ifjúbán nagy jellembeli ellentétet akart festeni, hogy egymás iránti ellenszenvüket már természetükből is magyarázza. Aladár zárkozott, hideg, magába mélyedt ifjú, a miben talán a germán faj komolysága jut érvényre. Detrétől visszahúzódik, nem áll szóba vele, mintha félne, hogy az belélát gondolataiba. Valóban Detrének ez a célja. Úgyis híre jár, hogy Aladár titokban gyűlöli Csabát, sőt »vérét szomjúhozza«; a három éve tartó háborúból hazajövő Walamir is mondta ezt (*Szász Detre*, 81. vsz.), tehát a kósza hír még a messzi földön táborozó hadsereghez is eljutott. Egészen más Csaba. Nyájas, közlékeny; vonzódik az öreg Detréhez, mert még gyermek; még pirul, ha házasságról hall, és jól esik neki, hogy atyja távollétében is beszélhet egy öreg emberrel, ki őt bölcs tanácsokkal oktatja. Csaba ekkor aligha több 18 évesnél, mert Etele, ki 3 éve van hadban, ha 15 évesnél több lett volna a fia akkor, bizonyára elvitte volna magával. Aladárt egy-két évvel idősebbre tehetjük, 19—20 éves legalább.

Aladár alakját Arany Kézai 15. fejezetéből vette — esetleg a többi krónikák megfelelő részéből. Csaba alakjára két forrása volt, két személyből alkotott egyet. Az első forrás Priskos. Ez leírja, hogy Attilának *Hoväs* (más helyütt *Hováz*) nevű fiáról azt jövedölték, hogy az fogja majd az elpusztuló hún birodalmat újra föltámasztani, s azért Attila ezt a fiát jobban szereti, mint a többit. (Hogy ez épen a Réka — vagy Kerka — királynő fia, azt Priskos nem mondja, de valószínű.) A második forrás Kézai, illetőleg a krónikák. Ott Aladárral szemben áll Csaba, ki Honoriától született, attól a görög császárléánytól, a kit a krónika Attila feleségének tesz meg, noha a valóságban csak jeggyűrűt küldött Etelének, talán politikából, talán csak merő asszonyi szeszélyből. Arany a két királyfi alakját, a történelmi Ernákhót és a mondai Csabát, egybeolvasztotta, igen szerencsésen.

A III. énekekben, ha elkészült volna, Arany valószínűleg hosszan leírta volna Attila ünnepélyes bevonulását a hún városba, úgy a mint azt Priskosban olvashatjuk, alighanem fölhasználta

volna onnan Attila lakomájának leírását is, esetleg a menyegzői lakomája rajzául. Attila halálának fölfedezésénél fölhasználta volna, mint a II. dolgozatban tette, Kézait — ki ezt rendkívül drámai módon rajzolja elénk — temetésénél pedig Jordanest. Az eposz többi részében valószínűleg Kézai lett volna a főforrás (»Krimhilda csatája«), de esetleg már a Hadak-útjának mondája is beléjutott volna.

Az első dolgozatban remek példáit lelhetjük Arany leíró művészetének. Talán még színészi múltjának egyik reminiscenciája, hogy különös figyelmet szentel mindig annak is, hogy hőseinek kedélyállapota miként nyilatkozik meg külsőleg is azoknak mozdulataiban. Legszebb példák erre, mikor a megdöbönt Walamir ijedten hátralép (I. ének 85. vsz.), vagy mikor Detre kardja hegyét döfködi a porba (I. 76. vsz.), vagy mikor Csaba a lova nyakát veregeti (II. 22. vsz.) stb.

Van Aranynak egy kis töredéke (2 vsz.) »az ötvenes évekből« *Két éles kard* cíművel. Azt hiszem, ez ide tartozott volna, dallamos formájából azt következtetem, hogy Arany talán Attila lakomáján egy dalnokkal énekeltetette volna. Tartalma a töredéknek, hogy Attila követeket küld kemény üzenettel Marcianus császárhoz, a ki megtagadta tőle az évi adót. További tartalma az az ismert történelmi anekdota lett volna, hogy a császár azt feleli, aranyát barátainak adja, ellenségének csak csak a vasát. Erre Attila azt üzeni, hogy az ő vasa élesebb, készítse el tehát a császár palotáját az ő számára, mert jövő évben Bizáncba megy lakni. (Maga a tárgyul szolgáló esemény megtörtént, rövid idővel Attila halála előtt.)

Második dolgozat.

A második (1855—56-iki) dolgozat már külső formájában is nagyon különbözik az elsőtől: Arany a *Nibelung*-ének hatása alatt mellőzi a hún eposz eddigi versformáját, a Zrínyi-sort, s helyette Nibelung-strófákban írja az új dolgozatot. A szabályos, 13 szótagú Nibelung-strófákat használja, s nem él azzal a szabadsággal, melylyel a *Nibelungen-Not* szerzője: nem toldja meg a versszak utolsó sorát 14, sőt 15 szótagúra.

Sokkal fontosabb ennél a formai eltérésnél, hogy az új dolgozatot a régivel szemben egy határozott alapeszme irányítja, s ez még a szerkezetet is módosítja. Aranyt erre valószínűleg az kényszerítette, hogy így eposzában a különböző és széthúzó mondaelemeket könnyebben foglalhatta össze egy magasabb költői egységbe.

Ha a költő a mondából veszi a tárgyát, s a mondának több, egymással ellenkező változata van, akkor a költő előtt négy út áll. Az első, hogy kiválasztja a mondának azt a változatát, a melyet legalkalmasabbnak talál a költői feldolgozásra, a többit

mellőzi. Ennek az eljárásnak az a hátránya, hogy a mondának gyakran épen nem az a változata a legerősebb, a mely a legköltebb, s így a költő a mondának általánosan ismert változatával ellentétbe jutva, elveszíti az epikai hitelt. Így járt pl. Regöczy (Exner) Győző, *Réka gyásza* című (1903) kis eposzában, melynek forrása a *Rabenschlacht* című középfelnémet eposz, s ezért művét csak azok méltányolják, kik a *Rabenschlacht*-ot ismerik, mert tartalma teljesen idegen a krónikák és a *Nibelung*-ének hűn monda anyagától, nemkülönben Arany János hűn eposzától is.

A második módszer az, ha a költő az összes mondaváltozatokat fölhasználja művében, legföljebb simítja, összeegyezteti őket. De ez a módszer azt a veszélyt rejti magában, hogy a mű zavaros, nehézkes és bonyolódott lesz. Ilyen p. o. Szász Károly *Attila halála* (1893) című tragédiája. Szász fölhasználta ebben az *Eddát*, a *Nibelungent*, a *Walther*-énekét, a krónikákat, Priskost, Jordancst és még sok más, műve valóságos tárháza a hűn mondáknak, de az összes mondák annyira meg vannak nyirbálva, sőt csonkítva egymás kedvéért, hogy egy XIII. századbéli szkald Sänger semmi esetre sem ismerné föl őket, sőt mi is csak nehezen tudunk eligazodni közöttük.

Járhat el a költő úgy is, hogy a mondából kiragad egy erősen mondai színezetű vonást, ezt kiemeli és minden egyéb mondai alkatrészt e köré csoportosít. Klasszikus példa erre Wagner Richard *Nibelung*-tetralógiájának szövege; itt a költő a tőle fölhasznált különböző mondák (*Völsunga-Saga*, *Seyfried-Lied*, *Eddák*, *Nibelung*-ének) közötti különbséget úgy simította el, hogy az egyik mondai vonást, a Rajna kincsének hatalmat adó, de átkot és romlást hozó tulajdonságát, különösen kiemelve s uralkodóvá téve, a többi mondai elemet mind ennek az egynek rendelte alá.

Végül negyedik mód a költő számára, ha oly vonást vagy oly eszmét tesz művében uralkodóvá, mely eredetileg *nincs benne* a mondában, hanem csak a költő viszi belé. Mivel az ilyen, a mondába úgyszólván belecúsztatott alapeszme többnyire erkölcsi célzatú, a költőt az a veszély fenyegeti, hogy ez által a mondát mesterkéltté és erőszakolttá teszi. Így jár el p. o. Tennyson *Király idyllek* című költemény-cyklusában, mely épen ebből a szempontból igen gyenge. Tennyson azt az eszmét vitte bele a Kerekasztal lovagkörének mondájába, hogy Artus király műve azért megy veszendőbe, mert lovagjai gyarlók, s az egész lovagkört megmételjezi Lancelot és Ginerva királyné bűnös szerelme. Ezért dőlnek meg Artus nagy tervei, s ezért kell végül Artusnak elhagynia országát. Ezt az erkölcsi alapeszmét Tennyson olyan alaposan keresztülvitte, hogy a monda maga csupa allegóriává változott s végül úgy szétfeszlott, mint

— Tennyson szerint — a szent Grált kereső Sir Percival előtt szétfoszlottak a délibábvárosok.

Azért foglalkoztam e négy lehetőséggel, hogy kimutassam, mily nehéz a költő helyzete, ha a mondák, melyekből dolgozik, nem egységesek, mint ez az eset Aranynál és a hún mondánál is fönnállott. Az ő helyzete még annyival nehezebb volt, hogy neki csak igen szegényes mondaanyag állott rendelkezésére, s ennél fogva az első két módszert nem követhette. Maradt tehát számára a harmadik vagy a negyedik módszer. A mondai vonás, melyet az előbbi esetben uralkodóvá tehetett volna, az *Isten kardjának* mondája volt, s ez szinte önként kínálkozott. De Arany a sokkal nehezebb utolsó módot választotta: *önmagából* — vagy legalább is *kívülről* — vitt be alapeszmét a költeménybe, s ez alapeszme feladata lett, hogy a laza mondarészeket vas-kapocs gyanánt összetartsa. Az alapeszme ez: *Attila tragikus bünt követ el az által, hogy Budát megöli, s ezért neki vesznie, birodalmának bukniá kell.* Ez az alapeszme érvényesül a *Buda Halálában* és a töredékekben, sőt folytatódott volna a trilogia további részeiben is: Attila birodalmát Csaba utódai újra föltámasztják, s ez az új hún birodalom, a magyar, örökéletű lesz.

Ezt az alapeszmét Arany, nézetem szerint, Jordanes történeti művéből vette. Ott a 180—181. pontokban ezt olvashatjuk: ¹ »(Attila) . . . testvérével, Blédával együtt jutott a húnok trónjára, és hogy a vállalat előtt, a melyre készült, elég erős legyen, erejének gyarapodását rokongyilkossággal keresi és övéinek erőszakos halálával tör az általános döntésre. De ha hatalma ily gyalázatos módon növekedett is, az igazság mérlege dicsőtelen véget készített neki kegyetlenségéért.« Itt az utolsó mondatban benne van a *Csaba kivályfi* alapeszméje. Ezzel szemben Kéki Lajos *Arany János elbeszélő költészete* című értékezésében a következőket írja: »(Arany) . . . Firduszinak is szerkesztőképeségét, 'nibelungi compositióját' csodálta, azt a művészi erejét, melylyel rendkívül szétágazó cselekvényét a testvérgyilkosságért való bűnhődés révén egységbe tudja fogni. Kétségtelen, hogy a hún trológiának tragikai alap gondolatát: azt, hogy a hún nemzet fejedelmének testvérgyilkossága miatt lakol, Firdusztól nyerte Arany. Erre némileg maga is utal: 'A hún regékből egy magyar Sahnámét kell dolgoznom.'²

Úgy vélem, lesz erőm arra, hogy a magam véleményét igazoljam. Hogy ezt a komoly helyről származó, határozott véleményt megczáfolhassam, ellenvetéseimet áttekinthetőség czéljából pontokba foglalom.

I. Szilágyi Istvánnak 1854. márcz. 9-én írott levelében Arany ezt mondja: »Szeretetemet Firduszi eposzai s némely

¹ Dr. Bokor János fordítása.

² Budapesti Szemle CXLV. kötet (1911) 255. 1.

hindu darabok bírják, különösen Firdusziban a nibelungi compositio.« — Arany Firduszi *eposzairól* beszél, tehát Firduszi egyes részeit különálló egészeknek veszi s ezen különálló eposzokban látja a nibelungeni compositiót. Igen helyesen, mert *ezekben* külön-külön valóban nagyszerű kompozíciót találunk, de maga az egész *Sahnámé* bizony csak igen lazán függ össze, abban Arany nem is találta volna meg a nibelungeni kompozíciót.

2. A *Sahnámé*ban az a gondolat, hogy a nemzet fejedelmének testvérgyilkossága miatt lakol, nincsen benne. Lássuk a *Sahnámé* vázlatát. Az öreg Feridun három fia között szétosztja birodalmát, s így három külön ország keletkezik. A két idősebb fiú, Szelm és Tur, irgyelvén a fiatal Iredzsét, lakománál meggyilkolják. Iredzsért posthumus fia, Minucsér áll bosszút, harcban megöli Szelmet és Turt. Ezzel a két (illetőleg három) ország között el van vetve a harczok magva, örökös bosszúhadjáratok folynak évszázadokon át, melyben néha a turániak kerekednek felül (Szijavus története), néha az irániak (Zál, Rusztem története). Ez tehát nem azonos gondolat az Aranyéval. Ez vérbosszú, nem pedig Nemezis!

3. Iredzs meggyilkolásának egész történetében (melyet Radó Antal magyarra is fordított *Feridun és fiai* címmel) nincs egyetlen olyan sor sem, a mely előre jelezné, hogy ebből a gyilkosságból nagy bajok fognak következni.

4. Kéki azt állítja, hogy Firduszi a *Sahnámé*nak »rendkívül szétágazó cselekvényét a testvérgyilkosságért való bűnhődés révén egységbe tudja fogni«. Ez tévedés! Épen a legnagyobb katasztrófa, Rusztem és Iszfendiár viadala, mely az utóbbinak halálával végződik, de az előbbit is romlásba dönti, Iránnak belügye; független még a régi testvérgyilkosságból keletkezett évszázados háborúktól is. És ez csak egyik ilyen főrése az óriási eposznak, ilyen még egész sor van.

A *Sahnámé*ban tehát a Nemezis, a bűnhődés a testvérgyilkosságért, sem közvetlenül kimondva nincsen, sem közvetve, az események során nem mutatkozik, mert hiszen Turánt sokszor legyőzik, de végleg soha el nem pusztul. Továbbá a testvérgyilkosság nem ad összekötő kapcsot még az eposz legfőbb részeinek sem. Arany tehát innen az eszmét nem vehette. Marad még a Tompához írott 1855. december 23-iki levél: »A hún regékből egy magyar Sahnámét kell dolgoznom.« Ennek egyszerűen az az értelme: nagy nemzeti eposzt kell dolgoznom, népies előadással, a nemzet őskirályainak korából.

Különben pedig a testvérgyilkosság adva volt, a hún nemzet bukása is. Arany e kettőt oksági kapcsolatba állította, de még itt is támaszkodhatott Jordanesre, mert már az is oksági viszonyba hozta ezt a két dolgot.

Különben érdekes, hogy noha az említett alapeszme a *Sahnámé*ban nincs meg, Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiájá-*

ban azt belé magyarázta. Ott a 349. lapon »az ős átokról« szólva, ezeket írja: »Szerepel ezekben (t. i. az ősi mondákban) ismét alapnézetként az eszme a testvérgyilkolásról, mely a biblia pozitív tana szerint is az eredeti bűn és a paradicsombeli kizárás után az emberi átkos meghasonlásnak mintegy kezdetét tévé. Számos regék az óriási mythosokban ennek különös tudatával bírnak, mint a bűnnek, mely az átkos világélet szerencsétlen okát képezi; s nevezetesen az iráni hősrege, melyben az iráni és turáni népfaji százados küzdésről hagyományt bírjuk, ezen tragikai átkos végzetet teszi harcias és szüntelen küzdelemben álló világélete alapjául, az Irán és Turán közötti meghasonlást Iredzsnek Tur testvére általi meggyilkolásától származtatva.«

A mint látjuk, Ipolyi itt belé magyarázza a *Sahnáméba* ezt az alapeszmét, mely pedig a műben épen nem uralkodik. De az sem valószínű, hogy ez hatott Aranyra. Ez ugyanis általános elmélkedés, míg vele szemben Jordanes határozottan, tömören és a tárgyhoz tartozóan beszél. Szerintem tehát az alapeszme Jordanesből származik.

Különben nem lehetetlen az sem, hogy Aranyra az alapeszmében hatással volt Bessenyei Györgynek 1773-ban megjelent *Buda tragédiája* című színműve is. Ebben ugyanis szintén megtaláljuk azt a gondolatot, hogy Attila vétkéért bűnhődik a hún nép. Attila Álus nevű vezére által megöleti Budát. Buda lelke ismételten megjelenik »Légyen bosszúállás!« kiáltással. Attila végül Orestől, a főpaptól, kér fölvilágosítást, s az megmondja, hogy Attila bűnéért elpusztul a hún birodalom:

Ötséd véri kiált a' magas egekre,
 Ártatlansága jár a' nagy Istenekre,
 Életetek elfogy; koronád el-romlik,
 Királyi thronusod le-dúl, s össze-omlik.
 Nem fogsz uralkodni itt Pannoniába,
 Pusztult néped megtér vissza Scythiába,
 Ti pedig Álussal véretekben vesztek,
 'S a' felső haragnak áldozati lesztek.
 Örök végezését így tette Jupiter,
 Mely ellen rúgdosni, semmi Isten nem mer.

(V. játék, 4. jelenet.)

Alább még világosabban mondja ugyanezt:

Utolsó ítélet, veszés, és pusztulás
 Jó a Scytha népre iszonyú vérohtás.
 Attila sok vétkét soha nem engedik
 Az haragos egék 's népét szélllyel verik.
 Hatalmas Nemzetünk el-oszlik, el-pusztul
 Önnön Országunkban a' véres hartz fel-dúl.
 A' sok gyilkosságért, mit Attila meg-tett,
 Jupiter továbbá mindnyájunkat büntet.
 Nem leszs örömtők e' kövér Országba,
 Vissza kell térnetek ismét Scythiába.

Halálotok után egy nagy Scytha Vezér
 Nemzetetekkel még e' földekre ki-tér.
 Ő fogja meg-vetni örökös lakását;
 Fel-állítja itten tartó uraságát.
 Ő neki rendelték e' részt az Istenek,
 Így vagyon ereje a' végezéseknék. (V. játék, 7. jelenet.)

A mint láttuk, itt megvan ugyanaz az eszme, a melyet Aranynál találtunk. Csakhogy kétséges, olvasta-e Arany Besenyeyi művét, vagy pedig ez csak véletlen találkozása a gondolatoknak.

Az alapeszme ily nemű kiszélesítése együtt járt az eposz anyagának és terjedelmének megnövekedésével. De az alapeszme révén a költemény hőse többé nem Csaba lett, sem Etele nem lehetett — mert hiszen a katasztrófa csak az ő halála után következik be — hanem maga az egész hún nemzet. Így az egész mű több nemzedék történetét foglalta volna magában, s önként kínálkozott az a gondolat, hogy a nagy epopeiát több részben kell megírni. A főhősök szerint két részre lehetett volna tagolni, *Etele* és *Csaba* részére, s Arany inkább csak a conventiónak hódolt, mikor művét két rész helyett háromra tervezte; később maga is belátta, hogy a II. részt czélszerűbb volna beolvasztani a III. rész elejébe, mint azt ő maga mondja az 1881-iki tervvázlat végén.

Az új szerkezet szerint tehát a trilogia I. és II. részének főhőse Etele lett volna, a III. résznek Csaba.¹ A szerkezettel kapcsolatban utalok arra, hogy ez az új, 1855—56-iki dolgozatot az elsővel szemben rendkívül nagyfokú tömörség jellemzi, különösen a tervezett trilogia első részében, a későbbi *Buda Halála* első kidolgozásának töredékeiben. Ennek I. énekében (*Atilla és Buda*) 13 versszakban tömörítve megvan a későbbi *Buda Halála* csaknem minden fontosabb mozzanata. Megtaláljuk itt csirájában csaknem az egész eposzt. Ebben az énekben megtudjuk a következőket: Réva (Rof) után Buda lesz a király; ez jószántából megosztja uralmát Etelevel s azután 9 évig együtt uralkodnak; Etele nagy háborúból tömérdek kincset hoz haza; a kincs nagyobb felét mindig Budának adja; Etele és Buda különböző jelleműek; Etele országszerte népszerű.

Mindezeket Arany aztán a *Buda Halálában* kifejlesztette, de sokkal részletesebben.

A második dolgozat forrásai.

Arany e második dolgozatán erősen megérzik a *Nibelung*-ének hatása. Nyilvánul ez a hatás nemcsak a versformá-

¹ Péterfy Jenő *Arany János eposzi töredékei* cz. tanulmányában (Buda-pesti Szemle 1888. s később összegyűjtött munkáiban I. kötet, 259. l.) nagyon szépen kifejti, mint lépett az egymás után következő dolgozatokban egyre jobban előtérbe Etele alakja Csaba rovására.

ban, hanem belsőleg, a tartalomban is, a cselekvény egyes mozzanatain, melyeknél kimutatható, hogy Arany a *Nibelung*-ének nyomán dolgozott. Nem mondhatjuk, hogy szolgálilag utánozta őket, sőt ellenkezőleg, képzelete úgy átalakította a legtöbbet, hogy a hatás csak nehezen ismerhető föl rajtok. Ilyenek p. o.: Etele háborúra hívja össze a népet, de csak vadászat lesz belőle, mint a *Nibelung*-énekben a Siegfried megölése előtt; továbbá az, hogy Etele sebe vérzeni kezd, mikor Krimhilda lép a holttesthez, épen úgy, mint Siegfried sebe, mikor Hagen lépett a ravatalhoz. Ilyen talán az is, hogy Mikolt az első, ki a gyilkosságot észreveszi,¹ ép úgy mint Krimhilda az első, ki Siegfried holttestét megtalálja.

A *Nibelung*-ének hatására megy vissza az eposz első versszakának »propositio«-ja is, midőn az első versszak dióhéjban adja az egész költemény tartalmát. *Nibelung*-ének I. r. (Szász Károly fordítása.)

Világhíres csodákat beszélnek ős regék:
 Dicsteljes daliákat, harczok történetét,
 Zaját víg ünnepeknek, siralmas bánatot,
 Bosszút, mely földet renget, — most ily csodákat halljatok!

A dicsteljes daliák: Siegfried és a burgundi királyfiak; a harczok: Siegfried harczai a szász és a dán királyok ellen; a víg ünnepek: a kettős menyegző; a siralom és a bánat: Krimhild siralma megölt férjéért; végül a bosszú: Krimhild bosszúja testvérein.

Épen így benne van a *Csaba királyfi* tartalma a III. rész I. versszakában:

A mult idők homályán megszólal egy rege,
 Átilla veszedelmét siratja éneke.
 A végzetes menyekzót, a bosszuló fiat,
 Egész nemzet bukását ez egy halál miatt.

Ezenkívül volt a *Nibelung*-éneknek külső, formai hatása. A versformára már utaltam föntebb. Azután az előadás hangja, a melyben van valami a *Nibelung*-ének borús alaphangjából és darabos, nehézkes, tömör előadásmódjából. Harmadik Nibelung-hatás a negyedik sor baljósolata. A *Nibelung*-énekben igen gyakori, hogy a versszak negyedik sora ellentétben áll az előző három sor hangulatával, s előre jelzi a bekövetkező szerencsétlenséget. Pár példa a *Nibelung*-énekből:

XXIV. ének I. vsz.

A hős Etel küldötti Rajnához mentek el,
 Országról ám országra előttök híre kel,
 Hogy hívja ünnepélyre burgond barátait —
 Ez a dolog sok jó hőst, hejh! gyász halálba vitt.

¹ Ez nem bizonyos, hogy Nibelung-hatás: így van a forrásában, Kézaiban is.

vagy : XXVII. ének 60. vsz.

Ötszáz nemes lovaggal kész volt jó Rüdiger
Etellakig kísérni kedves vendégit el.
Örömmel indulának az ünnepélyre föl,
De hajh! Bechlárba vissza egy sem tért ennyiből. —

Ilyeneket találunk a *Csaba királyfi* II. dolgozatában is
(*Átilla és Buda* cz. ének, 6. vsz.):

Szólt ekkor Átillához Buda jó fejdelem :
Nehéz sor ez magamnak, jövel s oszd meg velem :
En majd a pálcza lészek, te légy, öcsém, a kard. —
Vesztére lón utóbb is, mit jó végből akart.

Vagy más helyen (*Átilla meghal* cz. ének 12. vsz.):

Harmincz nap a menyekző fog ott eltartani,
Harminczat a herész is utána toldani,
Harminczat a kárlátó : kilenczven napra megy :
Ki mondta volna reggel, hogy nem lesz több, csak egy !

A második dolgozat *forrásainak* tárgyalásánál előre bocsátom, hogy Arany itt a monda anyagából sok oly részt is felhasználott, mely már az első dolgozatban is helyet foglalt. Az ilyen részletek forrásainál egyszerűen hivatkozom az első dolgozatnál mondottakra, s itt csak azokkal a részletekkel szándékozom foglalkozni, melyeket itt találunk föl először.

Buda megölésére vonatkozólag Arany Jordanesen kívül Kézait használta, kiből a jeligét is vette a *Buda Halála* elé. Kézai ezt így mondja el (I. könyv II. fej.): »Eisenachban udvart tartott Ethele, azután megindult és Sicambriába vonult be, a hol testvérét, Budát saját kezével legyilkolta, holttestét a Dunába vetette, mert Buda, míg Ethele nyugati tájakon harczolt, a közte és testvére között megállapított határokon túl terjesztette hatalmát s Sicambriát is a maga nevével nevezte el.« Ez, mint látjuk, elég kivonatos forrás, és a költői képzeletnek szabad szárnyalást enged. Jordanes erre vonatkozólag még kevesebbet mond : »Bléda testvérét, ki a húnok nagy részén uralkodott, csalárdsággal életétől megfosztotta.« Arany tehát maga alkotta meg a jellembeli ellentéteket a két testvér között, valamint azon események sorát is, melyek végül a testvérháborút és Buda halálát előidézik.

Az *Atilla vadászni megyen* című énekben megtaláljuk a *Nibelung*-ének egy motívumát (harczra hívnak, vadászatot tartanak) és a csodaszarvas-motívumot. Ez utóbbinak forrása Kézai I. könyv, 3. §. vagy a többi krónikák megfelelő részei, hol a szarvasűzés és a nőrablás mondája fölhalálható. De az, hogy Etele és Buda Hunor és Magyar képeben összekülönböznek a leányokon: Arany leleménye. Hogy Arany a *Képes Krónikát* fölhasználta, az a 15. versszakból látszik, hol az alán királyt,

(a leányok apját) Bereknek nevezi. Ez a név a *Képes Krónikában Bereka, Kézainál Belár*. (A *Buda Halálában* Arany már a Belar nevet használja.) A 18. és 19. versszakban Buda király:

Nem úgy, öcsém! kiálta, Hunor se tette azt,
Nem rablá el Magyartól nejét a szép Tavaszt,
De Hajnával beérte, ki néki szülte Bort,
Kitől hosszan lehozzuk a fejedelmi sort. —

Itt három név fordul elő. Arany panaszkodik a *Buda Halála* jegyzeteiben, hogy régi magyar női név alig maradt fenn. Ott Gyöngyvér nevét a *Váradai regestrumban* talált nevek mintájára alkotta, itt Hajna neve Vörösmartyból való, Tavaz nevét pedig, talán a tavaszból, Arany konstruálta. A harmadik név *Bor*. Honnan való az, hogy ő a Hunor fia? Thuróczi krónikájának II. részében, az 1. fejezetben adja a hún fejedelmek sorát Hunortól Attiláig, s ott Hunor fia: Bor valóban megtalálható. Jellemző Arany lelkiismeretességére ez az eset. Íme, csak egy névre volt szüksége, minden fontosság nélkül, és még azt is forrásból vette, holott valóban tudhatta, hogy bármily nevet ír is ide, senki sem fog megbotránkozni rajta, és igazán nem gondolhatta, hogy valaki majd egyszer utána néz, valóban Bor volt-e Hunor fia!

Az *Atilla meghal* című ének forrásairól szólva meg kell jegyeznünk, hogy Arany ekkor már aránylag ritkán nyúl az eredeti forrásokhoz, az anyagot inkább a Thierry Amadé 1855-ben magyarul is megjelent *Attila* című művéből veszi, sőt bizvást állíthatom, hogy az *Attila-mondák*ból is. Ez ugyan magyarul csak Szabó Károly fordításában, 1864-ben, jelent meg, de Arany ismerte: vagy Szabótól kapta meg a kéziratot, vagy — bár ez alig hihető — a *Revue des deux mondes* 1852-iki évfolyamában megjelent eredetiből, mely azután csakhamar könyvalakban is forgalomba került.

1—12. vsz. Attila új házasságának mozzanata már az első dolgozatban megvolt. Az előkészületek leírása (1—12. vsz.) Arany sajátja, csak itt-ott van pár Priskos-reminiscentia. (4. és 8. vsz.)

13—15. vsz. Attila halála előtt baljós jelek mutatkoznak, a ló leroskad, a menyasszony megbotlik a nászszoba küszöbén. Ezt a két adatot Thierry közli az *Attila-mondák*ban (136. l.), ő meg Callimachusnak *Vita Attilae*jából vette. Mivel nem találjuk nyomát annak, hogy Arany Callimachust tanulmányozta volna hún mondákért, azt hisszük, Arany forrása itt Thierry volt.

16—23. vsz. Az a gondolat, hogy Attilát a Mikolttal való nászéjen Krimhilda gyilkolja meg, már az első dolgozatban is megvolt, ott részletesen tárgyaltuk. Itt új motívum, hogy Krimhilda a »ködsüveg« segítségével hajtja végre láthatatlanul a gyilkosságot. A »ködsüveg« (Tarnhelm, Tarnkappe) a *Nibelung-énekből* való, ott Siegfried elragadja Alberik törpétől s e sisakkal

fején segít Gunthernek Brünhildát legyőzni először a harc-játékban, majd a nászéjszakán. A *Nibelung*-énekekben azután többé nem szerepel, Siegfried többi kincsével együtt valószínűleg ezt is a Rajnába súlyesztette a bösz Hagen.¹ Aranynak igen szerencsés gondolata, hogy a ködsüveg, mint Siegfried öröksége, Krimhilda kezébe került s így Attila titokzatos halálánál még egyszer nagy szerepet játszik.

A II. ének *A menyasszony ébredése* a dolgozatnak kétségkívül legszebb része: Mikolt fölébredve halva találja maga mellett férjét.² Forrása Kézai, talán némi reminiscentiákkal a *Nibelung*-énekből.

A mi ezekben nincsen, az Arany saját leleménye. Kézai (az I. 14. §. végén) miután elmondta, hogy Attila a nászéjen orra véreben megfulladt, így folytatja: »A mint Mikolt álmából fölébredve, urát többszörös rázással költögette, de meg nem mozdíthatta és észrevette, hogy a teste kihűlt és az élet megszűnt benne, sikoltozva magához hívta a királyi kamarásokat s kiáltozott, hogy ura a minden halandó útjára költözött. Ezeknek rettenetes kiáltásaira az egész őrség a palota ajtaihoz rohant.«

Azonban Arany itt sem az eredeti forrásból merített, hanem inkább a másodlagosból: Thierryből. Erről mindenki könnyen meggyőződhetik, a ki Thierry *Attilájának* 170—172. lapjait elolvassa. Itt egyesítve találjuk Attila halálát Kézaiból (I. 14. §.) és Attila temetését Jordanesből, ki a húnok sirató énekét is közli (256—258. pont), s ez még meg van toldva Thierry azon hitével, hogy Attila gyilkosság által veszett el, s csak a húnok terjesztették hivatalosan az orrvérzéses halál hírért, hogy az esetleges zavaroknak és fölfordulásnak elejét vegyék. Mindezt megtaláljuk Aranynál is, ő a húnok sirató énekét és az álhír költését Zoárdnak, a húnok fővezérének tulajdonítja, a *Zoárd tanácsa* című énekekben. Zoárd hún fővezér azonos Priskos Onegesiosával, neve a Zoárd (= Zuárd, Salardus) pedig Kézaiból való (I. 13. §.).

A *Zoárd tanácsa* című énekekben a már említett elemeken kívül még egy pár érdekes dolgot találhatunk. Pap III. és azt mondja már említett művében az 1855—56-iki dolgozatról: »Hiánya e tervnek, hogy a monda oly fontos eleme, mint az Isten kardja, sehol sem csillog ki szövedékéből.« Ez az állítás nyilván felületes. A *Zoárd tanácsa* című ének 16. versszakában

¹ Utóljára a *Nibelung*-ének XIX. kalandjában van róla említés. Alberik törpe mondja, hogy azt Siegfried magával vitte, és azóta nem került vissza a többi Nibelung-kincshez.

² E jelenet lélektani igazságát Riedl Frigyes mutatta ki *Arany János* cz. könyvében, aesthetikai szépségeit pedig Beöthy Zsolt elemezte (*Mikolt Arany Csaba-törredékében*, Budapesti Szemle, LXXVIII. k. (1894.) 65. l.

Torda, a táltos arról szól, hogy Isten csudajelet adott Attilának :

Akkor volt ez, hogy Isten csodás kardját lelé,
Mely kezdetben jövendő hatalmát jelelé.

Hogy itt részletesen nem írja le az Isten kardjának megtalálását, az természetes, mert az az első részbe jutott volna, ez pedig itt a harmadik részben csak hivatkozás reá.

A 18. versszakban le van írva Etele díszes sátora. Ennek forrása Kézai (I. 9. §.). A sátor összeomlása, mint baljóslatú jel, szintén Arany leleménye.

A 22—24. versszakban elmondja a költő, hogy a jóslat szerint Attila halála után birodalma el fog pusztulni, de egy fia, kit nem ismer, noha él, újra fölemeli a húnok hatalmát. Ez a mozzanat valamely népmeséből való. A következő népmese-típus eléggé elterjedt: A mesebeli gazdag ember (király, herceg vagy kalmár), mikor hazafelé utazik, bajba jut, eltéved az erdőben, vagy a vadászaton, vagy kátyúba jut a hintója. Segítségére valamely torzalak jelenik meg (sündisznó, béka, kígyókirály, törpe, esetleg ördög) és vállalkozik, hogy kisegíti a bajból, de kéri jutalmul: azt a legdrágább kincsét, melyről nem tud, vagy azt a fiát, a kit nem ismer. Mind a kettő nem más, mint a gazdag embernek távollétében született gyermeke. Ezt a gazdag ember csak akkor tudja meg, mikor hazamegy. Ilyen népmeséből vehette Arany is az *ismeretlen fiú* motivumát.

25. vsz. Etele soha sem mosolyog, csak ha Csabát látja. Ezt Priskos mondja Attila lakomájának leírásánál, természetesen Ernákhra és nem Csabára vonatkoztatva.

A IV. ének (*Átila területén*) forrása, a mennyiben források alapján áll, ismét a már említett Jordanes-féle temetés-leírás s az ugyanott közölt sirató ének. Azonkívül lehetséges, hogy Tegnér Ezsaiás *Frithjof-mondája* is hatott reá. Tegnérnél az öreg Ring király, midőn életének végét már közeledni érezi, sebeket üt magán, hogy ne menjen sebek nélkül a másvilágra, az istenek és ősei elé. Talán innen való az a mozzanat, hogy a hún vezérek sebeket ütnek a halott Attilán, hogy Hunor és Keve elé sebekkel ékesen menjen.

A költemény többi része, valamint a tervvázlat szerinti folytatása is, egészen Arany leleménye, csupán a következő elemeinek lehet forrásait kimutatni: Krimhilda csatája és a székelyek Kézaiból (I. 15. §.) van, a Halottak harcza, a Csaba íre, a Hadak útja Ipolyi *Magyar Mythológiájából* (77. és 354. ; 160. és 253. ; 581. l.).

Vessünk végül még egy pillantást Mikolt királyné alakjára. Nevét és alakját Arany Kézaiból vette át, de érdekes változtatást tett a nemzetiségén. Kézai (I. 14.) *bactrai*, Thuróczi tévesen *bactriai* királyleánynak mondja, a többi krónika *bractainak*. Thierry azt híven, hogy itt régi magyar hagyománynyal van

dolga, *bactriai* királyleánynak veszi, s így kezdi meg Attila új nászának történetét: »Azonban *Ázsia belsejéből* Attila udvarába egy hasonlíthatatlan szép fiatal leány érkezik, kit atyja, Baktria királya, nejlül ajánl a hunok nagy királyának« stb. (Thierry, *Attila-mondák* 136. l.) Szabó Károly ugyanezen helyhez tett jegyzetében rámutat, hogy *Bactria* itt írás-hiba *Bracta* helyett, mert *Bactria* Attila korában már nem is volt meg. Szabó Károly ugyanott kimutatja azt is, hogy *Bactra* valószínűleg a mai Cseh- és Morvaország területén lehetett. Arany nem tette magáévá Szabó Károly nézetét, de viszont Thierryét sem. Megmaradt a saját nézete mellett: már az első töredékben (tehát tíz évvel Thierry *Attila-mondáinak* megjelenése előtt) azt írta (44. vsz.), hogy Attila Mikoltával kézfogóját tartja »tenger szigetében«. Alább (51. vsz.) ezt írja: Attila öt évig gyászolta Rékát,

De most, visszajövet, Ádria szigetjén
Szemeit a bájos Mikoltára vetven,
Özvegy üres szíve megeleglé gyászát.

Visszajövet, Etele ugyanis a római hadjáratból tér vissza. De ezen az útvonalon az Adriának semmiféle szigete sem fekszik, a melyen egy kis állam virulhatott volna. A velencei szigetek ekkor még a telepítés első stádiumában vannak, hiszen Attila csak az imént pusztította el Aquileiát. Ez a hely tehát értelmetlen. A második töredékben (*A menyasszony ébredése*) Mikolt maga tesz pár szót családi viszonyairól. Ő is azt mondja, hogy »a tenger zöld szigetén« nevelkedett, király-atyja lakában, két nőtestvérével, Mirhával és Lelével együtt. — Egyéb adat hiányában ezekből a nevekből kell kindúlnunk. A *Lele* név *Laeliának*, vagy talán a *Leilának* magyarosítása; ez *utóbbi* esetben Arany Lord Byrontól kölcsönözhetette, Byronnál ez a *The Giaur* című költemény nőalakjának neve. Ugyancsak Byronhoz vezet a másik név: a *Mirha* is; ez (*Mirha* alakban) Byron *Sardanapalus* című tragédiájának hősnője, ki Sardanapalust épen úgy önként követi a halotti máglyára, mint Mikolt Aranynál Attilát. Így nem tartom lehetetlennek, hogy mikor Arany Mikolt honául a tenger szigetét említi, akkor minden határozott képzet nélkül a Lord Byrontól annyira szeretett görög Archipelagos képe lebegett szeme előtt, s ez irányította, önkénytelenül, képzeletét.

Adalékok a Buda Halálának forrásaihoz.

A harmadik dolgozat a *Buda Halála*. Mivel ennek már gazdag irodalma van és minden szempontból foglalkoztak vele irodalomtörténetíróink legkiválóbbjai, nem akarok részletes tárgyalásába belébozsátkozni, csupán két oly forrására akarok rámutatni,

a melyekről eddig nem tudtuk, hogy Arany *Buda Halálában* azokra támaszkodott.

Az első mozzanat, melynek forrását új nyomon próbálom megjelölni, az Isten kardjának megtalálása. Azok, a kik eddig a kérdéssel foglalkoztak, rendesen Priskost, esetleg Jordanest említették mint a kard-monda forrását, mert ez a krónikákban nincs meg. (Legföljebb két homályos czélzás Thuróczinál az üldözés kardjára : gladius Dei austeritatis, gladius persecutionis. XV. fejezet.) Az én nézetem szerint ellenben Arany itt Oláh Miklós *Hungaria et Athyla* című könyvéből merített. Hogy Arany a művet ismerte, tudjuk, hiszen felhasználta a *Toldi Szerelmében* is.¹ Lássuk, miben különbözik Oláh előadása Priskostól és Jordanestől.

Priskos.

(Attilának) nem sokára jelen hatalma meg fog gyarapodni; ezt jelenti már az Isten is, ki Ares kardját feltüntette, mely a szkitha királyoknál, mint a hadak Istenének szentelt és szentséges tiszteletben állott kard a régi időkben eltűnt s akkortájtban egy ökör által földöztetett föl. (Szabó Károly fordítása, Kisebbségi történeti munkái: I. köt. 46. l.)

Jordanes.

(Attila) bizalmát még inkább növelte a hadisten kardjának föltalálása, a melyet a scytha királyok mindig szentnek tartottak és mint Priscus történetíró beszéli, ilyen alkalommal fedezték föl: Midőn egyszer egy pásztor a nyáj egyik üszőjét sántítani látta és a nagy seb okát kitalálni nem tudta, aggódva a vér nyomán ment és végre egy kardra bukkant, a melybe az üsző — füvet legelgetve — vigyázatlanul bele lépett. Ezt kiásván, azonnal Attilához vitte. Ez megörült az ajándéknak, s a mily merész észjárása volt, úgy vélekedett, hogy az egész világ fejedelméül van rendelve és a harczok hatalma a hadisten kardjával neki adatott (183. pont). (Dr. Bokor János ford.)

Oláh.

Gladio utebatur (scilicet Athyla), ut ipse putabat, divinitus ei misso. Namque, dum quadam nocte per quietem vidisset se a Marte armari, postero die quidam ex gregariis militibus detulit ad eum ense in campo patenti, dum vestigium cuiusdam vitulae sauciatae insequeretur, forte fortuna repertum. Quae res fidem praecedentis sui somni non modice confirmavit. (Liber II. Cap. 3.)

Látjuk tehát, hogy Oláhnál új motivum van, az, hogy Attila előre megálmodja, hogy a hadisten (Mars) karddal övezi őt. Ezt a motivumot Arany csak itt találhatta és innen vette fel eposzába.

A második szóba hozandó mozzanat, hogy Budát Attila hátulról döfi le, *orvul*. Honnan vette ezt Arany? Az egyedüli hely, a hol ez olvasható: Thierry *Attilája*. Jordanes említi, hogy

¹ Visegrád leírásánál.

Attila Budát »salárdsággal« ölte meg. Ezt Thierry így írja át: »Attila megölte Budát 'csellel és orvul', mondják a történetírók.« (Id. mű 45. l.) Pedig nem mondják.¹ De Thierry, kinek különben is gyenge oldala a források pontos idézése, lelkiismeretfurdalás nélkül idézőjelbe teszi, mintha így találta volna forrásában. Aranyra nagyon hatott Thierry, maga mondja a *Buda Halála* jegyzetei között, hogy Budát egyedül Thierry alapján vette Attila *bátyjának*, mert a történetírók nem tudják, melyik volt az idősebb testvér; a *Nibelung*-ének Blódele ugyan fiatalabb, de azzal szemben Thierry »nem tudom, mi forrás után« határozottan Attilát tartja ifjabbnak. Szerény nézetem szerint Thierry ezt az adatot is, mint az »orvul« kifejezést, maga fejből vette, Arany pedig Thierrynél olvasván, fölhasználta.

A második alaprajz és második tervvázlat.

A *Buda Halálával* egyidejűleg készítette Arany a második alaprajzot, mely megegyezik az 1881-ből való második tervvázlattal. Hogy ez miben különbözik az első tervvázlattól, azt már említettem, mikor a *Nibelung*-hagyomány fölhasználásának nehézségeiről szóltam. (Az új tervvázlat szerint ugyanis a burgundok lemészárlása Etele halála után következik be.)

Negyedik (utolsó) dolgozat. 1881.

Ezt a dolgozatot Arany a *Buda Halála* folytatásának szánta, s ezért — ekkor először — a trilogia II. részét kezdte kidolgozni, de csak két ének lett belőle készen. Ezek czímben ugyan nem, de tartalomban valóban megfelelnek a II. alaprajznak.

Czímek:

Az alaprajzban
I. Isten igazsága
II. Csaba születése

A töredékben
I. A jóslat
II. Detre udvarlása.

I. ének. *A jóslat.* Az ének alapeszméje, hogy Etele jóslatot kap, mely szerint birodalma el fog pusztulni holta után, de Csaba majd helyreállítja, igen régi Aranynál. Már az I. dolgozatban előfordul (46. vsz.).

Széthúll a nagy ország, elzúllik a szittyá.
Hanem Csaba végre mind visszaállítja.

¹ Jordanes is, Ammianus Marcellinus is épen csak említik ezt az eseményt. Jordanes szerint *fraude*, Ammianus Marcellinus szerint *insidiis* ölte meg Etele Budát. Ez csupán a csejt jelenti, az *orvul* kifejezés egyedül Thyerryből, illetőleg annak magyar fordításából való.

Ugyancsak az I. dolgozatban előfordul már a remete beszéde, aki ezt mondja Etelének (65. vsz.):

Üldözés szablyája kiesik kezedből,
Más ember veszi fel, ne vedd ki eszedből.

A gondolat első fejlődési foka az volt, hogy Arany ezt a két jóslatot összekapcsolta úgy, hogy a remete jósolja meg Csaba hivatottságát a hún birodalom helyreállítására. (Ilyen átmeneti fokozat nem maradt ránk, de ez az összevonás Arany kompozíciójában kétségkívül megtörtént, szükségképen meg kellett történnie.) A második fokozat azután az lett, hogy Arany, talán hogy ennek a vonásnak még több mondai szint kölcsönözzön, a jóslatot többé nem a keresztyén remete szájába adja, hanem Apolló egy bujdosó papjával mondatja el. Ez az egész ének nagyon szép, különösen a jós leírása és beszéde.

Kezébe' fehér bot s a tetején ennek
Szallagos babérdísz, pártája istennek. (A jóslat 8. vsz.)

Mintha Homorosból való lenne: akárcsak Khrisest látnók az *Ilias* I. énekéből, a mint a görög vezérek elé lép.

Vert arany vesszejét a kezében tartja,
Nyilas Apollónak függ pártája rajta.
(Baksay Sándor ford. 4. vsz.)

A kép azonos, s így, Baksay fordításában idézve az *Iliast*, ez még jobban feltűnik, mert a versforma sem különbözvén, az azonos gondolat még jobban szemünkbe tűnik.

A jós beszéde is görög stílusban folyik (17. vsz.):

Sorsát a hatalmas ne hívja ki, kérdvén:
Sokszor a balvégzet hever isten térdén.

Homerosnál: *Θεῶν ἐν γούνασι κείται.*

Az ének forrásairól nincs mit mondanom, mert Arany az utolsó dolgozatban kevés forrást használ, s a mi mozzanat forrásra megy vissza (*ismeretlen fiú, Isten kardja* mozzanatai), azokra már az előző töredékeknél rámutattam.

A II. ének (*Detre udvarlása*) egészen más színű. Az I. ének üde, kedves hangja, naiv, természetes előadása mintha hiányoznék. A tartalomban is sok az erőltettség. Ilyen már maga az is, a mint Arany Etele lakóhelyét leírja. Etele székhelye itt többé nem az a sátrakból és fapalotákból álló város, »a puszta virága«, melyet az 1853-iki dolgozatban és a *Buda Halálában* megismertünk, nem is az 1855—56-iki dolgozat boltíves, tornyos kővára, hanem egy óriási sátorváros, Budavár kőfalain belül. Itt ül a hadjáratból hazatérve, Attila nagy ünnepet, az újszülött Csaba »mevezés torját«. A gyermeknek Csaba nevet ad:

Mert Csaba volt atyja hős régi Kevének,
Ki alatt a hunok e földre jövének. (25. vsz.)

Azt, hogy Keve atyja szintén Csaba volt, Arany forrásból nem vehette, sehol nincs meg. De talán Jordanes hatása ez annyiban, hogy Jordanes (a 245. pontban) ezt mondja a gótok és a rómaiak birodalmának végéről: »A birodalmak gyakran azon nevekkel érik végüket, a melyekkel kezdetüket vették.« S azután hivatkozik II. Alarichra és Rómulus Augustulusra. Itt is Csabának nevezi Arany azt a hún fejedelmet (minden alap nélkül), a ki a hún nép első hősének apja volt, s erről a nagy ősről neveztetni el a gyöngye epigont, a ki — bár önhibáján kívül — elveszíti atyái földjét.

Midőn Etele Csaba egy hajfürtjét veti az oltár tüzébe, baljós jel mutatkozik. Isten nem fogadja szívesen az áldozatot, az oltár füstje nem száll a magasba, hanem lecsapódik és a földön gomolyog. Ez a gondolat a Bibliából való, a hol Kain áldozatánál mutatkozik hasonló jel. Aranyra már kis korában nagy hatással volt a Biblia, ezt a motívumot ott tanulta, s itt lehet, hogy egészen öntudatlanul hatott reá. (Különbén ez a motívum említve van már a II. dolgozat III. rész III. ének 21. vszakaszában is.)

Etele kérdi a táltost, mi az oka ennek? A táltos megnézi rovasát s akkor jó rá, hogy:

Bal napon áldoztunk született Csabának,
Napja ez, év töltén, Buda halálának.

Ez a dolog erőltetettnek látszik. Hát már annyira elfeledték szegény Buda király halálát, hogy még Etele sem tudja, mikor van a napja, az az Etele, a ki, mint látni fogjuk, örökös lelkiismeretfurdalást érez Buda meggyilkolása miatt? Sőt a táltos is csak rovasból tudja?!

De még erőltetettebb és hihetlenebb az a mód, a hogyan lelkimardosásait akarja eloszlatni Etele. Detrét hívja magához s ezt mondja neki (38. vsz.):

Emberölés terjed tág birodalmamban; -
Törvényt azok ellen kívánok azonban,
Kik vérrel a vért s a becsületet mossák:
Meddig a kard tiszta? hol műve gyilkosság?

Detre azt feleli, hogy a ki *harczban* győzi le az ellenséget, azt tetszése szerint megölheti vagy sem,

De ki *bajra* hívta feleit, testvérét
S mikor az nem vívhat, ontja tovább vérét,
Az egész világot kérdezve bejárhad:
Becstelen az a kard, gyilkos az a párhad!

Etele nem felel, Detre pedig távozik, miután újra föltépte Etele fájó sebét.

Ez az egész jelenet érthetetlen. Hogy Etelenek lelkifurdalásai vannak, az valószínű. De nem értjük, hogy miért éppen Detrétől kér megnyugtatót. Hát nincsen senki bizalmas embere, csak ez az idegen? Hiszen ott van Szalárd, a vezér, Torda, a táltos, vagy Szömöre, a kádár. (A kádár Kézai szerint: rector gentis, főbíró, I.; 7. §.) De éppen az ármányos Detrétől kérte ezt, attól a Detrétől, a kinek álnoksága nem titok előtte. Láttá, ha máskor nem, hát a *Buda Halála* III. énekében, mikor Detre Buda ellen akarta őt ingerelni. De akkor Etele rögtön a veséjébe látott Detrének s bitófával fenyegette érte. S most Etele ettől a Detrétől kér tanácsot? És milyen átlátszó az egész kérdése Etelenek! Ennél már igazán csak a Detre vaskos válasza átlátszóbb; csaknem szemébe mondja Etelenek, hogy Buda megölése által becstelen és gyilkos lett. És Etele még erre sem veszi észre, hogy Detre őt meg akarta sérteni! Mindez a legnagyobb mértékben valószínűtlen. — Vagy talán éppen az volt a költő szándéka, hogy úgy tüntesse föl Etele, mint a kit annyira bánt a lelkifurdalás, hogy másra nem is gondol s éppen ezért nem veszi észre, hogy Detre egyenesen gonosz célzattal mondta a mit mondott? Talán ő maga ugyanazt gondolta belsejében, a mit Detre most nyíltan a szemébe mondott. Ez nem lehetetlen. Erre utalnak a Detre utolsó szavai is, melyekben a trilogia alapeszméjét halljuk újra:

Etele, nemes vagy! ez lesz a megtorló;
Föl se venné ezt más, közlelkű bitorló,
De te birodalmad sírját magad ásod:
Buda vérhalála lesz a te bukásod.

*

Ertekezésem végére érkezvén, fölmerül bennem önkéntelenül is a gondolat, szabad-e egy költői művet, mely elsősorban esztétikai s csak másodsorban expresszív jellegű, annyira elemezni, mint én tettem. Azt hiszem: szabad. Goethe azt mondja: valamely műalkotást az elme csak a szív segítségével érthet meg. Igaz. De az is igaz, hogy a szív jobban megérti a műalkotást, ha az elme már előbb belevilágít annak rejtelseibe. A remekmű nem veszít az által, ha bonczolják, sőt, jobban megértve, jobban élvezzük, a naiv műélvezettől a tudatos műélvezethez jutunk. A laikus közönség úgy sem olvas irodalomtörténeti tanulmányt — sajnós, magát az irodalmi művet is alig — a szakember pedig gyönyörűségét leli abban, ha beeláthat a mű születésének titkaiba, és még növekedik csodálata a költő iránt, a ki számos helyről szerzett ezernyi különféle adatából genialis kompozíciójával egységes remekművet alkotott.

DR. GREXA GYULA.

TOLDY FERENCZ KRITIKAI MUNKÁSSÁGA.¹

(Első közlemény.)

A magyar műbírálat történetének fényes nevei közé nem szokás Toldy Ferenczét sorolni, sőt a köztudat nem is igen tartja számon kritikusi működését.² Pályája végén maga Toldy sem gondolt sokat szellemének e terméseivel; mint a fejedelem hatalmas országai mellett megfélemezik egy félreeső kis birtokáról: az a gazdag, szinte mérhetetlen munkásság, melyet Toldy az irodalomtörténetírás terén kifejtett, vele is, a közönséggel is elfelejtette, hogy irodalmi pályája hosszú ideig két egymással párhuzamosan futó irányban haladt, sőt hogy a negyvenes évekig Toldy inkább kritikus volt, mint történetíró. Nemcsak terjedelemben múlja felül ezidétt kritikusi működése az irodalomtörténetit, hanem munkásságának egész szellemében van valami a kritikusra jellemző: vonzódása irodalmunk jelenéhez és fokozott figyelmé a legújabb költői alkotások iránt, a mi ekkor még, pályájának első felében, a történeti érdeklődés rovására ment. Valóban a fiatal Toldy, ha munkásságának legkiemelkedőbb felét akarjuk megnevezni, kritikus volt, irodalmunk reformkorának legmozgékonyabb és legtermékenyebb kritikus.

Műbírói pályája nagyon korán indult meg, egyelőre német nyelven. Nem volt még tizenhétéves, mikor első kritikaszervi dolgozatai megjelentek a *Pannonia* cz. német újság 1822. évfolyamában, s már ezek a kísérletek nyilván mutatták, hogy bizonyos kritikusi adományok nagy mértékben ki vannak fejlődve lelkében, így az ítélkező hajlam, valamint a gyors készség emberi és írói értékek megállapítására. Következő, még szintén német nyelvű bírálati, első igazi dolgozatai e műfajban,

¹ Mint mutatóvált egy készülőfélben lévő nagyobb munkából (*A magyar szépirodalmi kritika története*) fölolvasta a szerző a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának 1917. ápr. 16-iki ülésén.

² Egyik monographusa, Kuncz Aladár (*Toldy Ferencz, 1907.*), egyáltalán nem szól Toldyról mint kritikusról, a másik Kunfi Zsigmond (*Irodalomtörténeti Közlemények, 1903: 33—49, 143—159. l.*) hat lapon méltatja, sok értékes megfigyelést téve. Gyulai Pál egyetemi előadásában (*A magyar irodalom története 1807-től 1848-ig*) részletesen szól ugyan kritikáiról, de inkább csak a fiatalokokról s azokat is főként tartalmilag ismerteti (könyvnyomat jégzet 1881-ből, 421—448. l.).

az 1823-iki s 1826-iki *Auróra* kritikái¹ voltak, s ezek műbírói hivatottságának új, értékes jeleit tárták fel: gazdag fogékonyságot a költői szellem alkotásai iránt s a szépségükön érzett lelkes örömet. Ily becses tulajdonokkal s a magyar meg külföldi irodalmak oly nagyfokú ismeretével, a mekkora csak fiatal embertől telt, kezdte meg Toldy 1826-ban a *Tudományos Gyűjteménynél* a magyar kritikus pályáját s folytatta 1828-ban a *Felső Magyar Országi Minerva*, 1831-ben a *Kritikai Lapok* hasábjain.

Az 1836-ik esztendővel, a mikor a *Kritikai Lapok* megszűnt, lezárult Toldy műbírói pályájának első fejezete, az előkészület későbbi magyaránú működéséhez.² Szerencsés jelek kísérték: tudományos készültség, erőteljű duzzadó bátorság, fejlett szépérzék, s gazdag volt az eredménye: tizenegy nagyobb s nyolcz kisebb bírálat,³ együtt egy jókora kötet, terjedelemre nézve több, mint jeles elődeinek és kortársainak, Kazinczynak, Kölcseynek, Bajzának, szépirodalmi kritikái együttvéve. Változatos is volt ez a munkásság: a megbírált művek sorában minden műágnak és minden műfajnak volt képviselője, az epigrammtól a tragédiáig, a daltól a regényig; a bírálatok hangja végigjárta az egész skálát a panegyristól az ostorozásig, s a nyugodt, higgadt ismertetéseken kívül találkozott köztük egy-egy harcias támadás és majdnem személyeskedő polemia. Jogos a remény, hogy e sokfelé ágazó, sokszínű működés mélyén egy hatalmas egyéniség rejtőzik, méltó párja a kritika vezérének, Bajzának.

A fiatal kritikus valóban határozott egyéniség, élesen kirajzolódó jellemvonásokkal. Föltűnő jelenség, de — nem hatalmas; kritikái csak térfogatukkal és színükkel imponálnak, de nem súlyukkal. Kazinczy tanítványa, s a kritikában Kazinczy nem volt jó mester, már azért sem, mert a mi Kazinczy minden prózai írásának, kritikáinak is, megadta az értéket, a stílművészet, az nem volt elsajátítható s épen Toldynak nem! Mily messze esett az ő száraz, rideg, magyarázó stílje a mester könnyed, elegáns dictiójától, mely játszi szellemességgel és személyi mozzanatainak finom belevonásával a legköznapi gondolatot is vonzóvá, érdekessé, művészi hatásúvá tudta varázsolni. Kazinczy bírálataiban gyakran megütközünk azon, a mit mond, de az a mód, a hogyan mondja, mindig megveszi az

¹ Az előbbi a *Pannonia* 1823-iki, az utóbbi az *Iris* 1825-iki évfolyamában.

² Maga is annak tekintette, s mikor 1874-ben e fiatalkori kritikáit *Kritikai Berek* cz. alatt újra kiadta, »bíráló pályája zseniéinek«-nek nevezte őket.

³ Az előbbieket időrendben: *Élet és Literatura* 1826: I—III. (u. ott, 1827); Vörösmarty *Zalánja*, *Cserhalomja*, *Tündérvölgye*, *Salamon királya*, *Aurora* 1828—1830 (*Tudományos Gyűjtemény* 1826—1830.); *Szent hajdan gyöngyei*, *Eötvös Házassulók*, *Az 1833-ki nagy jutalom felosztása* (*Kritikai Lapok*, 1831—1836.); az utóbbiak: Kiszfaludy Károly, *Vigjáték*, *Leányörzö* (*Élet és Literatura*, 1827, 1829); Ujj Péter *Kun történelem*, Császár Ferencz, *Kemendvár*, Kovacsóczy, *Varázsrózsa*, Fogarasi Nagy Pál, *Véres örökség* (*FM Minerva*, 1828); *Aurora*, 1831 (*Tud. Gyűjt.* 1830); *Bacsányi versei* (*Krit. Lap.* 1834). Egy kivételével (*Vigjáték*) mind olvashatók a *Kritikai Berekben* is.

olvasó szívét. A mit Toldy eltanulhatott, az csak a mester hibái voltak. Kazinczy-hagyomány Toldynál a külsőségek túlságos megbecsülése, a mértéken túl csigázott forma-cultus, s annak legkicsinyesebb nyilvánulása, az úgynevezett nyelvhelyességnek, »a nyelv correctiójá«-nak hánytorgatása. »Elefántnak nézve szűnyognyi bajt«, szinte Kazinczy szavaival támad a szegény Kovács Pálra, s ő, a német anyanyelvű, magyarul kissé idegenszerűen író tudós, megleczkézteti a tősgyökeres magyar költőt: rápirít, hogy nem tud grammatikát.¹ Miért? Ugyanaz a vád, a melyet Kazinczy hangoztatott Kisfaludy Sándor ellen: dunántúli nyelvformákkal és hangképekkel él! A művésznek valóban szükséges műgondot is egészen Kazinczy szellemében ajánlgatja: sokat kell elmélkedni, sokat kell törülni a költőnek, hogy alkotása köztetszést arasson.

Mélyebbreható egyezés közöttük, hogy a tanítvány szintén pártos és elfogult kritikus volt. Toldy pártossága azonban eredetében tisztább, hatásában kevésbé veszedelmes volt, s ezt két szerencsés körülmény kedvező találkozásának köszöni. Az egyik az volt, hogy az ő szürke, nyugodt, merész vágyakat nem hajszólo egyénisége sokkal inkább rátermett a kritikára, mint Kazinczyé, a ki a maga hiúságával és érzékenységgel, uralomvágyával és dicsőségszomjával örökös surlódást támasztott maga körül s az írókat a szerint osztotta két pártra, előmozdítják-e vagy gáncsolják az ő céljait, törekvéseit. Az előbbieket emelni, az utóbbiakat tönkreverni volt nem is titkolt célja, s erre egyik eszköze a kritika. Még jelentősebb volt a másik, a külső tényező. Kazinczyt párthívei megválasztásában nem vezették aesthetikai szempontok, nem költői értékeket keresett, hanem — mondjuk — emberieket, s így azok sorában, a kiket a Parnassus csúcsára helyezett, találkoznak teljesen értéktelen írók, míg kora legnagyobb költője, Csokonai, sok más tehetséges társával, az elkárhozottak között, legföllebb a pokol tornáczában kapott helyet. Toldyt a sors kora legnagyobb költőivel hozta kapcsolatba: leghívebb barátai, küzdelseinek osztályosai, az Aurora-kör tagjai voltak, Kisfaludy Károly, Bajza, Vörösmarty, Czuczor, s ezeket a közvélemény nemcsak a legjelesebb élő költőknek ismerte el, hanem több-kevesebb joggal a négyszázéves magyar irodalom legnagyobb díszének hirdette. Toldy elfogultságának tehát megvolt az aesthetikai alapja, Kazinczyé pusztán egyéni okokra épült. S e tisztább kútfőből tisztább víz buzgott föl. Kazinczynál, de még Kölcseynél is a subiectiv, pártos ítélet sajátságos zavart okozott az egyes költőknek egymásra vonatkoztatott értékelésében: Dayka nagyobb volt, mint Kisfaludy Sándor, Virág mint Csokonai, a »hasonlíthatatlan« Kis Jánosról nem is szólva. Toldynál ez a

¹ Toldy e kritikáit könnyebb föltalálás kedvéért a *Kritikai Berek*ből idézem. A Kovácsra vonatkozó vád a 290. l.

veszedelem nem fenyeget többé, az ő elfogultsága nem dönti le azokat a gerendákat, melyek a különböző rangú költők színvonalát elválasztják. Az ő költői rangsora ideális: Pázmándi Horvát kitűnő eposzokat ír, Czuczor kitűnőbbeket, Vörösmarty a legkitűnőbbeket; Kazinczy nagy lírikus, Kölcsey még nagyobb, Vörösmarty a legnagyobb;¹ Kovács Pál is jeles vígjátékíró, de Kisfaludy Károly sokkal kiválóbb.

Továbbá Toldy elfogultsága csak pozitív irányban nyilvánult, negative nem, azaz dicséretreméltó költői művet sohasem rótt meg, való érdemet sohasem gáncsolt. A mi érték valamely költői műben rejtett, azt elismerte mindig, bárki volt a szerzője, akár hozzátartozott baráti köréhez, akár nem; a mit hibáztatott, az valóban reászolgált a megrovásra. A legjellemzőbb példa erre Batsányi verseinek ismertetése. Az öreg, száműzött költőre az erőteljű duzzadó ifjú írói nemzedék úgy tekintett, mint az irodalomnak elaggott, kiveret bikájára, Toldy mégis tárgyilagosan áll vele szemben. Bírálata ugyan alig több, mint okosan, tudományos alapossággal megírt újságcikk — talán ebben rejlik némi elfogultság — de pár szóval ügyesen méltatja verseinek történeti jelentőségét és valóságos értékét. Hangjából hiányzik a lelkesedés — ezt nem vehetjük rossz néven — de az ellenszenv rezgése is — s ez érdeme.

Értéktelen munkákkal egyáltalán nem szívesen foglalkozott, de ily kritikái mintaképei az objektivitásnak, sőt közülük a rövidek — Ujj Péter, Császár Ferencz, Kovacsóczy műveinek bírálatai — legsikerültebb bírálatok közé tartoznak. Egypár mondattal oly világosan tárja az olvasó elé a művek fogyatkozásait, hogy megértvén silányságukat, mindenkinek elmegy tőlük a kedve. S mintha a bírálatok értéke fordítva aránylanék terjedelmükkel, a legrövidebb, Fogarasi Nagy Pál *Véres örökségének* ledorongolása, egész kis műremek: tíz sorban teljes képet ad a szerencsétlen tragédiáról s annak teljes értéktelenségéről, megbírálja műfaját, szellemét, irányát, cselekvényét, dictionját. Egész könyvtárrá sorakozó műveiben nem akad még egy ily szellemes részlet! Viszont a leghosszabb e fajta bírálati között, Eötvös *Házassulók* cz. vígjátékának ismertetése, egyenesen monstruosus. Már a terjedelme is szörnyű: harmincz lapot szentel

¹ Toldy ítélete később megváltozott s a rangsor élére Kazinczyt tette. Ekkor azonban még úgy látta, hogy Kölcsey és Vörösmarty Kazinczy nyomán indultak, de mesterüket meghaladták. Nyíltan kimondja az 1828-iki *Auróra* bírálatában (»Kazinczynak kelle elébb születnie, hogy [az] Auróra ily mosolyogva tűnhessék fel«, *Kritikai Berek*, 226. l.) s megerősítik bírálatának Kölcseyre és Vörösmartyra vonatkozó állításai (p. o. u. ott 243 és 248. l.). Ízlésének változását legjellemzőbben egy apró, jelentéktelennek látszó ítélete bizonyítja. Kazinczy *Lengeséghez* cz. daláról 1830-ban azt írta: »Világos, hogy az be nincsen végezve.« Mikor e kritikáját (*Auróra*, 1830.) 1874-ben újra kiadta, szöveg alatt, ezzel a megjegyzéssel kísérte: »Ó dehogyan nincs.« (U. ott, 304—305. l.)

egy kezdő író első nagyobb kísérletének s ezt a kezdetleges, minden érték nélkül szükölködő, egészében és részleteiben elhibázott, unalmas vígjátékot olyan magas drámai mértékkel méri, akár csak Molièreit. A bírálat rendkívül szigorú, a kíméletlenségig nyers, de nem ez az igazi fogyatkozása; az az aprólékosság és részletezés azonban, a melylyel a dráma egyes jeleneteit bonczolja, azok a lapokon keresztül egymást űző rhetori figurák, melyekben szemrehányóan kérdezi az egyes szereplőktől, miért teszik ezt, miért nem azt — szinte a komikum színvonalára süllyesztik a bírálatot. A cselekvény vázának hatodfél lapon való összefoglalása pedig az egész magyar irodalomtörténetben ritkítja párját: oly bőbeszédű és oly zavaros, hogy az olvasó nemcsak képtelen belőle megalkotni a mesét, hanem még figyelemmel sem tudja kísérni.

Ilymódon Toldy elfogultsága kirekesztően azokban a bírálatokban nyilvánult, melyeket barátai műveiről írt, s itt is csak abban az irányban, hogy elvesztvén lába alól az aesthetika szilárd alapját, eltévesztette a mértéket. Föllelkedve a költői szépségeken s tüzelve az Aurora-kör iránt érzett rokonszenvtől, a fogyatkozásokat nem vette észre, vagy el akarta magával hitetni, hogy nincsenek, tündöklő szépséget látott ott is, a hol csak épen pislogott némi halvány visszfénye, a hol meg valóban elsőrangú remekkel állott szemben, ott szinte nem tudott parancsolni felindulásának, s dithyrambszerűen áradt ajkáról a szó. Igen érdekes Kisfaludy Károlylyal szemben követett eljárása. Kisfaludy volt az Aurora-kör feje, a kis írói köztársaságnak korlátlan hatalmú elnöke, Toldy szemében, joggal, a legnagyobb magyar vígjátékíró. Számára Toldynak csak dicsérő hangjai voltak, még akkor is, ha érezte, hogy egyik-másik vígjátéka nem éri el a többi színvonalát. Gyöngeségeit meglátta, de nem akart bennük hinni. Hogy meggyőzze az olvasót, azaz inkább önmagát, felemlítette a mű ellen emelhető kifogásokat, de vagy sorra megczáfolta, vagy kijelentette, hogy ezek nem fogyatkozások. Az első módszert követte a *Leányőrző*, az utóbbit a *Három egyszerre* bírálatában, a hol Kisfaludynak elkoptatott vígjátéki sablonjait és fogásait így védi: »Tehát ismét álruha, elzárt mátká, utazó vőlegény, stb. ! Igen, de ezek voltak, mióta vígjáték íratott s lesznek, míg íratni fog.«¹ A fallacia nyilvánvaló, de Toldy jóhiszeműsége is. Ez nem finom ironia, s Toldy nem tartozott a kétszínű kritikuskoknak sorába, a kik dicsérnek ugyan, de úgy, hogy magasztalásuk máza alól kikandikáljon a nyers való. Ő valóban akarta hinni, sőt hitte is, a mit leírt, s nem vette észre, hogy ezzel akaratlanul is ráirányítja a figyelmet mesterük gyöngéire.

Még sajátosabb, de sokkal nemesebb módon nyilvánul elfogultsága abban a bírálatban, melylyel komoly kritikusai tevé-

¹ *Kritikai Berek*, 287—288. 1.

kenységét megindította s egyben az irodalmi körök érdeklődését magára vonta. A *Tudományos Gyűjtemény* 1826. és 1827. évfolyamában *Aesthetikai Levelek* cz. alatt cikksorozatot tett közzé s benne Vörösmarty epikus költészetét méltatta, a *Zalánt*, *Cserhalmot*, *Tündérvölgyet*. Vörösmarty volt Toldy költői ideálja, őt tartotta fellépésétől kezdve halála perczéig a legnagyobb magyar költőnek, a külföld legjelesebb költői méltó versenytársának. Természetes, hogy róla szólva csak elismerés és méltánylás hagyja el ajkát. E bírálatának is magasztalás a célja, s feladatát ritka tapintattal és ízléssel oldja meg. Nézeteit költött levelek alakjába foglalja, egy barátjának fedi fel az eposzok szépségeit s ez szabadabb mozgást enged neki: a bizalmas forma védelmében, a baráti levél közvetlen hangján bátrabban szólhat, nem kötik annyira a tudományos tekintetek. Él is ezzel a szabadsággal, de nem közönséges módon. A levélsorozat csupa hódolat Vörösmarty költői lángelméjének, de ez nem szavakban — csak elvétve — hanem a dolgozat egész szellemében jelentkezik. Toldy hőstét történeti távlatba állítja, s ez a megtisztelés sokkal élesebb világításba állítja a költő nagyságát, mint a legszínesebb dicséret. Barátja alkotásaiban nem a sajtó alól csak ímént kikerült s közföltűnést keltett munkákat lát, hanem olyan remekeket, melyeknek értékét véglegesen vita fölé emelte az irodalomtörténet. Dolgozata valójában nem is kritika, hanem irodalomtörténeti tanulmány. Azzá teszi már terjedelme is. Magának a *Zalánnak* méltatása több mint száz lap, s ez még tanulmánynak is szokatlan terjedelem, nemhogy kritikának. Ehhez alkalmazza hangját és szempontjait. Az esztetika legmagasabb nézőpontjaiból tekintti az eposzokat, majd közelebb lép hozzájuk, szétbontja alkotórészeikre s a tudományos vizsgálat mélyreható módszereivel elemzi őket, minden részt külön-külön. Nem a rajongó barát elragadtatását hallatja, hanem a hideg, obiectiv tudós nyugalomával állapítja meg, hogy ez is megfelel az esztetika követelményének, az is, s így valójában nem annyira dicsér, mint csak megállapít, esztetikai értékek meglétét igazolja. Itt derül ki a bírálatnak cél tudatos-sága és Toldy ügyessége: maga elrejtőzik, nem ő beszél, hanem a művet beszélgeti; a helyett, hogy ő dicsérné Vörösmarty eposzait, engedi, hogy azok beszéljenek magukért; szépségeiket nem hangoztatja, hanem feltárja az olvasó elé. Annak a tündöklő palástnak, melyet Toldy hősére borított, erős színei megfakultak a kegyetlen idő haladtával, s a dolgozat mint irodalomtörténeti tanulmány csakhamar teljesen elavult, de a maga idejében szép ajándék volt Vörösmartynak, s mint kritika nemcsak ügyes, hanem kora nézőpontjából tekintve értékes is.

Az önmérséklet, mely ekkor még rövidebbre fogatta Toldyval rokonszenvének gyeplőit, a következő bírálatokban, az

Aurora 1828—1830-diki évfolyamainak kritikájában, egészen eltűnt. Egy új Toldy áll előttünk, a nyugodt, obiectiv műbíró helyett a rajongó műbarát, tele elragadtatással, lelkesedéssel. Ömlik ajkáról a szó, gazdagon, mint a vízesés habjai, és édesen, mint a csurgatott méz. Való, hogy az *Aurora* e kötetiben kora irodalmának legjelesebb termékei láttak napvilágot, de mégis Toldy áradó, túlzó, sőt szertelen dicséreteit talán még a *Tudományos Gyűjtemény* olvasói is megsokallták. Csakúgy dobálódzik a nagy szavakkal, súlyos ítéletekkel. Még Szenveyt is nemcsak »philosophicus lelkű« költőnek látja, hanem művein — úgy találja — »schilleri szín ömlik el.«¹ Czuczor *Aradi gyűlését* meg épen »homeri szín« jellemzi; képei vetekszenek a nagy görögéivel, egyiket-másikat még Homerosnál is megcsodálnók!² Ezt hallva talán már nem csodálkozunk, ha a magyar eposz egyik hőse, Buda, »egy második Achill, de több nemességgel« s Otmár, a másik hős »egy új Nestor több férfiasággal«. Homeros és Czuczor! s a Czuczornál jóval nagyobb Vörösmarty kétségkívül a görög rhapsod fölött! Valóban, itt már Toldy elvesztett minden mértéket, a keretek tágulnak, az arányok, mint este az árnyékok, csodálatosan nagyra nőnek: kritika helyett tudományos dithyramb formájában panegyris áll előttünk, s a tudóson magán is erőt vett a költők szent örülete.

Ma már nem tudjuk mosoly nélkül olvasni Toldy e föllengző bírálatait, de óvakodjunk, hogy a mosolyunkba bele ne fojtsuk érdemeiket. Van két nagy érdemük; az egyik közülük aesthetikai, a másik sajátosan kritikusi erény. Az első nem halványult el ma sem: a kritikus Vörösmarty, Kisfaludy, Czuczor egy pár munkájában felismerte az abszolút értéket, sőt azt is megérezte, ha egyszer-másszor igazi remekkel, költészetünk elsőrangú termékével volt dolga. Tévedett ugyan eközben is, természetesen a maga szokott módján, azaz túlságosan bőkezűen osztván a pálmát,³ de ez mellékes. A fő, hogy felismerte: megkezdődött a magyar költészet nagy korszaka. Mint kritikáknak pedig az a nagy érdemük, hogy kedvet ébresztettek a közönségben az olvasás iránt. Az az átérzett, hatalmas lelkesedés, mely a kritikus szívét hevítette, átterjedt az olvasókra is, s olyan tüzzel, olyan határozottsággal hirdette kora irodalmi termékeinek nagyszerűségét, hogy meggyőződése erejével magával ragadta egész közönségét.

¹ *Kritikai Berek*, 244. l.

² Toldyt e merész állításra Czuczor következő sorai ragadták:
Csodálták

A beborúlt arczút, s bámultan visszavonúltak

Tőle az ott állók, zengő hangjára figyelvén.

A kép valóban szép, de még sem »remekje a poétikai plastikának«, s kár volt érte. Homeroszt árnyékba borítani. Ezek az állítások a *Kritikai Berek* 229—232. l.

³ Czuczor *Karad és Zemir* cz. balladáját egy színvonalra látszik helyezni a *Szilágyi és Hajmásival*. U. ott 299—300. l.

Nem volt csekély jelentőségű az így elért hatás, de meg kell vallanunk, hogy Toldy inkább hangjának, mint érveinek erejével érte el. Az olvasót csak elkápráztatta dicséréivel, de meg nem győzte, s a kérdésekbe, felkiáltásokba burkolt magasztalások, a »mi lehet ennél vígabb?« meg az »ennél már semmi sem lehet nagyszerűbb«-féle szólamok nem azt igazolták az olvasó előtt, a mire szükség lett volna, hogy a megbírált költői művek kitűnőek, hanem azt, hogy a bíráló kitűnőeknek tartja — s ez nem ugyanaz. Mi már, kívül esvén azoknak a nagy időknél bűvös varázsán, tisztán látjuk, hogy Toldy pompás jelzői, merész ítéletei szépen, sőt tudományosan hangzanak, de igen kevés a magjuk, puszta szavak, melyeknek igazi tartalmuk nincs. E ponton is Kazinczy szellemét érezzük e bírálatokban: ugyanaz a hang és a modor, ugyanaz az ellentét a csillogó külső és a szegényes tartalom között. Hogy az ő jelzőjét alkalmazzam rájuk: hódoló bókrok illatos csokra. Több bennük az igazság, megbízhatóbb az értékelés alapja, a jellemzés találóbb — hiszen Toldy tudósabb elme volt, mint Kazinczy — de könnyed ítélezése szintén a könnyűség határán jár s nem messze a felületességtől.

Könnyedsége szinte könnyelműséggé fokozódik, mikor a konkrét jelenségektől elméleti tanulságok megállapításáig akar emelkedni. Az ismereteire és ítéletére büszke tudós bátorságával odavet egy-egy általános tételt: sem a puszta karakterdarab, sem a puszta szövevénydarab nem elégítheti ki az esztétika kívánatait; vagy: a nemzetiség csak egyik nyilvánulása a jellemnek, így mellőzhető; továbbá: a magyar csak csekély mértékben poetai nemzet. Minden megokolás híján alig több ez tudományos játéknál, s Toldy, mikor papírra vetette őket, nem gondolta meg, van-e valóban tartalma, értéke, alapja állításainak, nem féligazságok-e, vagy az igazságnak puszta látzatai. Ily aggodalmaktól menten, kijelentéseit mint megdönt-hetetlen alapot új igazságok megállapítására használja föl — így midőn Kisfaludy *Leánynézőjét* védelmezte Szontagh ellen — s a téves nyomon helytelen következtetésekre jut, vagy pedig kiindulópontul veszi elméleti fejtegetéseéhez, mint midőn a »nagy stílus« és »virágos stílus« ellentétét igyekszik megértetni. Ilyenkor kothurnust erősít a lába alá s arczára a tudós masque-ját. Csakúgy dobálódzik a tudományos kifejezésekkel s játszik a logikai műveletekkel — feloszt, meghatároz, elkülönít — mélységeket lábol meg, melyeknek nincs fenekük, magasságokba repül, melyek ködbe vesznek. Ragyogtatja elméjét a realitás rovására — a stíl különböző nemeiről kevesebbet vagy rosszabbat tudunk, mint Toldy fejtegetése előtt.

Még kevésbé rokonszenves Toldy, mikor a tudósból átalakul tanárrá s kathedrára lép. Hivatását eltévesztve, a természet-tudós mikroszkopjával vizsgálja s az ő aprólékosságával magya-

rázza a költői műveket. A balladák vannak épen soron, Vörösmarty *Búvár Kundja*. *Kundban* — fejtegeti Toldy — a költő nem *Kundot*, hanem a tettét festi; Kund azonban még a tette által sem általános érdekű személy, ő közönséges bűvár, nem tett többet, mint a mennyit akármely bűvár is megtehet, s tette énekre méltóvá csak következményei által lett.¹ A kritikus szavaiban van némi igazság, de rideg eljárása époly visszás, mint a mily bántó jelenség a szép fiatal leány, a ki a kebléről levett írisz szirmait széttépi, hogy meggyőződjék, vajon a bibe csakugyan a bibeszál karélyain fejlődött. S mily elme-éllel magyarázza meg Toldy, hogy Kund jutalmat sem várva, eltűnt! Már előbbi okoskodásában megcsendült némi jogászi hang, most egészen jogászszá válik: »Vörösmarty Kundot eltűnteti, mert érezte, hogy a hajóknak megfúrása őt nem teszi nagygyá, hanem az a hit, hogy ő csak azt tette, mit tennie kötelessége volt, mert tehette. Ez a gondolkozás módja teszi a közembert nem-közemberré; ezzel vívja ki neki a költő tiszteletünket, s mert közember, csodálásunkat is.«² Aztán sorra kerül hasonló kicsinyeskedő módon fejtegetve a *Toldi*, *Kisfaludy Álmatlan királya* és *Karácsonéje*. De ne kísérjük tovább Toldyt tanári útján, ne legyünk kíméletlenek...

Mindezeknél a hol lesújtó, hol égis magasztaló, de lényegük szerint mindig ismertető kritikáknál sokkal nagyobb értékű Toldynak két harcziás bírálata. A küzdelem, a tollcsata nem volt Toldy eleme, s noha ingereltetve nem tért ki a harc elől, hanem felvette az odadobott keztyűt, maga nem szívesen támadott. Annál különösebb, hogy épen ebben az egyéniségéhez alig illő műfajban keltette bírálataival a legnagyobb feltűnést s szerezte a legdúsabb koszorút. Első ízben ő maga idézte fel a harczot, megtámadván Kazinczyt Pyrker-fordításáért. A bírálat rövid, határozott, okos, Toldy e nemű alkotásai között a leg-sikerültebbek sorába tartozik. Két vádat emel Kazinczy ellen s mind a kettőt megdönthetetlen érvekkel igazolja. Szemére veti, hogy két általános érvényű törvényt sértett meg: egy magyar embernek idegen nyelven írt művét fordította le — ezt tiltja hazafias önérzetünk; verses művet prózában tolmácsolt — ez ellen az esztetika emeli fel szavát, mely megköveteli a mű-fordítástól az alaki hűséget. Ma, egy század távolából szinte érthetetlennek tűnik fel Toldy határozott, kíméletlen támadása. Kazinczy, a kít megtámadott, 1831-ben ugyan nem volt már az irodalomnak korlátlan dictatora, mint egy évtizeddel azelőtt, de még mindig az irodalmi élet legtiszteltebb alakja; a nagyra-törő fiatalság elmozdította a vezéri polcra, de tekintélyétől nem fosztotta meg. A bátorságnak nem kis foka kellett hozzá,

¹ U. ott, 294—296. l.

² *Kritikai Berek*, 295. l. A dőlt szedéssel való kiemelés magától Toldytól származik.

hogy Toldy, ha G. jegy alatt is, ily nyíltan megmondja az elkényeztetett agg írónak az igazat. S épen Toldy, a ki nemcsak kritikáiban vette mintaképül az ősz író, hanem egész irodalmi és esztétikai felfogásával Kazinczy szellemében gyökerezett! Toldyt azonban, a szelíd, higgadt, méltányos Toldyt most elragadta heve, a szívében forrongó nemes érzelmek. Épen akkor történt, hogy Kazinczy meggyalázta Vörösmarty *Zalánját* és a honszerző Árpád emlékét, s ez felforralt a fiatalok véré; ebben a lelkiállapotban olvasta Kazinczy fordításának szerencsétlen előszavát, a Pyrkerhez intézett hízelgő ajánlását, melyben valótlanosságok,¹ a nemzeti érzést sértő kijelentések s nyilvánvaló álszerénykedés szólamai váltották egymást. A németből magyarrá vált Toldy az új hitvallók fanatizmusával fordult a nemzetiségét megtagadó főpap ellen, s még nagyobb elkeseredéssel Kazinczy ellen, hogy magyar író, sőt a magyar írók fejedelme létére elárulja a hazafias érzést. Ezen a ponton nem ismert Toldy megalkuvást s a megbántott hazafiúságnak feláldozta legszentebb érzelmeit, a ragaszkodó tanítvány háláját, a hű barát vonzalmát. Nagy áldozat, megérdemli az utókor elismerését!

Kazinczy felháborodott, védelmezte magát, de igen szerencsétlenül. Toldynak könnyű dolga volt teljesen tönkreverni ellenfelét. Kazinczynak saját szavait idézi fejére: »Verseket s szép verseket prózában adni, bár csillogóban, szerencsétlen gondolat« — s ezzel kimondja kísérlete felett a végleges ítéletet; az ellen pedig, a mit Kazinczy Pyrker védelmére említ, hogy azért írt németül s nem magyarul, mert ezen, mint kiművelt nyelven, nagyobb közönséghez szólhatott, felidézi magának Kazinczynak pályáját, a ki egész életét, éjjeleit-nappalait arra szentelte, hogy a magyar nyelvet kiművelje. Joggal kérdi: »Miért pazarolta el tehát Kazinczy élte minden napjait arra, hogy egy pár száz magyarnak írjon, holott ha francziául ír vala, a félvilághoz szólhata?«² Miért nem volt oly bölcs, mint Pyrker, a kit páratlan elmének nevez? E kérdésre nem lehetett felelni, s mint Bajza polemiáiban, a vita itt is a támadó fél teljes győzelmével véget ért. Hatásának, sikerének titka is ugyanaz volt: igaz ügyet védett és sem többet, sem kevesebbet nem mondott kellesténél.

Valóban, e bírálatban van valami Bajza szelleméből, nemcsak a bátorság és kíméletlenség, hanem az igazság erejébe vetett hit és a világos okfejtés is. A polemikus Toldy nem Kazinczy tanítványa többé, hanem Bajzáé. A következő polemiájában pedig, melyet *Az 1833-diki nagyjuttalom felosztása ügyében* 1836-ban Dessewffy József gr. ellen írt, meg épen olyan nyilván-

¹ Pyrker érsekről azt írja Kazinczy, hogy »érzéseiben mindig miénk«. Ennek legcsekélyebb jelét sem adta.

² *Kritikai Berek*, 327. l.

valóan Bajza szellemében szólt, annyi erővel, határozottsággal, kíméletlenséggel, hogy a *Békefi* név alatt megjelent dolgozatot a közvélemény Bajzának tulajdonította. A pör tárgya ismeretes: az Aurora-körrel szemben, mely az 1833-diki nagyjutalmat Vörösmartynak kívánta juttatni, Dessewffy Kisfaludy Sándorért tört lándzsát.¹ Az igazság oly szembeszökően Toldy részén volt, hogy magánbeszélgetésben maga Dessewffy gróf is elismerte, s így Kisfaludy számára a jutalmat pusztán méltányosság révén követelhetette. Ezt azonban nem vallhatta be, s kénytelen volt álokoskodásokhoz folyamodni, melyek pókháló-szövedékét Toldy könnyű kézzel tépte szét. Polemikus cikkét nem is értelmi súlya teszi jelentőssé, hanem úgy mint az előbbit, érzelmi ereje. Toldynak volt bátorsága az igazság érdekében minden tekintet, minden kapcsolatot elvetni magától s a két nagy költő pályáját összehasonlítva, nyíltan, tartózkodás nélkül kimondani, hogy az öregebb, tekintélyesebb költőnek nemcsak lejárt már az ideje, hanem értékben is messze elmarad az új, ifjú hős mögött.

Kétségkívül itt is époly teljes mértékben igaza volt, mint Kazinczyval szemben, mégis ez a polemiája kevésbé rokonszenves. Egyrészt kérdéses, vajon nem érvényesült-e itt is a római mondás: *summum ius summa iniuria*, vagy legalább is szükség volt-e ennyire kielezni az ellentétet, rászolgált-e Kisfaludy a leczkértető modorú gáncsolásra; másrészt Toldynak csak a kérdés érdemében volt igaza, s nem a részletekben. A *Felelet* csak mint polemikus mű kitűnő: az ellenfél érveit játszva dönti meg s okoskodását alapjában megrendíti; de mint bíráló nem állja meg helyét. A vita hevében, hogy győzelme minél teljesebb legyen, a sikernek öntudatlanul feláldozza az igazságot s az obiectív bíráló helyett majd a közvádó, majd a védő szerepében jelen meg. Sehol sem oly elfogult Toldy, mint épen e vita-iratában, sőt itt még abban az irányban is vétkezik, a mit máskor sohasem tett: a neki ellenszenves íróértékén alul becsüli. Kisfaludy költészetét nemcsak hogy helyesen nem értékeli, de még meg sem érti, még a formáját, a Himfy-strófát sem; nem látja meg ennek a formának nemzeti voltát szemben Vörösmarty nyugateurópai és óklasszikus formáival, nem szerelmi költészetének újszerűségét és eltagadhatatlan varázsát. Vörösmartyval szemben viszont az ellenkező végletbe téved. Hogy Vörösmarty nagyságát hangosan hirdeti, s olyan szólamokkal, melyek csak a legkiválóbb költőt, a nemzet legelső íróját illetik, az nem fogyatkozás, sőt egyenesen érdem; hogy a *Cserhalom* cz. kis eposzt »a magyar költészet koronája gyémántjá«-nak nevezi,² azon egy kissé ugyan megütözköünk, mert legfeljebb a magyar *epika* gyémántja név illetné meg, s erre a jelzőre is

¹ Helyesebben nem a két költő, hanem Vörösmarty műveinek I. és III., meg Kisfaludynak III. és IV. kötete állott szemben.

² U. ott, 393. l.

inkább a *Szilágyi és Hajmási*, vagy még inkább a *Szép Ilonka* tarthatna jogot,¹ ám legyen, hiszen a harminczas években írta ezt Toldy: de mikor Vörösmarty eposzait világirodalmi mértékkel méri, sőt a külföld remekei fölé emeli, akkor nem titkolhatjuk el megdöbbenésünket. Szabad-e elfogulatlan kritikusnak azt írni, hogy a *Tündérvölgygyel* Moore Tamás műveit kivéve, európai költemény nem állja az összehasonlítást, hogy a *Két szomszédvár* »egy eposzi Shakespeare«, egy »költő Prometheus teremtménye«. S az arányok teljes zavara áll be akkor, mikor az *Egert* még föléje emeli s »a magyar eposzok koronájának« nevezvén,² nemcsak a *Zrinyiásról* feledkezik meg, hanem arról is, hogy már a *Két szomszédvárat* is shakespearei magaslaton állónak jelentette ki. Hol áll akkor az *Eger* Shakespeare felett? Itt már nemcsak a dicséret mértéke túlzott, hanem az eposzok hierarchiája is fel van borítva, s vele elveszett a kritikus ítéletének megbízhatóságába vetett hitünk.

Toldy, a kritikus, egy évtized alatt csak technikában fejlett; több erővel s nagyobb ügyességgel emeli ki a magasztalt költői alkotások érdemeit, de ízlése és ítélete nem erősödött, nem tisztult: 1836-ban ott áll, a hol 1826-ban.

A *Figyelmező* megindulásával, 1837-ben, kezdődik Toldy kritikus pályájának második, a mennyiséget nézve leggazdagabb szakasza. Begyakorolván magát előzőleg a kritika technikájába és stíljébe, most, hogy olyan folyóirathoz jutott, mely bíráló hajlamának szabad teret nyitott, kritikus egyénisége dúsan, sőt buján kivirágzott. Azonkívül, hogy minden évfolyamban egy-egy összefoglaló cikk keretei között részletesen beszámolt az előbbi év irodalmának egész terméséről, vagy száz kisebb-nagyobb, de rendszerint nagyobb bírálatot írt — minden változás nélkül. Nemcsak egyforma kedvvel mondott véleményt kiváló alkotásról és férczműről, legelső írónk kiforrott termékeiről és kezdők értéktelen kísérleteiről, hanem a tárgyuk sem okozott neki gondot, s orvosi vagy theologiai munkát csakúgy megbírált, mint közgazdaságit vagy történetit, földrajzit vagy nyelvtudományit épúgy, mint philosophiait vagy költőit.

Az 1840-ik év végével, mikor a *Figyelmező* beolvadt az *Athenaeumba*, Bajzáék jóval kisebb teret szánhattak a műbírálatnak, s ez, úgy látszik, elvette Toldy kedvét a kritikától. Noha lett volna módja, ha szűkebb téren is, folytatni bíráló működését, az új *Athenaeumban* egy fordított anthológián kívül nem méltatott más munkát kritikára. Két ízben még tett ugyan kísérletet, hogy újra kezébe vegye az új irodalom ismertetésének ügyét, s az *Életképek* 1844-ik évfolyamának I. kötetébe írt

¹ Toldy e cikkét 1836-ban írta, s akkor már mind a két költemény ismert volt.

² Ezek az állítások u. ott 293—294. l.

hat *Irodalmi Levelet*, majd a *Magyar Szépirodalmi Szemlébe* 1847-ben hat könyvbírálatot, közben rövid jelentéseket az újabb költői művekről a *Budapesti Híradóba*, de az elejtett fonalat nem tudta újra felvenni, s kritikai pályája második szakaszának igazi termékeny fele az a négy esztendő volt, melyben a *Figyelmezőt* szerkesztette.

E tíz esztendő nagyszámú kritikáinak sorából a tudományosak — számuk több mint félszáz — kívül maradnak érdeklődésünk körén, a külföldi vagy fordított költői művek bírálatai rendszerint nem többek pusztán ismertetésnél, s így a szépirodalmi kritika körébe valójában csak az a vagy harminczöt-negyven bírálat tartozik, melyekben kora új magyar költői termékeiről mond véleményt.¹ Ha meggondoljuk, hogy épen ez években működött mint az *Athenaeum* színi kritikusa, s hogy kritikáinak jó része terjedelmes, sőt nagyon terjedelmes, egész tanulmány: valóban csodálattal kell adóznunk Toldynak munkabírásaért és termékenységeért.

Toldy előtt, kritikai munkásságának e második korszakában, sokkal tágasabb és változatosabb mező nyílt meg. Igaz, hogy szerkesztőtársainak, Vörösmartynak és Bajzának, költészetéről többé nem szólhatott, s így a kor legkiválóbbnak tartott lírikusai kiszorultak a *Figyelmező* kritikai rovatából, de helyüket új tehetségek foglalták el, drámaírók és elbeszélők, s ekkor már nemcsak kitűnő vagy teljesen értéktelen munkákról mondott véleményt, mint a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Minerva* korában, hanem olyan vegyes hatású, kiválóságokban és fogyatkozásokban gazdag művekről, melyek a kritikának leghálásabb tárgyai. Ezek próbálják meg leginkább a kritikus erejét, s valóban Toldy kritikusi egyéniségére tanulságosabbak is, mint régi, szertelenül magasztaló vagy kíméletlenül lesújtó ítéletei. Kár, hogy a lírai költészet nem vonzotta kellőleg Toldyt, s termékeit meglehetősen figyelmen kívül hagyta, vagy mostohán bánt el velük. Nem emelte fel szavát Kunoss és Császár Ferencz édeskés szalon-költészete ellen, nem szólt Erdélyi János, Garay, Czuczor költői gyűjteményéről s nem méltatta a negyvenes évek első felében feltűnt két nagy lírikusunkat, Tompát és Petőfit. Petőfiről mellékesen ejtett pár méltányló szót, de a magyar líra fejlődését a magyar kritika legtermékenyebb munkása rendszeres kritikára nem méltatta. Az a rövid bírálat melyet Petőfi költe-

¹ Szépirodalmi kritikáinak nagy részét az alábbi fejtegetések során emlitem és idézem; a cím szerint nem említettek a következők: Vizi István, *Virágkosár* (*Figyelmező*, 1837. I: 94—95. l.), *Kazinczy Ferencz' eredeti munkái* (U. ott, II: 113—122. h.), Vörösmarty, *Árpád ébredése* (u. ott, 129—135. h., csak szemelvényeket ad), *Amade László versei* (u. ott, 385—388. h.), *Vándor' szünórái* (u. ott, 1839: 342—345. h.), Nagy Ignác, *Színművelő, IV.* (u. ott, 565—573. h.), *Nagy Ignác' vigjátékai* (*Elelképek*, 1844. I: 515—516. l.), az *Órangyal* cz. almanach (*M. Szépirod. Szemle*, I: 9—12. l.), Tompa Szuhay Mátyásáról és Garay Bosnyák Zsófiájáról (u. ott, 42—45. l.).

ményeinek első gyűjteményéről írt a *Budapesti Hiradóba*,¹ mint kritika Toldy legjobban megírt dolgozatai közé tartozik; szokatlanul fellengző ugyan s kevés benne a realitás, de nem lapos és kicsinyes. Tárgyi értéke azonban jóval kevesebb. Petőfi és Kerényi között vonva párhuzamot, a mérleget ugyan Petőfi javára billenti, de nem mindenben s nem elég nyomatékka; észreveszi Petőfi költészetének egyik jellemző sajátosságául újszerű lírai indítékait, a fiúi szeretet és barátságot, s azt hogy verseiben önmagát adja, fölisméri dalainak tiszta, átlátszó szerkezetét, mint a hatása egyik jelentős elemét, de méltatása dicséretei ellenére hideg, inkább udvarias jelentésnek, mint igazi, átértett megbecsülésnek tűnik föl. Általánosságokban mozog, magáról Petőfi költészetéről keveset mond, s az is inkább egy egész irodalmi kör véleményének tetszik, semmint Toldy egyéni ítéletének. Mindamellett a kritika nem kisebbíti sem a megbírált költőt, sem szerzőjét, de dicsőséget sem szerez nekik.

Sokkal helyesebben ítélte Toldy *A helység kalapácsáról* s a *János vitézről*. Rövid bírálatai² rávilágítanak e két epikus mű jellemére; az előbbinek meglátja, ellentétben a kor sok kritikusaival, parodisztikus (a mint ő mondja: ironikus) voltát, az utóbbit mint igen sikerült tündérmesét méltatja. Már ez is ráutal arra, hogy Toldy bírálatainak igazi eleme e korban a dráma és széppróza volt: e téren minden irányról és majd minden költői egyéniségről kifejtette nézetét.

Az a kép, mely e kritikákból élénk tárul, nagyszabású és tartalmas, de inkább méreteivel kelti fel bámulatunkat, mint értékével. Általában harmonikusabb, mint az előbbi évtized kritikus Toldyjának képe, de színtelenebb. A fiatal Toldy szereplése nem volt minden ízében rokonszenves, merész dicséretei, elhamarkodott ítéletei kihívták maguk ellen a kritikát, de ebben a fiatalos hévben, merész könnyedségben volt erő és önérzet, határozottság és biztosság. A kritikus, férfiúvá érve, nyugodtabb és józanabb lett; rokon- és ellenszenve nem vet olyan nagy hullámokat, mint azelőtt. Barátainak, az Athenaeum-kör tagjainak, műveiről szólni tiltotta józnlése, így lelkesedését nem élesztette lobogó lánggá a baráti szeretet, s ha időnként elragadja is a hév, mint p. o. Jósika méltatásánál, felbuzdulása nem baráti érzésből, hanem tisztább forrásból: tudományos meggyőződésből fakad. Csak az éles tollú Csatóának túlzott s alig átértett magasztalása vezethető vissza subiectív okokra,³ s talán a Nagy Ignáczzal szemben alkalmazott enyhe mérték.

¹ 1845. 141. sz. (márcz. 4.)

² U. ott, és a 185. sz. (máj. 22.)

³ Legszerelenebbül s legkevesebb joggal *A' szerelemmel nem jó játszani* cz. novelláját dicséri, de érvek helyett inkább frázisaival kíván hatni (*Figyelmező*, 1838 : 39—41. h.).

A harag meg, úgy látszik, idegen volt Toldy lelkétől, s egyébként is az *Athenaeum* hatalmas areopágjának vezére sokkal büszkébb volt, mintsem a »poëtes de second ordre«-rel éreztesse ellenszenvét. Az egyetlen író, a kit túlságos hévvel és szemmellátható kedvvel ostoroz, Frankenburg Adolf volt, s az rászolgált is a korbácsra, nemcsak méltatlan viselkedésével, hanem munkái értéktelenségével. A nemesis még ezt a kis mulatságot sem nézte el Toldynak s bosszút állt érte: Toldy, hogy nevétségessé tegye Frankenburgot, a legmaróbb gúny fegyveréhez nyúlt,¹ de a neki szokatlan harci eszközt igen esetlenül használta. Az ötleteket, élczekeket nem találja, hanem keresi, még pedig keserves izzadás közben.

A *Figyelmező* Toldyja tehát nem az a pártos kritikus, mint volt korábban, s ítéletei megbízhatóbbak, mint egy évtizeddel azelőtt. Bár ízlése nem volt egészen tiszta, s alacsonyra szabván az aesthetikai mértéket, hajlott a költői művek értékének túlbecsülésére, de inkább csak túlzást vethetünk szemére, igazi botlást, az érdem vagy értéktelenség teljes félreismerését nem, s gáncsaira majd mindig, dicséreteire is rendszerint rászolgált az ismertetett költői mű. A túlzás azonban egy ízben olyan szeretlenül nyilvánult, hogy már-már vétekszámba kell vennünk: Szabó István Homeros-fordításáról, erről a lelkiismeretes, philologus gonddal s nem is minden költői érzék nélkül készült műről az elragadtatás hangján írja: »Az első olvasás meglepett, elragadott bennünket: nem fordítást találtunk, hanem újra teremtvé a költészet egyik legszebb művét. S olvastuk ismét és harmadszor...«² De még ezzel a legnagyobb költőket megillető szólammal sem elégszik meg, hanem egy konkrét, reális tartalmú ítélettel szerzi meg: »Két költőnk volt az újabb időben, ki nyelvünk tovább fejlesztésére s gazdagítására lényegesen hatott: Csokonai és Vörösmarty. E részben Szabó Istváné a harmadik koszorú.« A jó öreg philologus a két lánglelkű költő társaságában: alig tudom megállni, hogy József császár példájára ne vessem papírra az ismert horatiusi igéket!

Az ilyen ítéletbeli eltévelyedések azonban kivételesek, s Toldy sebezhető pontja rendszerint nem is az értékítéletben magában, hanem annak megokolásában van. Bírálatainak sikere vagy sikertelensége — bár természetszerűleg kapcsolatos azzal is, mennyire illett egyéniségéhez a megbíralt mű — elsősorban azon fordult meg, hogyan fogta meg feladatát, hogyan iparkodott ítéleteit megokolni. Ha megelégedett az érdemek és fogyatkozások pusztá megjelölésével, ha röviden, egy pár mondatba összeszorította gondolatait, akkor rendszerint értelmes, meggyőző bírálatot adott: innen van, hogy rövid, egy-két hasábra terjedő kritikái becsesebbek, mint a terjedelmesek, melyekben

¹ Az 1837-iki *Hajnal* bírálatában (u. ott, 1837. I: 63—67. l.).

² *M. Szépirod. Szemle*, I: 219. l.

véleményét az érvek súlyos fegyverével akarja rákényszeríteni az olvasóra. Ha minden áron meg akar győzni s megnyitja gondolatainak zsilipjét, belevész szavainak zuhogó áradatába, míg ha mérsékli magát, és helyes közéletet tartva sem a felületen nem marad, sem mélyre nem ereszkedik, elég világos, határozott képet tud adni a megbírált munkáról. Különösen akkor van elemében, ha olyan munkákról kell ítélnie, melyek a józan emberi gondolkodás követelményeit vagy nagyon megsértik, vagy különös tiszteletben tartják. Ilyenkor biztosan mutat rá a hibákra és érdemekre s jelöli ki a műnek az őt megillető helyet. Például szolgálhat Horváth Cyrill *Kuthenjének* vagy Gaál József egy vígjátékának (*A király Ludason*) bírálata,¹ még inkább az *Életképek*ben olvasható *II. Irodalmi levele* Vajda Péter *Dalhonának* IV. füzetéről.² Egy kissé több szóval, mint kellene, s némi tudós aprólékoskodással, de a fényt és árnyékot jól elosztva igen helyesen értékeli ezt a sajtószerű egyéniséget s biztos kézzel mutat rá fogyatkozásaira: a keresett s a sok ismétléstől modorossá vált nyelvre, a túlhajtott allegorizálásra s a philosophia és költészet határainak elmosására.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

¹ *Figyelmező*, 1839: 81—85. és 169—171. h.

² 1844. I: 381—383. l.

ADATTÁR.

GR. TELEKI LÁSZLÓ LEVELEI PULSZKY FERENCZHEZ.

(Második és befejező közlemény.)

38.

Paris. 240. rue St. Honoré. Hôtel de Normandie. Januar 25-ikén 1851.

Kedves Barátom, Elsőben is köszönetemet kell, hogy jelentssem azon szép és érdekes könyvért, melyet tisztelt nőd nekem küldeni szíves volt. Igen nagy örömmel vettem s nagy gyönyörűséggel olvastam. Jelentsd, kérlek, a lelkes szerző-nőnek hódolatom mellett hálámat, szíves megemlékezéséért.

Bocsánatot, hogy felelettemmel leveleidre, az utolsókra t. i. darab ideig késtem. De hidd el, soha még olly szenvedő, olly alkalmatlan minden munkára még nem voltam, mint most. — Egész mostani életem kétségbeesés. Ha ez így tart, ugy valóban nem tudom, mi leszsz belőlem.

Mi Kossuthhoz intézett leveleidet illeti, az egyiket természetesen mindjárt elküldtem, a másikat, minthogy még idejében contramondiroztatd elküldetését — természetesen vissza tartóztattam, s csak azért nem küldtem vissza Londonba, hogy a postabértől megkíméljelek. Szolgállok vele, mihelyt akarod.

A keztyük árát megkaptam, te pedig, reménylem, megkaptad már a keztyüket, magyar refugié által küldöttem el már régen. Csak azon aggódom, hogy nem írod, valjon meg vagy-e izlésemmel elégedve? Irij erről, kérlek.

Vetter bizonyítványát mindnyájan örömmel írtuk alá. Tökélesen helyben hagytuk tartalmát, csak azt sajnáljuk, hogy ő Americába megy, midőn pedig itt hihetőleg nem sokára annyira szükség leszsz reá. Ide mellékelve küldöm vissza az oklevelet. Még talán lehetséges volna itt marasztani a vezért. Te még talán arra reá birhatnád, hogy elindulását halaszsa -el.

Mi itt ismét constituáltuk magunkat és ujra választottunk, még pedig titkos szavazás utján, elnököt és bizotmányt. Én vagyok elnök — bizotmányi tagok pedig *Szemere, Vukovics, Klapka* és *Csetz*, Jegyzőnk *Bittó*. A legjobb harmoniába élünk.

Nagyon örvendek az angol petitióknak, valamint a Palmerston nevében adott feleletnek. Mentül többet petitioniroznak ügyünkben, annál jobb. Talán lesz utóljára valami sükere. Palmerstonnal épen nem vagyok megelegedve, már több angol barátai kétkedni kezdenek felette. Ő semmit sem tett a kiutahaiak mellett, ámbár mindent tehetett volna. Mikor gondolni fogjátok Lord Dudley Stuart, Cobden és te, hogy használhatok jelenlétemmel valamit, akkor ha csak tehetendem, átrándulok talán Londonba. De adjátok tudtomra idejében, ha jönnöm kell.

Egy dologra nézve lehetetlen, hogy megjegyzést ne tegyek. Arra nézve t. i. hogy Méreynét. belé keverted a magyar ügybe, a mennyiben a honunkat illető petitiók szorgalmazását Manchesterben reá biztad, Hiszen magad is tudod, milly kétes az ő jelleme — s híre milly roszzs, tudod, hogy itt Párisban minden tekintetben csunyául viselte magát, megírtam valamint azt is, hogy itt senki sem számítja őt az emigratio tagjai közé. És, Istenem, mi sülnhet még reá ki minden. Madarászszali özsze-köttetését tudod — tudod, hogy szeretője volt Madarásznak — Madarász pedig tolvaj. Méreyné, ugy hallom, a Madarász — Zichy-gyéánt historia miatt nem mehet vissza Magyarhonba, nem pedig politikai compromissiója, és szilárdsága miatt. Vedd, kérlek, ezt szívedre. Azon ügy, miről Andrássyval beszéltél, igen-igen fontos, az egyetlenegy, mire nézve föllépésünk sikerét reménylhetjük. Mert Austriának azon kívánsága ellen, miszerint belé álljon minden tartományaival együtt a német szövetségbe, egyesülni fog velünk, ha ügyesen visszük a dolgot, mind a Porosz, mind az Angol, mind a Franciaia diplomacia. De e tekintetben véleményem szerint nem elég csupán a journalistica terén lépünk föl. De a kormányoknál is kell valamit tennünk. S osztom Andrássy véleményét — mint emigratio, ünnepélyesen protestálnunk kell Magyarhon ezen nullificatiója ellen. Mi készítünk erre nézve egy kis munkát, melyet mind a kormánynak beadandunk, mind pedig sajtó utján a publicummal közlendünk. (Természetesen veletek is közlendjük.) De ti tegyetek ugy, mintha tőlünk semmit sem várnátok, és könyörgök, irjatok ti is — ne támaszkodjunk egyik a másikra, mert ki tudja, mi sükerrel dolgozunk itt, s leszünk-e képesek jót írni? — Fő dolog, hogy történjék e tekintetben valami sükeres. Minekünk itt kezeink inkább kötvék, mint nektek, mert a jelen körülmények miatt a franciaia nem képes felénk fordítani figyelmét. Itt forrongásban van minden. Az új ministeriumról hallottál. Nem akarok a fölött ítéletet hozni, hogy kinek van igaza, de azt tudom, hogy a kamra mindent elkövetend e ministerium megbuktatására s hogy a kormány elleni vitatkozások igen mérgesekké válandnak, mérgesebbekké, mint voltak az eddigiek, minek aztán eredményét előre kiszámítani teljes lehetetlen. Annyit minden esetre tudni lehet, hogy az ellenségeskedések még sokáig tartandnak, és kibékülsről szó sem lehet. S e miatt igen nehéz leszsz mostanság interpellatiót intézni a magyar ügyben. Minden esetre annak idejében megkísértendjük. Victor Hugo már ajánlotta magát — de most még beteg. Abban csalatkozol, barátom, ha azt gondolod, hogy Miklós czár ötödik Henriket királylyá akarja tenni. Miklós czár absolutismust szereti, de a legitimitas elvére mit sem tart.

A mostani elnök rokona. Nem — nem, attól, mit leveledben említél, bizony nem tarthatsz. A Republica ellen, hiszem én is, föl fog egykor lépni az orosz, V-dik Henrik mellett soha!

Híreim Kiutahiából nem vidítók, most kaptam Kossuthtól is egy levelet, melly Deczember 20-ikán költ. Ő nem reméli, hogy mostan kiszabadulhaszon. Ő tudja, hogy Palmerston nem tett mellette semmit is s nem akar tenni. »Bízol, hogy nem telelek itt?« ugymond »válaszul vedd e levelem Deczember 20-ikáról. Nem segítenek biz ők rajtam, édes barátom, de majd segíték én magam magamon, annak idejében.« Az egész levél rövid, s egész tartalma abból áll, hogy panaszkodik az angol közömböség ellen és a diplomatiától mit sem reményl. Batthány Kázmér levelei is hasonló reménytelenséget fejeznek ki. Kázmérné süker nélkül működött Stambulban, a refugiék az az internáltak számára semmit sem volt képes kieszközölni. Kiutahiában telelnek biz ők, ennyit tudok. De még azt is tudom, hogy Kossuth se Csernatoniékkal, se Méreyékkal nincs egybekötöttesben, és soha sem írt nekik, és megvetéssel ír rólluk. Ennek örülök.

Mi Kleinberger (?) Urat illeti, az egy haszontalan lump, Czetznél koldult; subscriptio utján öszvecsináltunk számára 95 francot, hogy nejével ennek hazájába, Genfbe mehessen; s ime Angolhonba ment, Vukovics, ki ismeri őt, állítja hogy a magyar hadseregben a magyar háboru alatt nem szolgált.

Még egyet. Kossuth Vukovicsnak is írt levelet, érdekést, írj neki, hogy tartalmát közölje veled, azt ő legjobban teheti. Azon levélben igen helyes, józan political nézeteket fejez ki Kossuth. Ugy látszik, hogy egyet értünk vele mindenben; kivéve csekélységek. Egyébbaránt minden, a mit Kossutról írtam, köztünk maradjon, kérlek csak Beöthyvel és Andrással közölheted. Mikor jön Andrássy? ez előtt tíz nappal mondá, hogy tíz nap mulva, tehát már itt kellene lennie. Nekem igen érdekes levelet írt, ha nem érkezik meg, holnap felelek neki, addig is a legszive-sebben köszönts nevében, valamint Beöthy barátunkat is, meg Lord Dudley Stuartot és Cobdent. Nődnek mély hódolatomat s köszönetemet gyönyörű ajándékáért. Horváth püspöknek nem mondhatom meg üdvö-zletedet, mert nincs itten, a többieknek megmondtam és viszont üdvö-zöltetnek.

Szomorú eset történt itt, de ne beszéld, mert reánk nézve nem jó volna, ha abból lárma üttetnék. Orosz Versaillesben agyon lőtte magát. A kertben találták holttestét térdelő helyzetben, fák között, két pisztoly volt mellette, ki löve mind a kettő. — Az öngyilkosság okát nem tudni. Ámbár egy levélben bucsut vett ismerőseitől. Pénzbeli tekintetben nem volt igen megszorulva.

A Times correspondentjával majd kívánságod szerint, beszélni fogok. Isten veled.

Hív barátod

Teleki.

Almássy Pali amnistiája nem igaz, bizonyosan tudom, hogy nem igaz. Te hát ¹ lumpról beszélsz egyik leveledben, kik Angolhonból ide szöktek, mond, kik azok? Félig kitaláltam de szeretném bizonyosan tudni, nem compromittállak, azt tudod, tehát mond!

Batthány Lajosnak két arcképét küldtem számotokra t. i. a tiédre s öreg kedves Beöthyére Angolhonba. Batthányiné ajándoka. Megkaptátok?

39.

Paris. 240. rue St. Honoré. Hôtel de Normandie. Január 28-ikán. (1851.)

Kedves barátom,

Igen kérnék, lennél szíves az Austria és America közti vitatkozásokat, ha részletben bírod, nekem minél előbb átküldeni. Nagy szükségem van erre! Az amerikai követ átadta ugyan a *National Intelligencer* illető számát, mellyben minden a kérdéses tárgyat illető részlet megvan. De nem tarthatom magamnál tovább két napnál — kérlek tehát, barátom, segíts rajtam.

Bem halálát illetőleg egy levelet igtattattam a hírlapokban, mellyet a lengyelekhez intéztem s mellyben a többek közt azt is kijelentettem, hogy mi magyar menekültek Párisban gyászolni fogunk, a mint azt közgyűlésünk elhatározta volt. Levelem megjelent a Január 25-iki Pressében, 26-iki Événement Nationalban s több más hírlapokban is. Olvasd meg, jó volna, ha ti is tennétek valamit. Egyebet aligha tehettek, mint a mit mi tettünk.

Itt a vitatkozásoknak jelenleg végük van. Le van rontva az Elnök elleni oppositio, az assemblée majoritása abdicált, a császárságnak akadályai nagyrészt elhárítva. Ez az eredmény. A mi 852-öben döntetett volna különben el, az már most ez évben fog eldöntetni. A mostani Napoleon historiája sokban igen hasonlít a régiéhez. Ne hidd, hogy az oroszok a legitimistákkal tartsanak! Miklós Czár reactionarius kormányt kíván Frankhonban, de a törvényességgel nem gondol. Egyébaránt — coeteris paribus — rokonait inkább pártolandja, mint másokat. S már most Isten veled. Tiszteletemet nődnek, köszönetemet Lord Dudleynek, Osbournenek, Cobdennek — ezer szépet az öreg Beöthy pajtásnak.

Még majd nem elfeledtem megmondani, hogy Beöthy ² halálát és betegségét illetőleg kimerítő tudósítást vettem *Alepből* Fialától, ki neki hajdan szárnysegédje volt. Ha kívánod, elküldendem neked — nem merlek engedelméd nélkül annyi postabérrel terhelni. Isten veled. Ne feledd tiszteletemet s üdvözleteimet jelenteni az illetőknek. Andrassy mikor jön? várva várom. Igen érdekes levelet írt, mellyet azonnal közöltem bizotmányunkkal. Irok neki ma vagy holnap, ha addig meg nem érkezik, *addig is* mond neki, hogy nyílt karokkal várom — várjuk mindnyájan! Hív barátod

Teleki.

¹ Így! Tollhiba lesz *hat* helyett. Szerk.

² Bem helyett. A Beöthy név még a tollában volt az előbbi sorból.

40.

Kedves Barátom,

Sok betegségem és terhes foglalatosságom miatt darab ideig nem írhattam neked. Most sietve tudósítalak arról, hogy Austriának a német szövetségbe bekebelesítése tárgyában egy hosszú emlékiratot készítettem, melyet a francia kormánynak személyesen beadtam s melyet az igen jól fogadott. Aláírtuk én, Szemere, Vukovics, Klapka és Czetz. Már az angol kormánynak szánt mémoire is elkészült, most iratjuk, néhány nap alatt elküldjük neked, hogy ha helyben hagyod, aláírhatsz és beadhasd az angol ministeriumnak. Arról azonban, hogy mémoiret adtunk és adunk be, nem kell semmi említést tenni a hírlapokban. — Még egyet. Vukovicsnak február végére vagy martius elejére ígértél *valamit*. Ő igen gyöngéd arra, hogy téged emlékeztessen. Inkább meghal. Kérlek téged tehát, valahogy ne feledd el. Szörnyű szerencsétlenség következhetnék belőle, ha elfelednéd. Mind ezt csak neked írom. Dudley Stuartnak, Cobdennek ezer szépet. Nődnek legmélyebb tiszteletemet. Isten veled!

Hív barátod
Teleki László.

Paris 240. rue St. Honoré. Hôtel de Normandie. Martius 3. 1851.

41.

Paris 240. rue St. Honoré. Hôtel de Normandie. Martius 15-ikén 1851.

Kedves Barátom, Elküldtem neked a Mémoiret, a *Daily News* szerkesztője által, bizonyosan vetted, reménylem, meg vagy vele elégedve — s alá fogod írhatni. Szükséges szerintünk, hogy Palmerston minél előbb kapja; de minthogy Palmerstonba nem bízhatunk egészen, helyes volna a dolog éránt több parlamenti tagokat, a többet közt Osbourneet, Cockburnet s. a. t. informálni. Ez utóbbinak különösen nagy befolyása van a parlamentre. Tehetne egy motiót a kamrában ezen mémoire iránt, s kívánhatná ezen irománynak, mint mely közügyet illet, és a kormánynak beadatott, kinyomatását. S ha a ház ezt elfogadná, igen jó volna ügyünkre nézve, mert dolgunkat egy kissé fölmelegítné. Ezt a mi comiténk megbízásából írom neked, mellynek tagjai én, mint elnök, Szemere, Vukovics, Klapka, Czetz, Bittó, mint jegyző. Reménylem, elfogsz e dologba járni! Dudley Stuarttal is szólj. — Nem tudom, Cobden mi véleményben van a kérdéses dolog iránt. Ha nézetei ellentétben találnának lenni a mieinkkel, úgy hagyjuk őt. Hogy célszerűen lehessen e dologban eljárni, szükséges volna néhány másolatot készíttetni — vagy pedig lithographiroztatni a mémoiret. Dudley Stuartnak, kít a legszívesebben köszöntetek, küldtem egy példányt, ő lemásoltathatná, tedd magad ez iránt is érintkezésbe vele. Mert, hogy hatással lehessünk Angolhonban ez ügyre nézve, szükséges, hogy a kitűnőbb parlamenti tagok egynemelyikének szolgáljunk emlékiratunk példányai-val. A dolog, reménylem, könnyen fog menni. Cockburne nem fog vonakodni a motiót, a kinyomatás iránt, megtenni. Igen-igen számolunk

reád mindnyájan! Csodálom, hogy a Batthány két arczképei még nem érkeztek meg; már rég elküldtem Sándor — az az Teleki Sándor által, ő vitette el tőlem, mert neki, mint mondá, biztos alkalma volt. Majd utánna járok. Nem veszhetek el. S most Isten veled! Nődet tisztetem. Beöthynek írtam, üdvözzöld nevemben, úgy szinte kedves Almásy barátunkat is; nejének hódolatomat.

Köszönöm Sándor Ferencz és társait illető tudósításaidat! Társai tehát már el is mentek Liverpoolból? — én legalább úgy értettem leveledet, Isten véled. Cockburnet még egyszer különösen ajánlom figyelmedbe, valamint hazafi buzgalmadba az egész ügyet, mellynél nem csak egész Európára, de különösen reánk nézve is, fontosabb már régen nem volt szőnyegen. Itt eddigelé elég sükerrel működünk. A Frankhoni kormány sokat foglalkozik az említett tárggyal és nyomatékkal szállalt föl. Adieu, lelkem. Hív barátod

Teleki László.

42.

Kedves Barátom,

Im küldöm sietve az emlékiratot, melyet a Dresdai conferentiákon koholt tervre nézve, az angol kormány számára készítettünk. Már általunk alá van írva, kérek, írd te is alá s ha szükség, irasd alá Beöthy által is vagy valaki más által és add be Palmerstonnak minél előbb. *Il y va de notre existence.* Ez élet és halál kérdés — tehát tégy kérek, a mit csak tehetsz. Informáld angol barátinkat. Én ezen mémoiresnak egy másolatát elküldtem Lord Dudley Stuartnak és írtam hozzá egy hosszu levelet, mellyben tudtul adám, hogy te is fogsz vele e tárgyban szállani. A Dudley levele egyszerre indúl a tiédde. Szólj Cobdennel is. A mémoires többnyire én tettem föl, de Andrásynak is van benne része, Szemerének is a magyarországi alkotmányos szempontra nézve. Gondolom, meglehetősen sikerült. A fő dolog, hogy Palmerston minél előbb vehesse. Itt Frankhonban mémoires-unk a kormány által igen jól fogadtatott. Ezt persze nem szabad nekünk hírlapokban hirdetnünk. Reád van tehát íme bízva a haza ügye, mozdítsd elé, számolunk reád. Lehetlen, hogy az angolok is az ügynek, melly kérdésben forog, fontosságát át ne lássák. Isten veled! Köszöntsöd barátinkat! tiszteletemet nődnek. Kérlek, menj el személyesen Lord Palmerstonhoz. Most van ideje e dolgot elémozdítani. *Il faut battre le fer pendant qu'il est chaud.* Almássynának, Palinak, Beöthynek ezer szépet. A Kossuthhoz intézett levelet 8 nap mulva vagy már most, 6 nap mulva bizonyosan utnak indítom. Vetted utolsó martius 9-ikén írt levelemet. Segíts szegényeken! Vukovicsnak megküldted-e már a bankjegy másik felét? Még egyet, ha az emlékiraton valami piszok vagy pecsét találkozni, vigyázz, hogy rajta ne maradjon. S most Isten veled.

Hív barátod
Teleki László.

Paris 240. rue St. Honoré. Martius 16. (1851.)

P. S. Itt a kormányt igen jól informáltam s úgy látom, ez ügyben tesznek is valamit.

43.

Paris 240. rue St. Honoré. Hôtel de Normandie.

April 7-ikén (1851.)

Kedves Barátom, A mi mémoire-unkra nézve, mi sikerrel adatott be? mit mondott reá Lord Palmerston? még eddig tőled semmi hír nem érkezett; valamint arról sem, mit mindent akar ügyünkben tenni Lord Dudley Stuart, kinek az enlékiratot megküldtem; mit Osbourne s a többiek, kiket barátinknak nevezhetünk?

Kérlek, írd ezekről minél előbb — a dolog természetesen mindnyájunkat érdekel.

A Batthányi Lajos arczképei szerencsétlenül jártak, vissza kerültek Teleki Sándorhoz, mert ő rosszszól adressálta, e napokban expédiálom Vukovics által, ki Londonba megyen s téged bizonyosan meglátogatand. Bocsnatot kérek, hogy eddig meg nem kaptad, nem az én hibám.

Én néhány nap alatt elhagyandom Párist egészségem miatt falura kell mennem, ha mindjárt írsz, adressálhatod leveledet ide: *240. rue St. Honoré*. A későbbi leveleket pedig Szemeréhez küld: *rue du Faubourg St. Honoré 67*. A mi Kossuthtól jönne, azt add át Vukovicsnak. E napokban kaptam Kossuthtól két levelet. Vukovics, ki holnap után indul innen Londonba, ismeri tartalmukat s közlendi veled, a mit tud; mert olvasta a leveleket. Egyik Február 1-jéről, a másik Martius 7-ikéről költ.

Van arról tudomásunk, hogy Londonban egy comité alakult, mellynek tagjai Vetter, Rónay, Gál Sándor — miféle emigrationalis comité ez? Birja-e egészen emigrációtok bizalmát? Tudósíts, kérlek, erről, mihelyt levelemet veended.

Vannak-e híreid Bándyról? elszökött *Tonner*ből s elvitte magával az ottani korcsmáros nejét és 7 éves leányát. Azt mondják, Angolhonba ment. Tudósítást ígértem a szerencsétlen korcsmárosnak, ki nekem az esetet sirva panaszolta; s épen most volt nállam. Böcsületünkben járó dolog — ez ügyben lelkisméretesen járni el. Tudósíts tehát hamar, kérdezősködjél minden ismerősinktől. Ilyes gaztettet nem tűrhetünk!

Még egy és fontos dologban kell tőled fölvilágosítást kérem. Az, ki Teleki Sándort adósság miatt Clichybe záratta, *Le Baron* nevű ügyvéd. Lakik Leicestersquare. Minthogy a dolog még appellátában nem döntetett el, szükség utánna járnunk, miféle ember legyen ez a *Le Baron*? én csalónak hiszem. Járass utánna, de minél előbb. Mert ha kisülne, hogy ezen egyén csakugyan rosszsz jellemű, úgy a Teleki Sándor ügye nyerve volna. Angol barátink e tárgyban megadhatják a kellő felvilágosításokat, valamint azon francziák is, kikkel ismerős vagy. Te magad tudod legjobban, kihez kelljen folyamodni. Tehát szegény Sándor öcsém ügyét szivedre kötöm. Lehetlen, hogy erre nézve hamar bizonyost ne tudj. Ird meg hamar. És minthogy nem tudom, meddig maradok itt, ez ügyben leveledet bizonyítványokkal documentálva (a mennyben lehet), küldd gr. Bethlen Gergelynek, ki lakik Párisban, rue de Parme N° 3. S most Isten veled. Hódolatomat nődnek. Üdvözetemet Beüthy barátunknak, Cobdennek (kinek, gondolom,

a békebelesítés ügyében kevés hasznát veendhetjük), Dudley Stuartnak, Osbournenek és minden jó bajtársnak. Isten veled.

Hived
Teleki László.

44.

April 27-ikén. (1851.)

Kedves Barátom,

Sietve írok, mert az, ki leveletem viendi, Beroni (?) őrnagy mindjárt indul, és én épen most tudtam meg, hogy indul. Búcsút veszek tőled, mert néhány hétre távozom innen Párisból.

Ha mi levelem érkezik vagy nekem írni akarsz, kérek, add át Vukovicsnak, ki azt nekem elküldendi; később tudósítani foglak, hol vagyok. Minden esetre valahol Frankhon belrészében fogok megtelepedni Tours körül.

A Kossuthot, Dembinskit illető cikkre, mely a Daily Newsban megjelent s mellyet e napokban megküldél, véleményem szerint nem kell felelni.

Kossuthtól az utolsó futárral nem kaptam levelet. Reményeidet kiszabadulására nézve nem igen osztom. Kérek, járj el a dologban. Recommendáld a Magyarhon incorporatiója elleni agitációt barátinknak. És a szegény magyar emigransokat, kik ellen Angolhon protestált.

Igaz-e ez? Szívedre kötöm a dolgot; most szegények a Schweitz-Francia országi határon rekedtek meg e miatt s nem mehetnek tovább. Értem a Türr vezénylete alattiakat. Szólj! Izgass mellettük! — Isten veled — Nődet s barátinkat, Cobdent, Stuartot, Vukovicsot, Beöthyt köszöntöm s tisztelem.

Hived
Teleki László.

45.¹

... Angolhonba elmegyek — hogy e hó 23-ikán Londonban lehetek-e, nem tudom — de nem igen hiszem — Horváth Mihály még Brüsszelben van. Szemerét nem igen lehetend Londonba utazásra bírni. — Kossuthra csakugyan még várnunk kellene.

Isten veled — Cobdent — Dudley Stuartot szüntelenül tisztelem. Cobden levele a Cölni hírlapnak már meg van küldve. Miért nem engedted meg, hogy az itteni hírlapokkal közöljem? — engedelem nélkül nem mertem tenni. Irj erről is. E levéltől ne ijedj meg — frankirozom. Isten veled — Nődek, barátinknak szíves köszöntésemet. Az aláírás idejére nézve is egyet értek veled, valamint mindenben...

(A többi hiányzik.)

¹ E három keletnélküli levél azon időben íródhatott, mikor Teleki még állandóan Párisban tartózkodott. A 47-iket összevetve a 43-ikkal valószínűleg az is, a többi kettő is 1851. jún.—aug. közti időből való.

46.

London aug. 10-ikén.

Kedves barátom!

Landfordtól 10 font sterlinget vettem kölcsön — kérlek, add meg neki — én tüstén elküldöm Párisból minden tartozásomat.

Markowskival szólj minél előbb, kérlek — ő egy igen jó módot javasolt arra, hogy elegendő pénzünk legyen. Kérdezd tőle, meg fogja neked mondani — s jobban, mint én tehetném. Embert fog küldeni Magyarhonba, e végett ajánló levelekre van szüksége azon ember számára. Mikor a dolog el leszsz rendezve, akkor én is írok levelet — kérlek, a dolgok állásáról tudósíts minél előbb — különösen a Markowski dolgáról — Igen fontos — és kivihető terv — elhiheted. Isten veled.

Tausenan ajánló levelet kér — adjunk-é?

Hived

Teleki

Mihelyt valami alkalom leszsz Magyarhonba — reménylem, értesíteni fogsz.

47.

Kedves Barátom,

Bemutatom neked e sorok által Gervais Jeanniot urat; ugyan azt, kitől Bándy feleségét elvette. Jó ember. Reményli, hogy kibékülhet nejével, csak láthassa őt. Legalább gyermekét kívánja vissza kapni. Kérlek, segíts rajta, ezzel irányában tartozunk. Ha magadnak nem volna idő a dologban eljárni, bíz valami biztos barátunkra, kinek több ideje van, mint neked. Te legtöbbet tehetsz mellette, mert Bándynak is benned van bizalma. Elhivathatnád egyszer magadhoz nejét is, őt is — ez nem sok bajba kerülne. Minden esetre kérlek, Jeanniot urat fogadd jól. A *Lebaront* illető actákat vagy bizonyítványokat, igen kérlek, küldesd el minél előbb, mert ez fontos dolog, néhány nap alatt ítéletet hoznak Sándor fölött, és reád nézve nem lehet egészen közömbös, fölmentik-e — vagy 8 évi fogságra ítélik.

Jeanniot urat talán valami angolhoz is lehetne ajánlani; ezt egyébként magad jobban fogod megítélhetni. Minden esetre ugy járjunk el a dologban, hogy neki használjunk és magunkat ne compromittáljuk. Most áldjon Isten. Hódolatomat nődek, üdvözetemet jó barátinknak.

A Kossuth *protestatiójára* nézve határozottan azon véleményen vagyok, hogy azt beadni vagy publicálni igen káros volna.

Hogy Palmerston semmit sem *mondott*, azon igen csodálkozom.

L. Dudley Stuarttól igen érdekes levelet kaptam, ő beteg, de mihelyt kijárhat, foglalkozni fog ügyünkkel. Írok neki ma. Látogasd meg. Szép volna tőled, ha tennéd!

Beöthynek sok szépet.

Hived

Teleki László.

48.

Genève (Suisse) poste restante.

September 6-ikán. (1851.)

Kedves barátom, Most veszem leveledet, és sietve felelek reá pár szót. Telegraphirozok is neked, a mint kívánod, de nem azon szavakkal, miket említél, mert az veszélyessé válhatnék. Nem tudom, mi a baj most újabban s miért vagy most nervosusabb, mint, e tekintetben, az előtt voltál. Ugy intéztem el a dolgot, a mint akartátok. Még Gyula nevét is említette Lajos akkoriban. Nem értem, miért vált volna ezen mód épen most kevésbé biztossá. Ugy vélekedem, hogy ezen dolog az illető anyjának segítségével könnyen lenne igen czélszerű elintézhető. Anyja igen eszes, ügyes aszszony és szereti fiát; bizonyosan mindent elkövet, hogy ne hozza fiát bajba. Ha ő ír nekem, hogy nincs semmi nehézség, s megteend minden czélszerűt (pedig tette), ez lehetlen, hogy ne igen megnyugtatóan hasson reám. Ha valami nehézség volna, váratlan, te ki oly jól érted ezen dolgokat, segítened elhárítani. Hiszen mindenki tudja, hogy ama családnak van pénze, náluk tehát az efféle kevésbé tűnik föl, mint másnál — ez is kissébbíti a bajt. Ismétlem, hogy czélszerű volna mentül kevesebbet vinni aranyban. Ez is könnyen elintézhető, akár ott, akár másutt, a merre felé a fiu utját veendi. Igaz, hogy Genfben is igen vigyázó a politia, azonban ez nem volna baj, csak ne volnának kémeek — de hát vigyázunk mi is. Nem kétlem, hogy a fiunak s anyjának segítségével a legjobban rendezheted el ezt az ügyet. De ha van scrupulusod, úgy aztán gondolj más utra, én nem tudok az általam nyitottnál jobbat; s nem is fogok e dologgal többé foglalkozni. Az a fő, hogy ezen ügyről rajtunk kívül senki se tudjon. Mind Lajosban, mind benned, mind bennem megáll a titok — azt tudom. De az a sok nervozitás és sok kérdezősködés sem czélszerű illy tárgyban.

Isten áldjon. Szíves tiszteletemet a nagyságos aszszonynak. Reményilem, Lajos leánya folytonosan jobban van. Hireidet tudtam már, mert Dunyov ide is írt. Megfoghatatlan, hogy Kupáról oly sokáig mit sem hallunk!

Áldjon Isten!

barátod

Teleki László.

49.

Genève (Suisse) poste restante.

September 24. (1851.)

Kedves Barátom,

Vetted, reményilem, utolsó leveletem. Kérlek, ha Károlyi Gyula nem akarná az egész öszveg elvitelét magára vállalni, hanem annak csak egy részét, tedd meg és írd meg nekem aztán, miben van a dolog, hogy aztán a többi rész beviteléről is gondoskodhassunk, mire bizonyosan leszsz alkalom.

Nem tudom, nem volna-e jó azt a pénzt, mi beviendő, osztrák papír pénzre váltani át. Kérlek, ha hozzád jön Károlyi Gyula, adj neki e részben tanácsot. Félek, hogy ha aranyban viszi be a pénzt, az a határon szemet szűrhat. Károlyi Gyuláról, kérlek, az illetőkön kívül, senkinek se szólj. Isten veled!

Igaz barátod

Teleki László.

Megyek Parisba holnap. Ezentúli adressem: *Hôtel d' Espagne Rue Tailbout N° 4. à Paris.*

50.

Genève (Suisse) poste restante.

October 4-ikén. (1851.)

Kedves Barátom, Vettem leveleidet. Látom örömmel, hogy minden jobbra kezd fordulni. Az nagy szerencse, hogy Cavour bizonyosan nem mond le. Megmondtam, hogy Klapka írjon Cousának — mondta, hogy teszi — tette. Parisban összeköttetésben tettem magam, Nigra által, azzal kit említél, Gropellával. Ott most a főkérdés; mi lesz Oroszhon politicája? — beléáll-é a coalitióba? Erre még senki sem tud felelni. Jó kedve volt Feketének — a törést Frankhon és Piemont közt senki sem hiszi komolynak, kivéve talán a francia ministeriumot magát. Ismered Delauneyt? a sard ministert Berlinben. Azt mondják, elavult nézetű ember, — s az ügynek otléte inkább árt, mint használ. Be jó volna, ha onnan eltennék. Ezt neked csak tájékozásul említem. Tudom, hogy direct uton ebbe befolyni bajos. Nem lehetne-é ez iránt kérdést provocálni, csak úgy beszélgetés közben s ezután mindjárt volna alkalom nézetet mondani. Még nincs Kupáról hír. Dunyovtól érkezett. Fog jönni, csak a döntő csata előtt nem teheti. Szeretem eszejárását. Okos, higgadt embernek látszik. De szörnyű baj lesz, ha elmenetele még pár hétig késik. Irtam ez iránt Kossuthnak — segítni kell e bajon. Cousát nem tartom félenknek, még is jó leszsz, ha Párisból utasítást nyerend. De a mostani helyzet ott egészen kivételes — feszült figyelemmel néznek éjszak felé. Csak ha az iránt el lesznek oszlatva kétségeik, fogják magukat elhatározni — jobbra vagy balra — mind addig, míg a coalitióra nézve bizonyost nem tudandnak, irányunkban hanyagok lesznek. Nem akarnának minket elszalasztani, de tenni sem értünk. Egy nap hiszik a coalitiót az oroszszal együtt, másnap nem hiszik. Azon két nap alatt, mit Parisban tölték, ez volt impressióm. Sok emberrel találkoztam ott. Még hetek telendnek el, a míg ott lehetend valamit tennünk. Kossuth, tudom, hogy minden lehető lépést megtett. Vannak híreim, melyek szerint azt kell gondolnom, hogy már láttad azt, kivel a pénz iránt intézkedned kellett. Úgy vélem, el lehetett mindent intézni legczélszerűbben. Kossuth több ízben tett ez iránt kérdést, de e dolgról csak akkor írhatok neki, ha

arról bizonyost tudandok. Ha írsz neki, kérlek, ne említs nevet, úgy is informálva van — s tehát név nélkül is érteni fog. Jelentsd, kérlek, szíves tiszteletemet nődek. Áldjon Isten.

barátod

Teleki László.

Én még most sem hiszem, hogy az orosz belé álljon a Frankhon elleni porosz-osztrák coalitióba. Nemde erős hitem van?

51.

Genève (Suisse) poste restante.

October 8-ikán. (1851.)

Kedves barátom,

Mire ezen levelem kezdedbe jut, már el leszz igazítva, úgy hiszem, azon ügy, mi téged oly nervosussá tett. Arról tehát nem írok.

Oka ezen soraimnak az, hogy Lajos egyik levelében kérdezi, valjon a Cousához intézett, mindhármunk által aláírt levél Klapkánál van-e, vagy nállam.

Még nem foghatom az ez iránti tévedést.

Hiszen a kérdéses levelet elmenetelem napján a szükséges aláírásokkal ellátva és még borítékba is téve, Lajos előtt, neked consignáltuk, mint általad expediálandót az az átadandót Dunyovnak.

Azonkül, emlékszel-e még? a kijavított példányt is elkérte tőlem Kossuth, mint az archivumba lefeendő. Előtted történt a dolog. Nyugtasd meg ez iránt Lajost. Lehetetlennek hiszem, hogy ama levél elveszett volna, de ha elveszett, bizony nem én vesztettem el. Üdvözetemet nődek. Isten áldjon.

barátod

Teleki László.

52.

Genève (Suisse) poste restante.

October 11-ikén. (1851.)

Kedves Barátom, Vettem leveleidet s utolsó jelentésedet is köszönöm. Ugy látom, minden a legczélszerűbben van elintézve — igen igen helyesen — ügyesen. Örülök annak is, mit Vetterről írsz. Nem bízom jelentésedet újból postára. Klapka úgy is most Londonban van, tehát az eredetit megtalálja Lajosnál. Nyolcz vagy tíz nap mulva ismét itt akar lenni. Megírtam már neked, hogy vitt levelet Kupától? Beteg volt szegény Kupa, azért nem jött. A legjobb híreket írta az ottani magyar emigrációról — elismernek minket. Csak az a baj, hogy a mi dolgunkról igen is sokat tudnak már.

Nagy szerencsétlenség Dunyov megsebesülése. A mennyire lehet, segítve leszz a bajon, a legrövidebb idő alatt. Ez is egyik ok, a miért

Klapka Párisba s Londonba ment. Én épen nem vagyok a mellett, hogy Váradyt küldjük, igen rossz hírben áll mindenütt. Az ő missiója csak ártana ügyünknek. Sietek, hogy a mai postától meg ne késsem. Isten áldjon meg.

Barátod

Teleki László.

Azok az elfogatások Magyarországon, különösen a Banatusban nagyon megijesztettek. Írj nekem, kérek, ezen túl is *poste restante*. Ha pedig telegrammot kellene küldened, címezd azt *quai du Mont-Blanc No 5. Chez Madame Buscarlet*, talán elég leszsz *quai Montblanc 5. Genève* — ezt csak azon esetre mondom, ha telegrammot küldenél. Mert levélre nézve a *poste restante* legbiztosabb,

53.

Genève (Suisse) poste restante.

October 21-ikén. (1851.)

Kedves barátom, Egy megfoghatatlanul megkésétt leveledet vettem 18-ikán, mi 12-ikéről költ volt, s akkor is tétetett a postára. Már akkor, mikor e levél kezembe jutott, minden rendben volt — s én már régebben írtam volna neked e tárgyról, de hiszen arrul jobb nem írni vagy mentül kevesebbet írni. Megvan a biztonság — annyi, mennyi a mostani körülmények közt lehető, minden esetre, s minden képzelhető baj és compromissio elhárítva, ha nem is épen azon uton, mit javasoltál, de hát a lehető legjobban, és sokkal bátorosabban, mint hitted volna. Tudod, hogy én scrupulosus vagyok néha a kicsinykedésig, de én most nem félek — nem félek t. i. csupán e tárgyra nézve; mert sok egyéb tekintetekben lehet bizony aggódnunk ügyünk fölött. Leveleidet nem küldtem el Klapkának, mert Londonban Lajosnál a nélkül is kellőleg értesítettek mindenről. Hallom, hogy találkozol most is még néha formálási akadályokkal, s nehéz az országlár elnökkel találkozni. Hiszen ez a mostani körülmények közt megfogható. A legjobb akaratban nem kételkedhetünk. Mi lesz a koalíciókkal? ez a fő kérdés? szeretnék ez iránt tisztába jönni, mert a nette situatiókat kedvellem. Mihelyt tudni fogjuk, hogy a orosz ellenünk van, azonnal tisztába jövünk egész politicánk iránt, valamint az ellenkező esetben is. Mais il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée — a kettő közt — az a bizonytalanság, az a legrosszszabb.

Sok szíveset nődnek.

Barátod

Teleki László.

Az oroszra nézve még most sem változott véleményem.

54.

Genève (Suisse) poste restante.

October 24-ikén. (1851.)

Kedves barátom,

Nem lepett meg a legujabb concessiók híre. Arra utal, hogy Austria igazán támadó coalitióról álmodik — készül a háborura, és kevés idő alatt elébb, mintsem gondoltuk volna, támadni fog. Pénzre, katonára s egy kis rokonszenvre volna szüksége. Szüksége, hogy elhitesse a világgal, miként kibékült hazánkkal. Csalatkozik, nem csak hogy nem szerzend magának pártot Magyarhonban, de józan ember külföldön nem ülend föl neki. Hogy is volna lehető? Mindenki tudja, hogy a Ferencz Józsefi manifestum csak írott malaszt, mit az austriai fenyegető veszély hozott, s az első pillanat, melyben magát Austria bátorságban érezné, megsemmisítendne. De bár való volna is, mind az, a mit ígér az osztrák, mi az Magyarhon kívánságaihoz — de nem is — hanem Magyarhon régi ősi jogos állapotához mérve. Egy nagy semmi!! — Többet mondok, adna az osztrák ház többet, mind vissza adná, a mit tőlünk 49-ben elrabolt. Ki hinne neki? ki volna az a magyar honfi, ki hazája jövőjét a osztrák házához akarná kötni, ki lehetne nállunk a fölött kétségben, hogy a concessiók nem Ferencz Józsefnek, hanem ellenségeinek köszönhetőek, azon diadaloknak, miket ezek fölötté kivívtak, s azon félelemnek, melyet Ferencz Józsefben gerjesztenek. A míg Olaszhon ily fenyegető állásban marad Austria irányában, a míg tart azon remény, hogy Olaszhonnali frigy utján kiszabadulhat hazánk az idegen járom alól, addig, bizony, ne féljenek a kibéküléstől. Nemzetünk erélye csak akkor gyöngülhetne meg, ha megszűnnék az e tekintetbeni remény vagy annak valósulása ugy mutatkoznék, mint távolabb jövőre halasztandó. Ekkor félhetnének, hogy nemzetünk arra gondolhatna, miként tehesse állapotát, a mostani körülmények közt, тұrhetővé — addig pedig ne féljenek semmiféle alku lehetőségétől.

Tudom, hogy mind ezek már kellőleg el vannak mondva a Piemonti kormánynak. Lajos is mondta, te is mondtad, mindnyájan ily értelemben szóltunk. De jónak tartanánk őket, a jelen körülmények tekintetéből, mindhármunk nevében, újból megnyugtani.

Sietve írom neked ezeket. E részben lehetlen nem értenünk egyet — mindnyájunknak. Igen kérlek, menj el Cavourhoz, s másokhoz is, kiket főbefolyásuaknak ítélsz. Oszlads el minden kétségeiket és nyugtasd meg őket. A legujabbi concessiókból én csak azon következést vonom ki, hogy készülnünk kell, közönléken Olaszhonnal, a közös megtámadásra mentül erélyesebben, mentül gyorsabban, és, ha addig nem támadtatunk meg, mihelyt készen leszünk Olaszhon és mi — a lehető legrövidebb idő alatt kezdjük el a szent harcot.

A réam bizott dolog el van igazítva a legjobban. Nődnek tiszteletemet. Áldjon Isten.

Barátod
Teleki László.

Kupáról most sem tudsz semmit. Furcsa volna? A szállítmányok csakugyan elmentek.

55.

Genève (Suisse) poste restante.

October 28. (1851.)

Kedves Barátom, Vettem szíves soraidat, s örülök, hogy már megírtam neked véleményemet a tudva lévő tárgy fölött. Klapka holnap után már itt Genfben leszz, írj hát neki ide, szokott adress alatt.

Csak congressus ne volna. Semmi sem hatand leverőbben honfitársainkra otthon, mint ez, mert azt hiendik mindjárt, hogy nincs kilátás többé háborura.

A levelek, miket otthonról kaptam, mind még congressus előttiek. De már tudták akkor otthon, hogy lesznek concessiók, s azt is, hogy azok nem teendnek hatást.

Én mit sem kételkedem az otthoniak szelleme fölött; az hogy egy pár ember a mostani körülmények közt hivatalt vállaland, nem tesz különbséget. Mihelyt valami újat tudandok, megírom. A hazábóli levelek most igen rendetlenül érkeznek, még a hírlapok is.

barátod

Teleki László.

56.

Genève (Suisse) poste restante.

October 31. (1851.)

Kedves barátom, Ide mellékelve küldöm Lajos iratát — nem akartam késleltetni annak francia fordításával — így küldöm hát, mint van. Stratégiai oldalára nézve nem vagyok competens bíró, a többire nézve egyetértek. Isten áldjon!

Hű barátod.

Klapkának akartam volna megmutatni, mára vártuk, de nem jön, csak holnap.

Jók a hírek a hazából — Nem lehet félnünk a concessiók hatásától. Szemere egy alávaló ember! olvastad levelét a Presse 27-iki számában?

57.

Genève (Suisse) poste restante.

November 9-ikén. (1851.)

Kedves barátom,

Azolta, hogy utolsó leveledet írtad, beszéltél már Gyurival, s teljesen meg vagy nyugtatva. Örülök, hogy cikkemet helyesled. Nem csak a Presse, az Opinion Nationale is adta már és pedig kiterjedetben, mint a Presse. Parisban nem volt hatás nélkül — mert még a Charivari is említi, és neki esik Szemerének. Csodálnám, ha olasz lapok nem adnák cikkemet. Vederemo. Majd máskor hosszabban; most csak annyit, hogy Magyarhonbóli híreim a teiddel megegyeznek, és tehát jók. Én tizennégyet tudok már is, ki nem fogadta el a hivatalt, kik közt Nádasdy Lipót és Károlyi György.

Isten veled.

barátod

Teleki László.

58.

Genève (Suisse) poste restante.

November 10. (1851.)

Kedves Barátom,

Im küldöm ide mellékelve a Ludvighot illető irományokat, öszvesen két darabot. Írt nekem Lajos arról, hogy miként juttasd kezébe. Arról tehát én nem írok. Én csak azt vállaltam magamra, hogy a te kezébe juttatom — teszem pedig azt ugyan azon uton, melyen én kaptam, ez minden esetre a legbiztosabb. Buda Sándorról is írt neked Lajos (arról, ki e levelet neked átadandja). Ő nekem is régi jó ismerősöm, és volt pajtásom, collegám, bemutatom neked ezennel és ajánlom. Szükséges volna, hogy Gyurival találkozzék. Nem igen hiszem, hogy még Turinban találja őt, de kérek, nyujts neki módot abban, hogy láthassa Nápolyban. Ő (Buda Sándor) ha már az-aldunai tartományokba nem mehetne, minden esetre el akarna menni Nápolyba. Ajánld őt oda is valakinek, kérek. Nápolyban *Farini* útján fogja megtudni, hol van Gyuri. Kérek, utasítsd őt, hova menjen tudakozódni, ha jobbat tudsz. Nem tudsz semmit Vetterről? Várok tőle tudósítást. Most sietek bezárni leveletemet, mert Buda indul. Nem sokára írok neked ismét, te se hagyj hír nélkül.

Hű barátod
Teleki László.

Türrnek ajánlja Buda Sándort Lajos, én is írok hozzá pár sort.

59.

Genève (Suisse) poste restante.

November 19. (1851.)

Kedves Barátom,

Elküldtem kívánságod szerint a telegrammot Sréterhez. Bizonyosan sietend, és ha nem jöhetne mindjárt, nektek válaszolandna. Magyarhonból érkező híreim mind jók — úgy fogják föl a dolgokat, mint én írtam neked mindjárt. Nem lehet gyöngeségtől féltenuk az otthoniakat. A néhány óconservatív demasquirozta magát s tehát már nem veszélyes. Senki sem fog megelégedni a mieink közül a 48-ik előtti állapotokkal, reclamálni fogják nyíltan és általában a 48-iki állapotot. Ezentúl is mindent a mi Olaszthonnali szövetségünkől várandnak — beváltandják a mieink azon szót, mit szívükben adtunk. A mieink pedig a *nemzet*. Jól vagyok informálva mindenről, mert folytonos érintkezésben vagyok az otthoniakkal. Teljesen megnyugtathatod a grófot, ha még kétségei volnának. Relata refero; nem tehetem föl, hogy az otthoniak ne őszintén beszéljenek velem. Nekünk csak Velence eladása árthana. Nem véled lehetőnek? én nem — ámbár néha, mint rém, eszembe jut.

Szíves tiszteletemet nődnek. Kérek, légy szíves az ide mellékelte kis levélkét Türrnek átadni, kit szívből üdvözlök. Meddig marad Turin-

ban? hol leszz ott szállva? nem tudom; valamint azt sem, hogy onnan hova megy. Meglehet, az ide mellékelt levélke már késő fog érkezni. Arra minden esetre igen kérek, hogy írj Türről és uti terveiről; ha tehetném, hozzátok mennék, de most körülményeim ezt nem engedik.

Isten áldjon. Hived

Teleki László.

Ha tudod, hol van szállva Türr, az ide mellékelt levelet mindjárt oda adressálhatnád — és egy ember által oda küldhetnéd.

60.

Genève (Suisse) poste restante.

November 26 (1851.)

Kedves Barátom,

Vettem szíves soraidat. Bizony sajnós volna, ha úgy állanának a dolgok, a mint gyanítani kezded. De én mindig azt reménylem még, hogy nem lehetend az osztrák kormányt Velence eladására bírni.

Magyarhoni híreink a legjobbak, folytonos érintkezésben vagyok az otthoniakkal. Magyarországot háború esetében még az sem tartoztatná el a fölkeléstől, ha a 48-iki alkotmányos állapot teljesen vissza nyeretnék. Biztosítalak ez iránt, hiszen Lajos ezt megírta neked. Én e sorokat főként azért írom, mert üzenetem van Gyuritól Vetterhez. Klapka igen aggasztólag ír a legiőről, igen szükségesnek tartaná, hogy Vetter mentül elébb menne oda. És ez Klapka szerint igen nagyon sürgető. Én nem tudom Vetter adressát; kérek, mond meg neki, de másnak senkinek sem, mint neki. Isten áldjon! Üdvözetemet, tiszteletemet mindnyájatoknak.

Barátod

Teleki László.

Táviratok.

61.

François Pulszky.

Hotel Grande Bretagne. Turin.

Je ne puis que vous répéter par télégraphe ce que je vous ai déjà écrit. Je crois que c'est le meilleur moyen de tout arranger.

Teleki.

62.

François Pulszky.

Hotel Grande Bretagne. Turin.

Vous demenagez demain, faites que l'on vous trouve. Je retourne à Genève, écrivez là poste restante.

Teleki.

63.

Pulszky

7. via Bourdin. San Salvano. Turin.

Georges parti pour Londres, revient dans dix jours. Je reste à Genève.

Teleki.

64.

A Mr. Pulszky,

Turin.

Le colonel Sréter, destinataire de votre dépêche de ce matin, est inconnu à Bruxelles. Veuillez en donner l'adresse.

L'officier de telegraphe.
(Olvashatatlan aláírás.)

Turin le 17/11. 60.

Közli: VÉRTESY JENŐ.

RÉGI MAGYAR VERSEK A SÁROSPATAKI KÖNYVTÁRBÓL.

1.

PHAËTONIS Incendium, Sortem Hungariæ modernam Threnis Lyricis Allegoricè repræsentans :

PHAËTON' Tüze, Melly Magyar Országnak mostani sorsát különbözõ rendû Énekben befoglalja.

Irattatott 1698. Eszt. Z. J. a' Thällyai R. Scholának akkori Mestere által. — Pro usu autem suo Annò 1728 Die 29. Januarii. recens transcriptum à Michaële M. Pápai. I. C. S. P. C. S. Patakini.

Protasis.

Jajos esetünket el-ne halgassátok,
Ékes szavú Músák sorsúncat szánjátok,
Le-írójátok, Mert ti jól tudjátok,
Romlásúncat zokogva mondjátok.
Oh vajha Phaëton vakmerőségében,
Szagúldni nem kívántt volna az Egekben,
Elméjében, Bizván erejében,
Nem ültt-vólna Attya' szekerében! 47.¹
Hogyha tudta-vólna következő kárát,
El-kerülte-vólna azt a' gonosz órát,
Mint Gomorát, Veszélyünk' hámorát,
Mi sem innók annak seprós borát.
A meredek útnak hirtelen indúla, 63.
Lovak el-ragadák, gyeplőjök rándúla,
Meg-tágúla, Szekér is fordúla,
Jártt út kívül fel-'s- alá bódúla.

¹ E lapszéli számok magyarázatát lásd a 336. lapon.

- Nem tudja az utat, sem nevét Lovaknak 192.
 Kik már mindenfelé sebessen nyargalnak,
 E' Világnak, Oszlopi lobognak,
 Nagy tűz miatt erőssen ropognak.
- Nagy melegben vagynak a' hideg Scythák is,
 Nap miatt meg hevültt Göntzöl'szekere is,
 Boótes is, Északi kígyó is,
 Ama' külső fagyos Eg' sarka is.
- E füstben Phaëton szeme setétüle, 181.
 Mélység és magasság között el-rémüle,
 Meg-szédüle, Füle is tsendüle,
 A' szekérből tsak nem el-ki-düle.
- Sóhajtással mondja: hogyha engedtettnék,
 Nap-keletre, avagj enyészetre érnék, 190.
 Ha még élnék, Ily dolgot nem kérnék,
 Erőm felett valót nem próbálnék.
- Zablátlan Lovakat nem igazgathatja,
 Sok vadak' formája Égen irtóztatja, 80—81.
 Napnak útja, Hol van, nem tudhatja, 202.
 Félig meg-hóltt, sárgúltt ábrázatja.
- Irtóztató fene sok vadak között hogy mentt, 80—81.
 Egy mérges állatra Scorpiora bökcentt, 86, 196.
 Mellyet mihent, Meg-láta, meg-rezzentt,
 A' gyepőlőt is el-ejté, mint rettentt. 20.
- Lehet, hogy meg-ijedtt Scorpió' mérgétül;
 De sokkal is inkább a' Sas-keselyútül,
 Mert él vérből, Titius' szívéből,
 Antinomus' agja' velejéből.
- Azért Nap' Lovai, már könnyen szaguldnak, 205
 A' tsillagos Égen néha nyargalódnak,
 Meg le-szállnak, Az hóld alatt járnak, 208.
 Égen 's- földön nagy tüzeket gyújtnak. 210.
- Hirtelen a' felhők kezdének gyuladni, 209.
 Az hideg havasok keményen izzadni,
 Hasadozni, És meg-nyilatkozni, 211.
 A' föld kezdé felette száradni.
- Igen nagy tűz rontja a' sűrű erdőket, 212, 216.
 Mind meg-emésztette széljel a' mezőket,
 A' szőlőket, szép lakó helyeket,
 Hamúvá tött 's-meg-öltt sok népeket.
- Régi nagy Városok 's- Várak le omlának, 214—215.
 Egy szempillantásban népestül romlának,
 El-bomlának, Károkat vallának,
 Sokan kínos halálra szállának.
- Égnek a' nagy hegyek, Athos és Olympus, 217, 225.
 Taurus, Oëta, Pindus, Helicon Parnassus, 219.
 A' Caucasus, 's- felhős Apenninus, 224, 226.
 A' Rodope, Átlás, Ossa, Cynthus. 222, 221, 225.
- Csudálja Phaëton melly nagy tűz gerjedett, 227.
 Mint egy kementzébül nagy füst tekeredett, 229.
 El-ijedett Leike el-epedett,
 A' nagy bűzben el-ájulni kezdett.
- Tüzes már szekere, nem maradhat benne, 230.
 Meg-busúltt Lovaknak nem állhat ellene, 234.
 Ha ki lenne, A' ki segítene,
 E' világot óltani kellene.

- Ohajtnak mindenek kik e' földön laknak,
Mert szörnyű nagy kínban a' tűz miatt vagynak,
Essőt várnak; De felhők nem adnak,
A' nagy vizek fenekig száradnak.
- Rekkenő** hévségben a' föld el-epedett,
A' Szeretseneknek bőrök feketedett, 236.
Tűz gerjedett, Mindenütt széllyedett,
Tisza 's- Duna füstölgeni kezdett. 249.
- Scythák'** nagy vize is, Tanais és Oxus,
Görögök közt Mélás, Eurotas, Alphæus, 247, 250.
Erydanus, Cephysus, Erenus,
El-száradtak Apsus és Peneus.
- Cayster** vizében Lydia' földében,
Hangos szavú hattyúk vagynak melegségben,
Neanderben, Mint egy hév földében,
Darvak szint' úgy a' Strimon' Vizében. 257.
- Hermus** és Pactolus vizei buzognak,
Aranyas fővenyi benne meg-olvadnak,
A' Tágusnak, Es az Aranyasnak 251.
Arany-termő vizei forranak. 258, 259.
- Olaszok** a' Tybrist, Athesist és Pádust,
Németek keresik Mósát és a' Rhénust
Albist, Moenust, Vártát, és Viadrust,
A' Frantziák Lygerist, Rhodanust. 258.
- Lengyelek** Vislában Vized nem találnak,
Tatárok a' Nester 's- Néper után járnak,
Indiának, Vized nem adhatnak,
Ganges, Indus, mert el-száradtanak.
- Ægyiptomi** Nylus titkos kút-fejében,
Viszsa-mentt, Niger bújtt föld' alsó részében,
Eufratesben, Hebrusban, Tigrisben,
Nem ihatni Iberus vízében.
- Tróásban** a' Xanthust ismét tűz gerjeszti, 245.
Jordánt és Orontest mint hajdan süllyeszti,
Meg-emészti, Muszkákat epezti,
Mert a' Volgát 's- Dojnat tűz éleszti.
- Hijjúlt** a' Nagy Tenger, sokak meg-hóltanak,
A' föld' hasadéki mélységig nyiltanak,
A' pokolnak, Kapui láttzanak, 260.
Nagy por van ott, hol vizek vóltanak. 262.
- Átlas**, ki az Eget tartja, igen szédül,
Mert vállán az Égnek tengelye tüzesül,
Az Ég rendül, Mert mind két sark hevül,
Ha nem óltják, Átlás Eggel el-dül.
- Lybia'** földé van most nagyobb hévségben,
Norvégusok bújttak kősziklás völgyekben,
Nagy melegben, Vagynak szigetekben,
Tenger bé-folytt maga köldökében.
- Yslandia'** Hegye Hecla, forrásában,
A' tüzes köveket hánja magassabban,
Æthna jobban, Ég Siciliában,
Vésuvius a' Campániában.
- Atya** helytt Phaëton regnálni így készült,
Phôebus' szekérében igen bolondul ült,
Mert meg-szédültt, Teste már meg-hevültt, 319.
Meny-kő miatt a' szekérből ki-dültt. 311—312, 320.

Igy kezdé-el rosszszul-kívántt birodalmát,
 Gondolá, hogj érje szíve' nyugodalmát,
 De fájdalmát, szenvedé siralalmát,
 Mert tsak hamar el-veszté hátalmát.

Apodosis.

E' költött dologgal öszve-szótt beszédet,
 A Magyarrúl értsed, melly meg-keseredett,
 Nemzetedet, Sírassad Véredet,
 Mellyben minap sebes tűz gerjedett.
 Nagy kárral Phaëton Világot gyujtotta,
 Prometheus Egből a' tüzet le-lopta,
 Földre hozta, Embereknek adta,
 Nyavalyánkat az is tódította.
 Sok inségünk minden felől öregbitik,
 Tűzzel és fegyverrel földünket epesztik,
 Majd el-vesztik, szintén éi-széllesztik,
 Romlásunkat mindenek terjesztik.
 Irtóztató nagy tűz lakó- helyeinket,
 Égeti 's pusztítja termő földjeinket,
 Szőleinket; minden mezeinket,
 Által-járta éles tör Lelkünket.
 Sűrű setétes füst Egünket bé-fogta,
 Halálos félelem szívünket szorítja,
 Szomorítja, Lelkünk' háborítja.
 Tisza — 's- Hernád' közü bizonyítja.
 Ifjak meg-halának sokan a' Vénekért,
 A köznép lakosa felső fő rendekért,
 Ontának vért, számos bűneinkért,
 Közönséges, sok gonoszságinkért.
 Tisztátalanságért földünket sújtolja
 Amaz igaz Bíró, mert vétküink utálja
 A ki hallja Fejét tsak tsóválja
 Tűz' helyére hogj lón Hegyek allja.
 Acheron' Leánya Alecto Tokajban,
 Érkezik Újhelyben 's- egyszers-mind Patakban,
 Hamarjában Munkás dolgaiban,
 Fő szerző ok lesz a' pártolásban.
 Lopya mérget forral szivekben sokaknak,
 Öldöklő fegyverhez hogj bátran nyúljanak,
 Forraljanak, Boszszút kívánjanak,
 Másokat is az hartzra vonjanak.
 Agyábúl haj helyett nőtt zomok kigyóit
 Le-tépi, hogj rongtsa hazanknak lffjait,
 Föld' népeit, Erdők' lakosait,
 Bodrok 's- Hernád' mind két mellyékeit.
 Mérges kigyók mennek emberek keblekben,
 Boszszút és haragot öntnek sok szivekben,
 Hogj fegyverben, Gyűljenek seregben,
 Vigyék véghez mi van elméjekben.
 Egy éjjel Alecto végre el-repüle,
 Utánna tsak hamar föld népe zendüle,
 Egyben gyüle, Kín sok fül tsendüle,
 Meszsze föld is ettül meg-rendüle.
 Nyughatatlan elmék úgy fel-gerjedének,
 Galambok a' Sással küszködni mérének,
 Nem félenek, Hogj sas' körmeinek,
 Prédájává 's- foglyává lennének.

Tűz erejét sasos Jupiter hogy látá,
 Miként Phaëtonra menykövét botsátá,
 Le-zállítá, Más tűzzel todítá,
 Két nagy tűzzel földünket pusztítá.

Ártásunkra küldé fene Hárpiákat,
 Kik a' Hegyek alatt minden Városokat,
 És falukat, házakat, barmokat,
 Prédálnának drága jószágokat.

Barlangokban bújtunk, de ottan is féltünk,
 Ha valami zördült, mindjárt meg-rettentünk,
 El-epedtünk, És erőtlenedtünk,
 Házunk' felé menni nem is mertünk.

Anyák a' fiokat, fiok az Annyokat
 Busongva keresi egyik a' másikat,
 Kősziklákat, Erdőket, pusztákat
 Járnak, hogyha lennének nyugalmakat.

Titkos rejtek-helyben kintsünk' fel-találták,
 Szemünknek láttára jószágunk' prédálták,
 Sákmanlották, Vadat fellyűl-múlták,
 A' prédálók Templomunkat dúlták.

Utzánkon hallaték panasz és siralom,
 Szomorúságra hív ama' Böltsi halom
 Oh fájdalom! Mint egy meg-töltt gyalom,
 Már valaha lesz-e nyugalom!

Romlott édes Hazám! ki leszen Atlásod?
 Lángoló Trójából, ki lesz Æneasod?
 Vagj Davidod? mert van Goliátod:
 Filiszteus ellen nints Sámsonod.

Hydra sok fejből származott gonosztúl,
 Ki szabadíthat-meg sok fene vadaktúl?
 Oroszlántúl, Vigyázó Sárkántúl,
 Hegyeidet pusztító vad kantúl.

Ulysses hol találsz? a' ki barátodat
 Polyphemustúl meg-tartsa társaidat,
 Fijaidat, sok takarmányidat,
 Cacus rontja 's- hordja barmaidat.

Nints Curtiusod, ki romlásod gyógyítsa,
 Nints Herculesod, ki monstremid' hódítsa;
 Meg-fordítsa, Békódat tágítsa,
 Békességed' nints ki fel-állítsa.

Gyűlölők szájokat miként egy Cerberus,
 Reád fel-tátották, fegyvert fen Vulcanus,
 Hol van Toxus? Vitéz Hunyodinus,
 Nem segíthet Matthias Corvinus!

Ártalmas kő essők rontják hegyeidet,
 Pallagodni hagyta Bacchus szőleidet,
 Kerteidet, Ceres Vetésidet,
 Pán nem őrzi főtall Góblyeidet.

Rajtad a' sok inség, nintsen Tanátsosod,
 Melly vizeken eveszsz, nintsen kormányosod,
 Jó hajósod, Hív Palinurusod,
 Mikor végzed sűrű sóhajtásod!

Ime' Jónásidat tzethal majd el-nyeli,
 Sárkány az habokat az égig neveli.
 Fel-eméli, Földed nem kiméli,
 Tested, Lelked fájdalommal teli.

A Silumrúl ISTEN jövel és segitsed!
 Szárnyaddal népedet 's- Házadat fedezzed,
 Te jobb kezed, nyujtsd-ki, védelmezzed,
 Örökséged óh melly puszta, nézzed!
 Mikor három hijján ezer és hét százban,
 Irtak, nagy kár esék a' Magyar hazában,
 Vóltam abban, Nevem Rhythmusomban
 Uram jobbat adj más seculumban.

Conclusio.

Ama kösziklábúl folyó víz tüzedet
 Oltsa, 's- rontsa ISTEN sok ellenségedet,
 Bűneidet, Tisztitsa Népedet,
 Tűz 's- víz között tartson meg tégedet.

Amen.

Johannes Zilahi, Rector Scholæ Thalyaiensis, ita lamentabatur Hungariam.

Eredetije a sárospataki ref. főiskolai könyvtári kéziratban 1340. szám alatt. (8-r. 5 levél.) — A versfők szerint ez éneket — a mint a verszet után is olvasható — *Zilahi János* tállyai ref. tanító írta 1698-ban s *Pápai M. Mihály* sárospataki deák lemásolta a maga számára 1728 decz. 29-én. [Ez a Pápai M(olitoris) Mihály 1726. május 26-án subscribált a sárospataki kollégiumban]. Az ének kézírata, melynek első lapján, a felső szélén, *Appendix Prima* jelzés olvasható, Pápai ama versgyűjteményéből való, a melyből az 1764-iki dízetáról szóló két alkalmi költeményt (I. Álom. II. Ujság.) az IK. 1914-iki évfolyamának 451—459. lapjain kiadtam, s a melyhez tartozik még Gyöngyösi István *Palinodiájának* ugyancsak általa készített másolata is. (8-r. 8. lev.) Zilahi János a sárospatak-gyulafehérvári ref. kollégiumnak volt kiváló növendéke, majd pedig 1693 nov. 3-tól 1695 jan. 15-ig seniora is, Gyulafehérvárról 1695-ben Kassára költözött s a Gönczről 1695-ben Kassára menekült sárospataki kollégium seniorává lett (1696.) Azután tállyai rector, végre borkezelő quaestor lett, de a sors kedvezőtlen fordulata miatt s még hozzá későn, a lelkeszi pályára lépett 1707-ben, a a borsodi tractusban, a hol előbb Edelényben, majd Bikken, Zsolczán s más helyeken működött. Meghalt 1737-ben. (V. ö. Koncz: A marosvásárhelyi ev. ref. coll. tört. 176. l. Joh. Csécsi: Registrum Historicum. Kézirat a sárospataki könyvtárban. 41. szám. 39. lev. b) lap.)

Zilahi e mythologiai és bibliai vonatkozásokkal teljes kuruczkori énekekben ugyanazt az 1697-iki hegyaljai veszedelmet írja le, a melyről a Thalytól két változatban is ismert és kiadott ének szól. (*Adalékok*. I. 275., 282. lap.) Éneke három részből áll. A *Protagisis* című első rész tulajdonképen nem egyéb, mint Ovidius *Metamorphoses* cz. műve egy részletének (II. könyv 1—325. sor), a Phaëton történetének, szabad feldolgozása. Ez az első rész bevezetésül, előzményül szolgál a második részben (*Apodosis*) előadandó eseményhez: Magyarországon, pontosabban a Hegyalján és környékén az 1697-iki kurucz fölkelés alkalmával történt rettenetes pusztulásnak leírásához. A négy sorból álló harmadik rész (*Conclusio*), mint befejezés, a második rész utolsóelőtti versszakában

kifejezett Isten segítségeért való könyörgés megújítása. (Ez ének címét közöltük az *Ethnographia* 1914-iki évf. 244. l.)

Zilahi János tályai ref. oskolamester nevét, fenti éneke alapján, oda kell jegyeznünk ama magyar írók nevei (Bocaius, Zrinyi, Gyöngyösi, Cserey stb.) közé, a kikre Ovidius nagy hatással volt. (Az első részben a sorok után álló számokkal Ovidius II. könyvének megfelelő soraira utalunk.) Irodalmunkban eddig egyetlen munkája sem volt ismeretes.

2.

Bónis Ferentz keserve.

1. Feketített gyásszal be borult Magyar Nép
Ha el nézem benned, nincsen egy pontnyi ép
Mert sok gyülevész nép, már mindenfelől tép
Ki miatt csak oly vagy mint szenyvedendő kép.
2. Rettegés félelem környékezett téged
Minden bontogatja vékony békeséged
Nem állhattz ellene, nincsen erősséged
Melyel rettenthetnéd fene ellenséged.
3. Az előtt sok nemzet hatalmatat félte
Távol helyeken is kordénak nem vélte
Országát mint neked tettett csak ugy élte
Almélkodva karod erejét szemlélte.
4. Nem ugy van most dolgod oda szép koronád
Oh híres Magyarság nincsen már ki reád
Csak szemét is vesse meg szánja nyavajád
Sőt inkább többbitvén nehezíti igád.
5. Csudára tétetik minden népek előtt
Keserves fájdalmat szerző nyilakat lőtt
Reád ellenséged 's halma igen meg nőtt
Nyomoruságidnak kiket bűnöd is szőtt.
6. Iggyed porban hever rád sok veszéj todul
Régi szabadságod szolgaságra fordul
Vigasságod hejett szemedből köny csordul
Kemény szív sorsodon a mely megnem indúl.
7. Szörnyű változásnak lábod alatt hódja
Igen ólomná vált kardodnak bő soldja
Nincs ki romlott vóltod segittsegel tóldja
Meg szakadt köntösöd ép földtal bé földja.
8. Csak magad maradtál mint mezőn a tarló
Melynek ékességét le mettzi a sarló
Oh édes Nemzetem mely igen vagy gyarló
Mert nincs az udvarban eretted udvarló.
9. Ugyan el bádjasztott kinod mint törött ág
Rendeid elértek, 's jajt hozó szív csak rág
Nemzeted majd elfogy kit ellenséged vág
Ujjabb meltóságra vajon mikoron hág? —

10. 'Sákmánylja szép Javad mindenféle Nemzet
Valamig ellened hozhat erős kezet
Ki meg segítene az rád gonoszt vezet
Sok keserves jaj 's jaj téged környékezett.
11. Bezzeg fényes orcád most egyszer szégyenül
Hogy e veszéj esett rajtad veletlenül
Főbb rendid siralmas nagy rabságban merül
Melyből tudom keves szabadon ki kerül.
12. Oh kemény állapot, kinn éjjel 's nappal sír
Szívem hogy Nemzetem békességgel nem bír
Magam is szenyvedek nincsen enyhítő ír
Fogságom sebére mely volna kedves hír.
13. Neked édes Hazám vékony erőm szerint
Mindenben szolgáltam nem mutattam csak színt
Mint tudtam róllad el háritottam a kint
Ugy cselekedtem én igaz Hazafikint.
14. Igaz ügyed ha vólt ki költem melletted
Nagy inséget láttam szüntelen feletted
Melyet méltatlanul szenvedek helyetted
Eltemet nem szántam mert meg érdemletted.
15. Sérelmes sebedet én gyakran kötöztem
Borral és olajjal szívesen öntöztem,
Javaiddal magam soha sem töltöttem
Sőt a magamét is néha rá költöttem.
16. Óltalma meg romlott sorsodnak voltam én
Nem is igyekeztem soha a magamén
Ugy mint a magadén ügyed keserülvén
Mind azért szállott rám most ez lángozó szén.
17. Bóldogságod hogy nincs szívem mely igen sír
Tudom e fogságban fejem véget nem ér
Előmenetedre többé vissza nem tér
Azért ma te tőlled hív bocsánatot kér.
18. Iszonyú rabságot kik velem szenvedtek
Magyarok czimeri, nemes ágból lettek
Ha miben vétettem míg éltem veletek
Lelkem óldására mind fejenkint gyertek.
19. Tinéktek a nagy Ur, kegyelmes atyátok
Legyen s gondviselő szemeit reátok
Fordítja az igaz hitet csak valjátok
Ez leszen hasznótok nem száll rátok átok.
20. Panaszotok az Ur eleibe keljen
Kéréstek előtte híven kedvet leljen
Könyörgéseket halgassa meg mellyen
Szívetek örömmel 's vigassággal teljen.
21. Rabságtoknak legyen már valaha vége
Legyetek még egyszer hazánk ékessége
Regi inségteknek muljon keménysége
Ne roncscon örökké mások kevésége.

22. Oh szivem öröme 's életemnek fele
Márjássy Annám, tudom szived tele
Bánattal mert ennek el borított tele
Sehonnat nem fu rád vigassagnak szele
23. Paisod tenéked a nagy Isten lészen
Sűrű bánatidban kedves véget tészén
Ingyen irgalmában 's kedvében be vészen
Csak tiszteljed nevét mindenkoron készen.
24. A Jákób óltalma neked is óltamad,
Édes kisdéd fiam — 's hűséges tutorod
Keserűségidben enyhítő orvosod
Fel hozza még egyszer vigasságos napod.
25. Téged édes Hazám ki inséget szenvedsz
Szörnyű félelemben majd szintén el epedsz
Senkit oltalmadra sehol nem remélhetz
Istennek ajánlak fordulj e vezérhez.
26. Rajtad a nagy Urnak áldása maradjon
Irgalma mint a viz bőven rád áradjon
Mikor vívsz a harcon karod ne fáradjon
Ellenség törében néped ne akadjon.
27. Igasság és jóság szeretettel egymást
Csókolgassák benned ugyan szemlátomást
Lásson határodban minden bő áldomást
Tiszteljék az Istent fiaid és nem mást.
28. A te igaz hited világ hitvány java
Elne szakaszthassa tölled himes szava
Sok kísértetekben legyen izes sava
Igy nem árt lelkednek pokol forró tava.
29. Szencséges Jehovám látom életem már
Tovább nem nyujtatik fényességed is vár
Im hitem kezédben leteszem semmi kár
Nincs benne épségben meg állott visgáld bár.
30. Uram elvégeztem melyet biztál reám
Igaz vallásomban melyben szült volt anyám
Híven meg maradtam jövel kedves Atyám
Lelkemet vedd hozzád add meg szép koronám.
31. Az ezerhatszázban és a hetvenegyben
A Sz. György Havának harmadik hetében
Poson várossában rabságba létemben
Igy kesergem sorsom 's Hazámat ügyében.
- O dolor, o dolor, oh ingens dolor, o ingens dolor!

A sárospataki ref. főiskolai könyvtári kézírattár 135. számú »Felvidítő. XXII. kötet. Egyveleg. 6-ik Darab. (1) 829. N. O. K.« című kötetének 130—135. lapjain. A kötet 193. számú (»N° 193.«) darabja. Felirata: *Bónis Ferentz sirverse*. A tartalomjegyzékben azonban azzal a helyesebb címmel szerepel, a melylyel mi is közöljük.

(Czímét és utolsó versszakát közöltük az *Ethnographia* 1914-iki évf. 246. l.)

Az őszinte, igaz és önfeláldozásra is nemes példát adó hazaszeretettől sugalt eme búcsúének szerzője a versfők szerint Bónis Ferencz, a ki a Wesselényi-féle összeesküvés alkalmával, a haza alkotmányának és a vallás szabadságának védelmére 1670-ben fölkelte felsőmagyarországi nemesek között a zempléni fölkelő nemesség vezére¹ s a felvidéken a mozgalom lelke volt.² — A versfők a következő szöveget adják: FRANCISCUS BONIS OBIT PRO PATRIA SUA. Ezt a bánatos hangú búcsúéneket Bónis Ferencz pozsonyi fogságában 1671 április hó 14-ike és 21-ike között, tehát halála előtt 10—15 nappal írta. 1671 április hó 30-án Bónist, Felsőmagyarország egyik legvagyonosabb nemesét, lefejezték Pozsonyban Zrinyi Péterrel és Frangepán Ferenczcel együtt. E hatyúdala eddig ismeretlen és kiadatlan volt. E könnyen folyó, tartalmas, itt-ott szép részletekben is gazdag ének azt a hatást teszi ránk, hogy Bónis Ferencz kedvelte a költészetet s gyakorlatilag is foglalkozott vele. Kötteményei közül azonban, ez időszertint, csupán csak ezt az egyet sikerült fölfedezni.

Érdekes és figyelemreméltó jelenség, hogy Bónis e búcsúénekének első versszakbeli gondolatai és rímei előfordulnak a Thalytól számos változatban ismert és kiadott Rákóczi-nóta első versszakában. (*Adalékok*. II. 208 s köv. l.) Azonos továbbá a 6. vszak 2-ik sorának (Régi szabadságod szolgására fordul) gondolata ugyancsak a Rákóczi-nóta egyik változatának gondolatával (Régi szép szabadságunkból kiforgattatunk. Adal. II. 210. l. 7. sz. jegyzet.) A 8. versszak első két sora pedig:

Csak magad maradtál mint mezőn a tarló
Melynek ékességét le mettzi a sarló

ugyancsak egyezik tartalmilag Erdélyi: *Népdalok és mondák* I. 85. lapján 132. sz. a. levő dalának első vszakával:

Árva vagyok árva,
Mint mezőben tarló,
Kinek ékességét
Elvette a sarló.

Mailandnál ugyanez így szerepel (272. l. 9. sz.):

Árva vagyok, árva,
Mint mezőn a talló.
Mint a kinek ékességét
Elvette a salló.

Hogy a feltüntetett egyező gondolatok a Bónis Ferencz búcsúénekéből vándoroltak-e át az idézett s későbbi időből való párhuzamos helyekbe, azt nem lehet határozottan megállapítanunk. A dolog minden valószínűség szerint úgy áll, hogy azok az egyező gondolatok

¹ Tört. Tár. 1886: 150. l. Lásd: Pauler Gyula: *Wesselényi Fer. nádor és társainak összeesküvése* cz. művét. I—II. Bp. 1876.

² Csoma József: *Abauj-Torna vmegye nemes családjai*. 112. l.

a nép lelkében teremtek s egy közös forrásból: a népköltészet dúsan csörgedező forrásából kerültek be mind a Bónis Ferencz hattyudalába, mind a későbbi időben keletkezett és idézett dalokba. Bónis énekéből kétségtelenül kitűnik, hogy ama gondolatok 1671-ben már közkeletűek voltak. Keletkezésük ideje pedig jóval 1671 előttre tehető.

3.

Lessus in Funere Splis ac Mag. D. Stephani [későbbi kézzel: Karolyi] tran(s)fixi in Hesdát, sepulti vero Claudiopoli in Templo Osvariensi 699 14^a Julij.

Ideje már egyszer ha Lelkem Fajdalmát
 ki fakasztam látván testemnek sír halmát
 Igazán meg nyerem fáradság jutalmát
 Meg nem számlálhatom szívemnek fajdalmát.
 Sirhatsz te is rajtam esméretlen Hazám
 meg vallom idegen és mostoha lón hozzám ¹
 csak héjában benned én olly igen bizám
 Rabságból magamat im Rabságban hozzám.
 Hét Bölcsék Világát ² 's az Embert le írják
 ezeknek mivoltát minyájon fontollyák
 külfömféle modon nevezik és híják
 mindkettőt okosson szépen le rajzollyák.
 A Bölcs Pithagoras egyike ezeknek
 Játék nézés(é)re építettett helynek
 Álittya Vilagot ³ 's számát Embereknek
 mind tulajdonitya jácso személyyeknek.
 Többit én el hagyván a bölcs Socrateshez
 állok 's hasonlítom Világot Tengerhez
 És az embert teszem hajo menéséhez
 Mellynek minden Uttya hasonló semmihez.
 Tengerek némelykor békességeseeknek
 Látzanak de hamar szélvésznek felkelnek
 Véletlen haboktul Gályák elmerülnek
 Fenekére éppen Hajokkal vettettek.
 Ezt Károlyi Istvány sorsa bizonyitya
 kinek a hol magát Világ mutogattya
 hinnéd jó szerencse kerekét forgattya
 Ott néki a koczkát lám vakra fordéttya.
 Második Abel lón vére ontásában
 Részzé lón amaz szomoru Pohárban
 meg nem maradhattott maga sajáttyában
 véletlen szenvede artatlanságában
 Ez történet légyen mindennek példája
 Attyáink vétkezvén bu s bánatnak árja
 Ránk szálla, 's erőt von rajtunk halál karja
 Halhatatlanságunknak el veszsze ruhája.
 Hát még is Világhoz menyen ragaszzkodnak
 vélik nagyobb kincset mind föld Saturnusnak
 Nyuit, s tűz Vulkanusnak, 's viz ád Neptunusnak
 nyerne 's mint levegő Ég is ád Junonak.

¹ Ez a sor egy szótaggal több, mint kellene. Az *és* helyett csak 's kell.

² Későbbi igazítással: a Világot.

³ Későbbi igazítással: à Világot.

Ad Világ Jutalmat de tellyes méreggel
nem lézsek én soha hozzá reménységgel
El bucsuzom tőle minden tehetséggel
bírom más Világön élek békességgel.

Ad splem ac. Mag. D. Alexandrum Károlyi fratrem uterinum.

Egy Testvér Öcsémhez Károlyi Sándorhoz
Keserűségemben fáradt elmem czéloz
Türd el édes Bátyád mint fog bucsuzáshoz
mert szám nagy bánattal tellyes verseket hoz.
Világ Pok háloja bé fogá szemedet
meg nem esmérhetéd te édes Véredet,
Károlyi törökön az Isten tégedet
csak egyedül hagyja terjesze nevedet.

Ad splem ac Mag. D. Stephanum Sennyei.

Kedves Bátyám Uram jó Sennyei István
Én is közöttetek még jó karban álván
Fénlem vala minap, de már szánhatz méltán
Hértelen halálomat nagy károssal halván¹

Ad Dnos Jos. : & Carolum Koncz.

Koncz Josef és Gábor Tekéntetes Iffiak
Üdőtökben lévén mint zöldülő ágak
mind ketten élyetek szép két Czedrus szálak
búcsuzván tőletek hamar el hagyalak.

Ad Conjugem suam Juditham Josika.

Nagyobb fajdalmomra kimost engem inditt
búcs(úzá)som közben az Josika Judith
soha már engemet többször nem vidamitt
Tőlem megvállása sőt inkább szomoritt
Élével látogat Isten csapássával
bizzál meg vigasztal ő szent malasztyával
várom vala éltem bár csak kis árváddal,
Jót tehetek vala Csáky Máriával

Ad Sorores.

Édes néneimet szollitom fogytára
Károlyi Susánna (és) Károlyi Barbara,
mint ketten Apácák hol vadtok? mert búra
fakadtak szemeim sűrű könnyhullásra
Élyetek Istennek Prényi Jánosnéval
Fejenként kívánom (és) Prényi Pálnéval
Egy szoval Károlyi jó Theresiával
Vér szerént én vélem mint egy Ángyaimmal
Jutalmaztassa meg az Isten tinéktek
Kik Károlyi Istvant élén ismertétek
Tisztesége napját meg is betsültétek
néki meg bocsátván, már Sírban vigyétek.

¹ E sorban a *halálomat* helyett csak *halálom* kell, mert különben a sor egy szótaggal több.

A sárospataki ref. főiskolai könyvtári kézirattárban a Kazinczy Ferencz könyvtárához tartozott s 1127. számmal ellátott *Politikai Írások Gyűjtemény*. 2. című kötetnek 36. sz. kéziratos darabja. (2r. 2 lev.) A kötet tartalomjegyzékében e vers ily címen szerepel: 36. *Grof Károlyi István halálára írott halotti versek. 1699.* Ez a Károlyi István, a kinek elhunytát a verszet siratja, nem az igazi Károlyi István, a ki Szeged alatt, a török ellen vívott zentai csatában hősi halált halt (1686. okt. 14.), hanem az ál-Károlyi István, a ki az igazinak eleste után 11 évvel, 1697-ben — feltűnően hasonlítván az elhunythoz — úgy adta ki magát, mint az 1686-ban török fogságba jutott s onnan kiszabadult Károlyi István, Károlyi Sándornak, Szatmár vármegye főispánjának testvérbátyja. Eleinte Károlyi Sándor magához vette Nagykárolyba, majd pedig ócsva-apáti házáat és birtokát jelölte ki neki tartózkodási helyül. De csakhamar kiderült, hogy nem az igazi Károlyi István, hanem egy Ugocsa vármegyében lakozó Nagy Mihály nevű nemes ember fia: Nagy Geczi (Gergely). Károlyi Sándor pert indított ellene. Az ál-Károlyi István Erdélybe menekült s meg akarta támadni Nagy Károlyt. Azonban gr. Károlyi Sándor főljegyzése szerint »saját tolvaji által s jobbágyi által megölettetett Hezdádon« Torda-Aranyos megyében. Felesége: Jósika Judith temettette el »pompával,« a vers fölirata szerint Kolozsváron, az óvári templomban 1699 július 14-én. Lipót király 1699 július 15-én kelt leiratában ítéletileg kimondta Nagy Geczi bűnösségét s elrendelte elfogatását. (v. ö. *Századok*. 1873. 185., 266. l. Géresi Kálmán: *A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára*. IV. k. 585—586. lap.) A költői tehetség nélkül írott vers szerzője, mint a tartalomtól kitűnik, az ál-Károlyi pártján volt. (E halotti vers címét közöltük az Ethnographia 1914-iki évf. 247. lapján. Ekkor még nem tudtuk, hogy e vers az ál-Károlyi István halotti verse, így az akkori magyarázatunkat a most közölt tájékoztató magyarázatokkal kell helyettesítenünk.)

4.

Epitaphium Prodrumissae Pri: Apafi

Valaki itt elmégy én róllam példát végy
 Változó életedről,
 Nints itt maradásod, föld gyomra szállásod,
 Régen végeztek erről,
 Azért tsak készen állj minden órán strásály.
 Meny ha a szer rád kerül
 Légy szép bár mint Ráchel, de tsak féreg rág el,
 Porod szelekre oszlik
 Légy bölts mint Rébéka, de meg emészt béka,
 Kaponyád fel rúgatik
 Légy vén akár Ifjú, meg emészt itt a szú,
 Tsak kérdik itt ki fekszik
 Vóltam én is múltam, már ide szorúltam
 Ha kérdezed nevemet
 Torna Borbála vólt amig életem fólyt
 Negyven ött¹ Esztendőtt tett

¹ Későbbi javítás: ötvenkét.

Harminczát¹ [én velem] Férjem, hogy élye én velem
 Jó Istenemnek tezett.
 Mérges halál nyila engem fogarasba
 Ben a várban találta.
 Az ezer hat százon, nyólczvan nyólcz volt számon
 Bőjtőlő tized napja
 Az óra kilenczről mikor tizre kerül.
 Reggel valék meghalva.
 Nem hagyott Jákóbob, hű bujdosó társom
 Isméretlen föld hátán
 Mint Abrahám Sárát, nem temetet társát
 Idegen föld határán
 Hanem nagy kegyessen, Négy fiammal szépen
 Ide el kísért sirván
 Lőtt nagy nyereségem, mert ott fekszik testem
 Hol szivem ohajtotta.
 Itten Béthelében, kit Jákobbal ketten
 Raktünk Isten számára
 En vagyok itt élső, ez Ujj Hazban fekvő
 Istennek meg áldozva
 Itt várom Jesusom, eljő én azt tudom
 Hogy engemet fel költsön
 Ditsőült Szenteknek s már idvezülteknek
 Táborokban bé vigyen.

Ez a Balassa-strófákban írt epitaphium a sárospataki főiskolai könyvtári kéziratár 205. számú gyűjtélkes kötetének 3. darabja. Szerzője ismeretlen. Iratásának ideje azonban tartalmából megállapítható. A prodromissa (előljárónő, felügyelőnő) Tornya Borbála ugyanis, a ki I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvarában volt alkalmazva, 52 éves korában, 1688-ban »Bőjtőlő hónapján« halt el Fogarasban. Ez adat szerint tehát a sírfelirat készítésének ideje 1688 február 10-re, vagy a következő napokra tehető. Címét már előbb közöltük volt az Ethnographia 1914-iki évfolyamának 248. lapján.

5.

1. Angyal ángyó egy szülöttem
 Haja rósa tsókra tsók
 Tapintásod elértettem
 Haja rósa tsókra tsók.
 Ne angyalom egy pár tsók
 Adj te egyet² nem kell sok.
 Haja rózsá basa rózsá haja rozsa sat.
2. Ollyanok ma a leányok
 Mint a szép szelid bárányok
 Kontyra hordják hajokat
 Ugy árúlyák magokat.
3. Susi mejje tsutsorodik
 Hasa fara domborodik
 Lessz ott hejje hujja haj
 Mind dunna mind derekaj.
4. Julis juhait vezet
 Szomszéd juhászt integeti
 Mosolyogja hogy Tsötör-
 Tökön lessz a Dömötör
5. Ersi perdül mint az orsó
 Parasztosan nem utólsó
 Minek ott a viganó
 A hol tsak mesztelen jó.
6. Náni néni már vénetske
 Többet tud mint a menyetske
 Óh be hánta egy barát
 Alatt minap a farát.
7. Sőfival jó volna hálni
 Mert ő meg szokta szolgálni
 Soha egy szem tök magot
 Szolgálátlan nem hagyott.

¹ Későbbi javítás: Harminczhatát férjem hogy élje.

² Igazítva: Viszonozd tsak.

8. *Bábi* farát bibirkéli
Nem bánja ha más szemléli
Alól is meg mutatja
Hol a püspök falatja.
9. *Mantzi* matskaként tselekszik
Nyakba ugrik, ölje fekszik
Ha tsetsezik meg állya¹
Ha p... a kell meg tartja²
10. *Ilus* bibirkéli szeret
Néha talál is egeret
Ilus szorítsd markodba
Dugd az éger fogódba.
11. *Klári*³ Frantziát szeretett
Azért olyan pettegetett
Nagy bottól nem fél nagyon
Azt mondja nem üt agyon.⁴
12. *Pepi* sárga mert kívánsi
Nem bánja azt *Latzi* bátsi
Próbálta egy délután
Kilentzer egymás után.
13. *Rósi* katonás egy leány
Olly ártatlan, mint a bárány
A mejje gyémánt halom
Örömet meg tsókolom.
14. *Thrési* semmin se bánkódik
A pendeje könnyen öldik
Ki törik már belőlle,
Hogy k... lessz belőlle.
15. *Kalinak* nagy a katlanja
Többet el bir mint az annya
Gyujts rá pajtás jó katlan
Füstölög mert gyakorlatlan.
16. *Dóri* már meg pejhesedett
Kivánsága feléledett
Maga szája vallása
Hogy ő bizon megájja.
17. *Sári* sárga kantsójába
Nem tölti a bort hijjába
O tölle minden kaphat
Mert ő száznak is adhat
18. *Eszter* fűnek fának adna
Nints a kitől el szaladna⁵
Olly kövér majd el csattan
Három arasz fara van.
19. *Babi* bárány farkra vágyik⁶
Jantsinak a nem hibazik
Tapintsd *Bábi* be kövér
Egy font husnál többet ér
20. *Czentzi* tsintalan kis állatt
Kedves nalla a szolgálat
Czentzi tsintalan tztizám
Jer hadd szoritlak hozzam
21. *Czili* tzelba vett valakit
De az ördög se tudja kit
Czili tsak nekem hinnél
Kettő mindég jobb egynél.
22. *Lini* szüntelen lemonis
Mert Antalnak sationis
Kell a nagy urbarium
Segítő liktarium
23. *Panni* penteken de csinos
Husa kemény bőre szivos
Pattogos p... ja van
Koszoruzott barna fann. [Igy !]
24. Hát az a másik *Jolanka*
Tömött bélü kis leanka
Bornyu hus ez még Miklos
Lennél é itt meszaros?⁷
25. *Lidi* hizik az anyára
Jo volna venni próbara
Melyik mélyebb 's hol a vak
Czigany gyerek tűzet rak
26. *Pepi* pénteken fejeget
Szomszed fiank integet
Jo tzombós nem emelős
Jól fel adja jo fejs.
27. *Rosi* rovást tart maganak
Hogy azt válassza maganak
A kitől töbsször kerül
Mert fel adja emberül.
28. *Stanizi* Stantza marinával
Bán himpókos mátkájával
Jobban tudsz te mint a pók
Mászd meg emberül Istók.
29. *Toni* türe kéri tolni
Meg is szokta araszolni,
Nem kell neki nagyobb tsak
Mint egy anyagunár nyak
30. *Mitzi* fel ér a nagyával
Fel hágy a kis kusztorával
Mitzi forduly én felém
Bellyebb hasit az enyém
31. *Sofi* tépi de hijjába
Szóke haját bosszujába
Hogy a hévér meg rekket
Szára nem ér feneket.

¹ E szó így van kijavítva : meg fitzakol.

² E sor így van kijavítva : Ha tekerik nyivákol.

³ E szó így van kijavítva : Fanni.

⁴ E két sor így van kijavítva : Feri is ettől kapott minap egy üres dobot
Tresi trefanak itelli ha ki tsetsit bibirkéli.

⁵ E sor így van kijavítva : Tsak hasa lapos maradna.

⁶ Az ezután jövő versszakok a lapszélékre vannak írva.

⁷ E két sor így van átalakítva : Bornyu hus ez portzogos Jól jár itt
(a) meszaros.

32. *Vilza* vittsog 's mint a szája
Ugy karitsal a p...ja
Vetett mihejt körmölik
Czupog mikor dörgölik

33. *Zsofi* zsufa fako haja
Kopasz meg a hasa ajja
Jobb am ez mindeniknél
Szebb az a [l]eg[szebbeknél.

E XVII. századból való s a nőkről szóló tréfás, sőt pajzán dalnak ezt az eddig ismeretlen, legterjedelmesebb (33 vsz.) változatát a sáros-pataki főiskolai könyvtár 131. számú *Felvidítő* (VI. Nóták. 2.) című kéziratos dalgyűjteményének 65—68. lapjairól adjuk ki. (Említettük már négy sorban az *Ethnographia* 1914-iki évf. 244. lapján.) Eddig ismert rövidebb, eltérő változatai a következők: Thaly: *Vit. Én.* II. 265. (*Cantio ludicra*. 23 versszak. A Mátray-codexből.); Ferenczi Z.: *Vásárhelyi daloskönyv.* 30. l. (21 vsz.); Arany-Gyulai, II. 217. (3. vsz. E három versszaknak a tőlünk kiadott szövegben megfelelnek: az 1., 2., 6., 11., 15. és 4 sz. versszakok.); A Darótzai-féle *Dávidné 'Soltári* cz. kéziratos dalgyűjtemény 8. sz. (14 vsz.)

6.

Nézd hogy kullog a gyáva német
Pedig még ma nem evett
Tsak egy kis köménymag levét
Ha egy jó buzgányt lelek
Németet
Vagy hetet
Jól meg ütlekelgetek.

Jegyzet. E dalt a 131. számú kéziratári kötetünk 134. lapjáról közöljük. Utolsó három sora eleven lüktetésű. A hetes szám benne népköltészeti emlékek hatása lehet. Korát a XVIII. század közepére tehetjük. Kezdő sorát közöltük az *Ethnographia* 1914-iki évfolyamának 244. lapján.

HARSÁNYI ISTVÁN és GULYÁS JÓZSEF.

SZIGETI JÓZSEF LEVELEI EGRESSY GÁBORHOZ.

— Adalékok a Nemzeti Színház történetéhez. —

Az alább szószerint közölt öt eredeti levél közül négy Szigeti Józsefnek Egressy Gáborhoz intézett levele, míg az 1. számút Egressy írta Szigetihez. E néhány levél sok érdekes adatot foglal magában, mind Szigeti, mind Egressy életére, továbbá a Nemzeti Színház történetére vonatkozólag. A Nemzeti Színház vezetősége érthetetlen szűkmarkúsággal járt el leghasználhatóbb művésztagjaival szemben. A drámai művészek már előbb is méltatlankodtak a vezetőség eljárása miatt, mely az operanékeseknek inkább kedvezett, de az állapotok nem javultak. A viszálykodás a drámai tagok és az operanékesek között Bajza első igazgatósága idejében is megvolt. Bajza a drámai színészek érdekeit védte. De a mikor ő az igazgatóságról lemondott, az ellentétek újból kiélesedtek. A drámai

színészek vezetője ekkor is Egressy Gábor volt, ki a Schodelnével való összekocczanása miatt meg is vált a színháztól; később visszaszerződtették ugyan, de az állapotok nem változtak meg. Nyáry Pál igazgatósága idejében az elégtelenség még inkább fokozódott. Nyáry a züllés útjára vitte a színházat. Ekkor váltak meg a színháztól Egressy, Megyeri, Telepi és Lendvay. Ezek az áldástalan állapotok voltak a későbbi viszálykodásnak előzményei.¹

Ráday intendáns idejében (1859.) a Nemzeti Színházban a legnagyobb zavarok uralkodtak. A belső villongások napirenden voltak. A többek közt ekkor történt, hogy Carion, hogy nagy műveltségű olasz énekes, Pesten járván meghallgatta a Nemzeti Színház előadásait is. A művészek játéka nagyon megtetszett neki; Egressytől meg is kérdezte, hogy mi a fizetése. A mikor Egressy az összeget megmondta, Carion azt a megjegyzést tette, hogy külföldön egy estére fizetnek ennyit ily művészeknek, mint a mennyit Egressy egész évre kap.² Egressynek és társainak fájt, hogy még a középszerűbb operai tagok is kétannyi fizetést kapnak, mint ők, s fájó seb évenként kiújult a szerződések megújításakor. Ez volt a belső forrongások egyik főoka. Ebből egy és más a hirlapokba is kiszivárgott, a mi ismét rossz vért szült a színház vezetőségénél. A zavaroknak eredménye az lett, hogy Egressy Gábor, Szigeti József és Réthy Mihály, a Nemzeti Színház erősségei, 1859. elején elhagyták a színházat. Távozásukra világosságot derítenek az alábbi levelek.

Az 1. számú levélből világos, hogy a művészek erélyesebben léptek fel az igazgatósággal szemben s jogos követeléseikből nem engedtek. Az elégedetlenek között eleinte ott találjuk Tóth Józsefet is, a ki később köpönyeget fordított és társaira hárított minden gyűlölséget. Tóth József kivételével nem is fogadták el a megajánlott újabb szerződést, hanem vidékre jártak vendégszerezelpni. Inkább nélkülöztek, de igazukat nem hagyták. Szigeti lemondott a színházi nyugdíjintézetnél viselt választmányi tagságáról, rendezői tisztjéről is. Közben a körülmények megváltoztak. A hangulat az eltávozottak mellett volt. Erről számolnak be Szigetinek Egressyhez intézett levelei. Szigeti búcsút is akart mondani a színpadnak, a melyen annyi diadalt aratott. De Egressy, ki nagyra becsülte Szigeti ritka művészi tehetségét, lebeszélte szándékáról, s így Szigeti megmaradt pályáján. Egy egész esztendeig járta az országot, megfordult Pápán, Veszprémben, Nagyszombatban, Sátoraljujhelyben, Debreczenben, Esztergomban, Balatonfüreden — sokat nélkülözve és szenvedve, mert Szigeti ekkor már családos ember is volt, de kimondott szavának állt s elhatározásától semmiféle kényszerítő körülmény sem tudta eltántorítani.

Latabár társulatánál Balatonfüreden Réthy Mihálylyal együtt játszott 18 forint fellépési díjért együttesen.³ Végre Ráday intendáns 1860-ban visszaszerződtette a művészeket a Nemzeti Színházhoz. A *Vasárnapi Ujság* már az év elején (4. sz.) újságolja olvasóinak: »A szer-

¹ L. Szűcsi József, *Bajza József* (1914.) 251—255. l.

² Szigligeti, *Nemzeti színházi arcképcsarnok*. Pest, 1870. 120. l.

³ Budapesti Hírlap, 1893. 311. szám.

zödtetések a Nemzeti Színháznál már megkezdődtek. Az eredményre méltán kíváncsiak lehetünk. Úgy halljuk, hogy Réthy Mihály és Szigeti József már szerződötve vannak. Nem kételkedünk, hogy legközelebb Egressyről is hasonló hírt hallunk. E három derék művészt nélkülözhetetlennek tartjuk nemzeti színházunknál.»

A jobb belátás végre is győzött. Szigeti társaival visszakerült régebbi diadalainak színhelyére, a hol úgy előadói művészetével, mint értékes drámáirói munkásságával újabb babérokat szerzett.

* * *

1. Egressy Gábor Szigeti Józsefhez.

Pest, 1859. febr. 17.

Kedves Komám!

Úgyünk most új stádiumba lépett. Szigligeti ma délután nálam és Tóth Józsinál mint Rádayék küldöttje megjelenván, felszólított, hogy ma estvère ne mondanók ki végszavunkat, miután nekik intézkedniök kell azon esetre, ha nem maradunk. Mi mindketten azt feleltük neki egész nyíltsággal, hogy ha mi ketten egy véleményben volnánk is — miben harmadik társunk megnyugodni tartoznék minden szemrehányás nélkül — még akkor sem követhetnék el olly perfidiát, hogy mielőtt bármi elhatározó lépést tennék, azt társunkkal ne tudassuk s véleményét vagy észrevételeit be ne várjuk. Sietek tehát kedves kománkkal tudatni mind a Szigligetiveli értekezésünk folytán hallottakat, mind pedig azon nézetet, melyben mi ketten egyetértünk a dolgok állásával szemben.

Körülöttünk mindenki szerződött és mi körülkerítve tölük, hárman képezünk egy sziklát a hullámok közt. Feleki ugyan még nincs hon, de nincs kétség, hogy aláírandja a szerződést, miután neje, mint Tóth Józsi mondja, 2700 frt évdíjt kap, tehát 100 frttal többet mint Jókayné. A mi kedves collégáink és collegánéink suttognak közöttünk és barátságatlanul néznek ránk, akiknek mi nagy fizetést csináltunk, és mint észrevettük: Szövetkezni kezdének ellenünk az újságírókkal is. Ráday tökéletesen bezárta háta megett az ajtót, vagy jobban mondva elvágta a hidat, s ezzel a maga budgetjén való változtatás lehetőségét: ezt tisztán beláttuk. Egy fillér sincs, a mivel rendelkezessék; sőt miután Hubenay Ferencznét kifejejtette névsorából, ezt most nyugdíjaznia kell Latkóczy néval együtt. Rádayra nézve most nincs más mód, mint ismét lemondani s ezzel minden eddig kötött szerződést megsemmisíteni, már ha nélkülünk nem akarna igazgató maradni; vagy pedig helyettünk másokat hozatván, dráma nélkül hagyni a színházat, kisült Szigligeti beszédéből, hogy még akkor mindjárt, mikor mi Ráday szállásán voltunk, elment Ráday Jókayhoz és nejehez, megmutatta nekik az ő fizetési tervét, s ezek akkor azt nemcsak helyben hagyták, de sőt biztosították őt, hogy azt mindenki el fogja fogadni, csak bátran lépjen föl vele, ami annyit tett, hogy azt a sajtó útján is kész Jókay érvényesíteni. Röviden oda megy ki a dolog állása, hogy Ráday minden áron intendáns akarván maradni, semmit sem tehet, ránk nézve kívánatot, ha csak magát a

Comiténál compromittálni nem akarja, vagy talán még így sem, mert a comité kaczagja Rádayt, hogy ez velünk semmire sem mehet.

Kérdés, mit kell itt tenni? Tóth Józsi azon nézetben van, hogy a drámai fizetések ezen újabb fokozata, melyet Ráday tervezett, és mely szerint már szerződött is, egyenesen úgy tekinthető, mint hármunk erőteljes föllépésének eredménye, és hogy e szerint a mi elvünk, melyet főntebb a hullámoktól csapkodott sziklához hasonlítottam, még azon esetben sem mondható bukottnak, ha mi a Ráday ajánlatát elfogadnók, mint-hogy a mi eddigi magatartása nélkül soha sem jutott volna Rádaynak eszébe sem, hogy a drámai fizetéseket csak egy fillérrel is emelje. Én osztom e nézetet, de távol vagyok attól, hogy ezzel kedves komámat rá akarjam beszélni a Ráday-féle 2200 frt. évdíj elfogadására. Csupán azt akarom ezzel mondani, hogy helyzetünk igen megnehezült az által, hogy mindenki, s különösen Jókayné szerződött. És összefoglalva mindent, amit e néhány nap alatt hallottam és tudok, de amik elmondására egy levél igen szűk tér: a legteljesebb nyíltsággal mondom önnek, amit gondolok.

(A levél befejező része elveszett.)

2. Szigeti József Egressy Gábornak.

Hát én csak itt vagyok Pápán és innen kérem kedves komámat, hogy végezzen az általam kért ügyben. Tudja ugyanis kedves komám, hogy én húsvét utánra N. Szombatba megyek, de előbb mintsem én kezdenék, Réti fog ott játszani 7-et. Réti tehát folyó hó 28-án fog fellépni először és működik máj. 5-ig és így én húsvét hétfőtől, azaz ápr. 25-től máj. 5—6-ig heverek — ez pedig 10—11 nap — én tehát azt gondoltam, hogy ezen 11 nap alatt Ujhelyben játszhatnám vagy 6-ot, mert a nagy héten már oda mennék s így az utazásom nem esnék ezen 11 napra. Azért kérem kedves komámat igazítsa ezen ügyben Hetényivel, ha kellet neki, úgy húsvét hétfőn már kezdek nála előadásaimat. De csak úgy, ha érdemes, sokat nem kívánok, de hiába sem akarnék fáradni — e tekintetben legyen ön szíves nekem írni, ha nem remélhetek valamit, úgy ne is alkudjék Hetényivel. Hát Latabárral beszélt-e Füredről — nekem, Hetényi Falusiak darabomért 25 frttal tartozik, kérje meg tőle ezen levelem erejénél fogva s tartsa meg kedves komám a még tisztázandó tartozásom fejében. Kérem még egyszer legyen szíves ezen ügyemet elintézni s ha csak teheti, válaszoljon, hogy én f. h. 26-án vagy 25-én levelét vehessem s a szerint intézkedhessem.

Pápa. Ápril 14. 1859.

barátja
Szigeti.

3. Szigeti József — Egressy Gáborhoz.

Kedves Komám!

Figyelmeztetem önt, hogy azon esetben, ha még jövőjére nézve eldöntő lépést nem tett, úgy legyen óvatos és ne siessen, mert nekem igen fontos okaim vannak a legjobbat reményleni. A hangulat kivétel nélkül

mellettünk van, most már nem valónak lenni állítják azon hírt, hogy a casinóban sok ellenségünk volna, sőt azt mondják, hogy sajnálnak bennünket, az az elhatározásunkat, s miután én mindent elkövettem, hogy a világ alaposan megismerje ügyünket, s miután most már az egész világ tudja, hogy mi másképen nem tehattünk, ha csak magunk előtt is becstelének lenni nem akartunk, most még a legnagyobb elleneink is méltányolják és őszintén tisztelik becsületességünket, de annál inkább kárhoztatják az igazgatóságot, ki 100 frtért minket a világ és magunk előtt becstelenné tenni törekedett, hát még mikor elmondom, hogy ezen 100 frtnyi különbség sem áll, mert ön az igazgatóság által önnek ajánlott összegből kész volt ezen 100 frtot elengedni, csakhogy legalább egy közülünk megkaphatná a 2500 frtot, de már ilyenkor a düh mindenütt legfőbb fokára hág s az igazgatóság ellen tényleges demonstrációval fenyegetődznek. A szerkesztők exaltálva vannak férfias magunkviselete által s ezen utoni haladásra nógatnak, minden lehető pártfogásukat ígérve, a közönség az igazgató nyakára jár, s mindenki szemrehányást tesz, nem csupán azért, hogy ilyen szót sem érdemlő csekélység miatt bennünket elbocsátott, hanem mivel 3 becsületes embert 100 frtért a becsületesség útjáról lelépni igyekezett erőltetni. Az igazgatóság hangulata is igen megváltozott és szelidebb lett. Én egy közbenjáró által fel vagyok szólítva a maradásra, de én a közbenjáró által azt izentem: hogy én Szigeti József magam magamat kötném a pellengérhez, ha oly becstelen tudnék lenni, hogy társaim nélkül a maradásra még csak gondolnék is. A közbenjáró azzal távozott, hogy elmenetelünk lehetlen lévén, még mindennek jóra kell fordulni; az én végszavam az volt, hogy 2800 pfrt évdíj egyikünknek s mindhármunknak szerződtetése, itt egyéb feltételről hallani sem akarunk, ő minden jót ígért. Ön azt kérdi, ki volt ezen közbenjáró? becsületszavam tiltja nevét megmondani, de az bizonyos, hogy ezen tárgyban competensebb közbenjáró már nem existálhat. Azért csak férfiaság és kitartás, most a visszalépésről vagy engedékenységről még kevésbé lehet szó, mint valaha, mert akkor aztán igazán még a kurvák is utánunk köpnének az utcán. A hűtlen barátok befizettek maguknak, nincs ember, ki ne kárhoztassa őket, becsületök igen kevés. Ma Falusiakat adjuk. Fülhegygel azt hallom, hogy demonstráció készül, de nem ám ellenem, mint rémíteni szoktak, hanem mellettem. Majd meglátjuk. Jókai barátunk és Szerdahelyi barátunk istenre is kéri az újságírókat, nehogy mellettünk valamit írjanak, mert az nekünk ártana csupán, ők pedig a mi javunkat akarják. Tóth J. barátunk mindent az ön nyakába igyekszik keríteni s azt mondja, hogy ön az oka, hogy ő gazemberré lett. Szép! ugy-e szép! — No ha megjön, szóval majd többet, addig is »Búcsuzzunk vén Brutus, ha élünk úgy találkozni fogunk s akkor kacagni fogunk mostani dolgainkon, ha nem, ugy e búcsú vét helyes volt.«

Pest, Mart. 1. 859.

tisztelője Szigeti.

4. *Szigeti József — Egressy Gáborhoz.*

Kedves Komám!

Pápáról írtam volt kigyelmednek levelet vagy circiter ápr. 11-én, még akkor kigyelmed nem volt Ujhelyben, mit én csak későbbem tudtam, meg s így most nem tudom, ha ezen levelemet megkapta-e vagy sem. Ebben a levélben többek között írtam, hogy Hetényi nekem 25 frttal tartozik, legyen tehát szives ezen összeget megkérni s azt az én adóssá-gomba tudva magának megtartani. Én máj. elején indulok N. Szombatba majd onnan ismét tudósítani fogom, ha valami előadja magát. Rónai vendégszerepezése nem ütött ki a kívánt sikerrel, az igazgatóság maga nincs, de egyáltalában nincs megelégedve, Rónainé ellen pedig plane nagyon kikelt a Comité s midőn Rádai azt mondá, hogy csak 400 frtot kap, hát azt felelték, hogy 500 frtot kell neki adni, csakhogy többé ne játsszék. Komáromi és Prielle Nelli tegnap léptek fel Bánkbanba. Ma reggel én a színház udvarán sétálván, jött Vezerle s kérdezte, hogyan tetszett nekem Komáromi, én mondám, hogy igen jó, igen tökéletes. »De nekem sem nem jó, sem nem tökéletes« — viszonzá Vezerle »már úgy mint Komáromi magam is el tudnám ezt a Bánk bánt játszani — azután meg ez a Prielle Kornélia sem nekünk való, hiszen alakja, hangja elvész ezen a nagy színpadon.« Rónai játszotta Peturt, no kedves komám fura kis előadás volt ám ez. A színészek részint nevettek, részint kétségbeesve nyilatkoznak. Én is végig néztem az előadást, mert tudnia kell Kedves Komámnak, hogy a Comité a mult napokban tartott ülése alkalmával minden befolyás vagy felszólítás nélkül nekem mint írónak egy mindenkorra használható szabadjegyet határozott. Én ezt megköszöntem Vezerlének s mondván, miszerint a comiténak ezen megemlékezéséből azt szabad következtetnem, hogy ők még sincsenek oly nagy gyűlölettel, mint az hirdetve volt. Vezerle azt válaszolta, hogy a comité legkisebb haraggal sincs irányunkban, akárki hitette ezt el velünk az hazudott. Nohát így állanak itt a dolgok, — egy szóval az új erők még eddig mind megbuktak.

Pest, 26/4 1859.

Igaz barátja Szigeti.

5. *Szigeti József — Egressy Gáborhoz.*

Kedves Komám!

Újságom van még pedig két rendbeli.

Az első az, hogy a Gróf tegnap az udvaron félreszólított, kijelenti, miszerint a Comité meg lévén már most győződve, hogy a vidékről hozott legtehetségesebb egyének sem pótolhatják a vesztett erőket, őt egy terv készítésével bízta meg, mi módon lehetne a bajon segíteni. Az ő terve következő: Szólítassanak fel az új tagok, hogy oktob. hónapban önkényt elbocsátásukat kérjék, miután húsvéton túl úgy sem lennének szerződttve, így legalább megmentik, ami megmenthető t. i. a morális részt, ezen combinátióba esik Prielle Cornélia is, ez a sors vár, mint

beszédéből kivettem Kövérnére és Barthánéra is. Én erre, mint illet, semmit sem felelem, de szerződni én kedves komám ezen évben semmi esetre sem fognék, ha csak meg nem adnák azt, mit kértünk és nem szerződtenének mind a hármunkat; én ezen évre így kötöttem fel a kolompot és így fogom azt végig húzni; jövő évre, hogy mi történik az más kérdés. De most én mondom azt, mit nekem kedves komám irt, t. i. hogy ne tartoztassa ám k. komámat, ha talán szerződésre felszólítják, mert én semmi követeléssel nem vagyok e tekintetben Kedves Komám iránt és valóban nagyon örvendenék, ha már ismét helyén látnám, mert hej kedves komám van ám ellensége de sok!!!

A másik ujság engem illet, s röviden ebből áll: Egy bogár furta magát fejembe a mult Veszprémbe lételem alkalmával, mely ezt a kérdést döngé és döngi fejembe, hogy megmaradjak-e a színészi pályámon, vagy arról lemondjak végképen és örökre.

Igen kedves komám én minden esetre le akarnék mondani a színészetről, legkevésbé sem föltételezve ezen szándékomat azon körülménytől, hogy szerződtenek a nemzeti színházhoz vagy nem! Okom e tervemben leginkább az, hogy azon esetben, ha most szerződtenének is és így a rajtunk esett sérelem némileg helyre hozva volna is; igen, de ki áll jól, hogy ezen eset nem fog ismételtetni majd akkor, midőn én nem tudnék magamon segíteni, mert tudnia kell kedves komám, hogy most egy kis állomást kaphatnék körülbelül 1000 frt. évi fizetéssel; nem jobb volna-e hát most önként ugornunk, mint várnunk míg erővel ugratnak. Nincs senkim, kitől tanácsot kérnék, csupán ön, ne tagadja azt meg tőlem, ki vagyok önnek

Pest, Szept. 10. 1859.

őszinte barátja
Szigeti.

Levelét utasítsa Veszprémbe.

Közli: DR. PERÉNYI JÓZSEF.

CSOKONAI V. MIHÁLY EGY ELFELEDETT VERSE.

Ismeretes, hogy Cs. V. M. »debreczeni köréhez« tartozott Nagy Sámuel, a debreczeni kollégium könyvtárnoka is, a ki természettudományi irodalmunkban Sander Henrik Phis. Theol.-jának fordításával tette nevét ismeretessé (»Istennek jósága és Böltsége a Természetben«). A fordítás első kiadása 1794-ben, a második 1798-ban s mindkettő Pozsonyban jelent meg.

Ennek a könyvnek első kiadásában a XXI—XXIV. lapon, a másodikban pedig a XIX—XX. lapon található egy Cs. Vitéz M. aláírású alkalmi vers, melyet a rendelkezésemre álló Cs.-kiadásokban, sem a Toldy-félében (Nemzeti könyvt. Csokonai Mihály minden munkái jegyzéssel világosítva s életrajzzal bévezetve kiadta D. Schedel Ferencz Pest. 1844), sem a Horváth Cyrill-féle ú. n. »teljes« kiadásban (Csokonai

Vitéz Mihály összes művei. Két kötetben. Budapest.) nem találók. A verselés alakja és a költemény tartalma is kétségkívül bizonyossá teszi, hogy a verset Cs. V. M. írta, így mindenesetre érdemes arra, hogy a feledés homályából kiemeltessék. A cím nélküli vers így hangzik:

Múlik mord Egünk homálya,
A' ködök már oszlanak,
Mellyek olly sűrűn reája
'S vastagon borúltanak.

Túl Budán más Láthatarra¹
A' setéség el-mene,
Rátekintvén ez Hazára
A' Magyar Jó Istene.

Fénylenek setét Egünkön
Eggy néhány olly Tsillagok,
Mellyek árva Nemzetünkön
Fényesíthetnek magok.

Hajdan első renddel ége²
Az homály közt PÉTZELI:
Ő el-alva, Néki vége;
Még-is a Nép tiszteli.

Mert tudós pennája feste,
Néki ollyan érdemet,
Mellyet a' Százak le-este
'S múltta porba nem temet.

Ő ki-haltt 's porára hulltak
Sok Magyar' keservei:
Óh — de sirba nem borúlttak
Véle *Young* és *Hervey*.

Drága kintse Nemzetemnek,
'S jobb idők zsengeje-is,
Óh! hol ilyenek teremnek
Gazdag a' szegényje is! — —

Jer, BARÁTOM! PÉTZELIDDEI,³
Gazdagítani Népedet,
Ülj üres helyére; hidd-el,
Néped áldánd TÉGEDET.

Jer BARÁTOM! harmadiknak
Hozd elő Bölts SANDERED!
Hidj nekem, Magyarjainknak
Véle kedvét meg-nyered.

Herveyt, *Youngot* betsülni
Meg-tanulta Nemzetem:
SANDER ő velek fog ülni,
Ezt előre hirdetem.

Ő az Olvasóra édes
Mézeit tsepegteti,
Még magát-is a negédes⁴
Észt magához kötheti. —

Óh! Hazám, Hazám, szeressed
Kik szeretnek Tégedet,
Nagy Nevek' gyémántra messed;
Ők derítik fényedet!

Én ugyan betsülöm őket,
És örökre tisztelem:
Míg az Ég víg 's ép időket
Éltet e' földön velem. —

Cs. *Viléz M.*

Közli: DR. BATA ISTVÁN.

P. THEWREWK JÓZSEF LEVELEI.

— Adatok Kazinczy hatásának s az erdélyi irodalmi életnek megismeréséhez. —

(Első közlemény.)

Alább közöljük P. Thewrewk Józsefnek összesen 19 levelét az 1816—20. évekből A levelek önmagukban aesthetikai vagy irodalomtörténeti beccsel nem igen hivatkozhatnak, s stíljük mesterkéltsege, kere-

¹ Láthatár. *Horizon*. Pétzeli.

² Első rendű, első fényű, első nagyságú Tsillag Stella primae magnitudinis. ASTRONOM.

³ Az én barátom Pétzelinek barátja volt.

⁴ Superbe delicatum.

sett szóvirágos előadása sokhelyt bántó is. A közlésre mégis érdemesek három szempontból.

Megérdemlik a közlést, mert P. Thewrewk Józseftől valók (ő maga e leveleiben még Töröknek írta nevét). Th. költői hajlamú s a tudomány nagyon sok ágában járatos férfiú volt (sz. 1793., mh. 1870.). Szinnyei (Magy. írók XIV. k. 113—18. l.) 64 tőle származó mű vagy kötet címét sorolja fel. Művei műfajra s tartalomra nézve igen nagy tarkaságot mutatnak: írt epigrammákat (ő homlokversnek nevezi) és drámákat, paedagogiai, nyelvészeti műveket, tört. monographiákat s igen nagy számban alkalmi ódákat. A műfaj és tartalom tarkaságának megfelelően a művek értéke is változó. *Homlokverseit* Bajza *Az epigramma teoriájában* alaposan leszólja s méltán, de némely nyelvészeti czikke (a Thewrewk-kódex felfedezése) s biographiája (Kerekes Ábel, Gróf Vay Ábrahám életírása, melyből az akadémia megalapításának jelenetét ismerjük) elég becses művek. *Polyhistor* volt, s művei a polyhistorok műveinek sorsában osztoznak. A maguk idejében kiválók lehetnek, később azonban adathalmazá zsugorodnak össze. De nevét a magyar epigramma s a magyar történettudomány története emlegetni fogja. Ott mint a Kazinczy és Szentmiklóssy nyomában járó buzgó költőt, emitt mint a különböző adatok szorgalmas gyűjtőjét s ismertetőjét.

Th. nemcsak a maga sokoldalú tudásával, költői lelkületével s szapora szorgalmával csüngött az irodalom, költészet és tudomány művelésén, hanem másokat is iparkodott hasonló tevékenységre buzdítani. Őt saját bevállása szerint a nagy hazafinak, Kazinczynak, személye és fénye vonzotta ellenállhatatlanul. Kazinczyval személy szerint Sipos Pál, egykor szászvárosi, majd sárospataki professzor, ez időben tordosi ref. pap ismertette meg. Valahányszor Kazinczyról ejt ki szót, az a csodáló tiszteletnek fellengő szava. Tisztelettel s rajongással néz Széphalomra, költői álmodozásában is megjelenik neki a mester. Őt követni, legalább a szépnek művelésében, az ízlés, a finomság terjesztésében példája szerint buzgólkodni nemcsak leghőbb vágya, de szent kötelessége. Erdélyben a Kazinczy-cultusnak legfőbb ápolói voltak a már említett Sipos Pál, költő, matematikus és akkor hírneves philosophus, kinek e nemű műveiről Kazinczy elragadtatással tesz említést, és Döbrentei Gábor. Különösen Döbrentei személye és tevékenysége hatott az ifjú írókra. S érdekes megfigyelnünk, mint varázsolja el ez ifjakat mind a Kazinczy személye, költészete egyrészt a rajongó személyes tiszteletre, másrészt a szépnek, az eszményiségnek Kazinczyt annyira jellemző, fellengő cultusára. Th. levelei e viszony megfigyelésére érdekes tárggyul kínálkoznak. Ezért is megérdemlik a közlést.

De érdekesekek azért is, mert látható e levelekből az irodalmi szellemnek, a költészet és tudomány iránti érdeklődésnek terjedése és terjesztése is Erdély nemesebb lelkű ifjai között. Íme, Th. fáradhatatlan szaporsággal írja homlokverseit, meséit, gyűjti a Sipos és Kerekes hátrahagyott iratait; de erre buzdítja, unszolja egészen a korholásig ismerőseit, barátait. Írókat, vagy a kikben írói tehetséget vél, irodalmi összeköttetésbe hoz, hogy a szépnek, a műveltségnek virágai annál többet s annál színesebbet terem-

jenek. Így unszolja állandóan írásra Lészay Dánielt s hozza irodalmi kapcsolatba Sz. Szigethy Mózessel, a meseíróval. Éberséggel jelez barátjának minden fontosabb irodalmi eseményt, a figyelmet megkapó cikkeket, unszolja eszmecserére poetikai, nyelvtani s más kérdések felett. Egyforma szorgalommal adja hírül a falusi udvarházban látott műtermékeket s a P. Vajna Elek buzdító beszédét. Roppant szorgalommal olvas, magyaráz, ír és agítál a magyar irodalom érdekében.

Ha a közölt levelek tartalmát az általános fejlődés menetébe állítjuk, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Kazinczy példája, Döbrentei és Sipos buzdításai nyomán Erdély s kivált Hunyadvármegye ifjúságában nagyon élénk irodalmi szellem lobogott. S ez a lelkesedés igen kedvező talaj volt arra, hogy abból költészetünk és irodalmunk a teljes virágzáshoz életető erőt nyerjen.

A levelek eredeti kéziratban a Lészay-család birtokában vannak Szászvároson. Címe némelyiknek hiányzik; úgy látszik, a boritéklap a levelek kötetbe foglalásakor kallódott el. Így is világosan megállapítható, hogy valamennyit Lészay Dánielhez írta, ki aztán őket megőrizve összekötötte.

Lészay Dániel (1798—1872) hírneves orvos volt s szülővárosának Szászvárosnak 1848—49-ben országgy. képviselője. Az Erd. Múz. Egyll. megalapításában gróf Mikó Imre munkatársa s az érem- és régiségtár gyarapítására az első és egyik legnagyobb alapító.

1.

Déváról Julius 9én 1816

Kedves Barátom,

Válaszod vettem. Szent volt érzésem, mig olvastam, s olly barátságos, mint annak minden vonása. Rövidséged kedvellem. Kiejtéseid hasonlók nyári kézikönyved (Sallusztius) kifejezéseishez. Jó: csak a homályt kerüld!

Megelégedéssel fogadtad kívánságom, örülök. De még inkább, hogy úgy érzesz, mint én.

A barátság az élet poézissa. Öszveszagatni a szerető szív húrjait, balgatagság. Ugyan mire alkalmasabb az ember, mint zimpatizálni?

A Véghetetlen a világot szeretetből teremtette. A szeretet legyen tehát abba királyné. Ezt kívánja* az okosság, ezt ama Szent-Könyv.

Te híven bókolsz ez igazságnak. Erre mutat személyes megjelened, ezt bizonyítja távolléted. Oh! mi módon visszánozzam jószágod? A legszentebbül érzek irántad. Feltornyoznak érzéseim érted az égig.

Kérlek, légy ezután is, a ki voltál eddig. Úgy kedves lesz előttem a jövendők nyílása: előre boldogítván az az áldott remény, hogy az én eddigi hű Barátom engem ezután is híven szeretend.

A fiatal pálya kellemes, mint a vigyorgó nap keletkor. De olly hamar elmúlik, mint Sophied epedése egy más valaki után, rajtad kívül. Azért ragyogó korod pirosuló rózsáit a bú által fonnyasztani, ne engedd. Szakaszd le minden virágát. S áldozd fel, hol a Múzsáknak, hol szeretett

Sophiednek. Minden lehet az embernek szabadsága, csak az okosság kisérje dolgait.

Itt következnek a hozzám írt verseid recenziója, melyet rég elkészítettem; de barátságos engedelmed (így!) nélkül elküldeni nem merészelek.

Bevégezem mostani levelem egy igazságos tselekedetem kinyilatkoztatásával. »Me tabula sacer votiva indicat uvida suspendisse potena vestimenta manibus Deo.« Ezt sokképen magyarázhatod, de csak egy az értelme, melyet nemhogy kitalálhatnál, de még csak nem is gyaníthatsz. Egy személyes egybetalálkozás, megvilágosítja a homályt. Élj boldogul, láthasd beteljesedését arany álmaidnak, Csókollak — Kedves Barátom.

Ponory.

2.

Déva Julius 23án 1816.

Kedves Barátom,

Hartzok vidékén csupán baráti szeretetre nyilongó szívem érzéseit irántad imigy kiönteni:

Vedd hamar írt levelem; szeretettel Lészay! Választ
 Nem kívánok, mert látni akarna szemem.
 A magyaros szív szívbe szeret kiömölni. Előttem
 Nincs kedvesb, mint a melly kebeledbe mozog.
 Úgy vagyok én már két hete, mint mikor elkirepülvén
 Drága szerelmese, a Gerlicze buba merül.

Azomba nincs a villám, mikor a csendes liget kebelébe boldog szendergések közt édegelt hirtelen érvén megfullasztva áll még az orvosi kéz fel nem ébreszti: úgy fojtótik meg bennem minden érzékenység annak hallatára, hogy Te töredékeny hajóra úlvén a habos Moroson átevezni sietsz, s így szólék: Egek! beh hijába szakasztátok el a vizektől a földet! Beh hasztalan szorítátok a folyók sebes árjait partitok közé!! midőn a merész halandók átrepülnek a mélységeken! De hallván, hogy szerencsésen megérkeztél gyámol Keresztesedhez, újlag így kiálték fel: »Egek a tengervizeknél bővebb a ti kegyelmetek!! S lelkem ismét csendes vala, mint egy temető bolt. Verseim illy fohászzkodó küzködések között félbenmaradtak, de nem maradt félbe a te irántad való szivességem: melly még az Örökkévalóságban is tartani fog.

A recenzióm megjárta Szászvárost, de nem kapott ott, ime most megtalálni siet.

Egészségem, Istenem áldassék értte, jó van; neked is hasonlót óhajt mejjem dagadó patakja.

A magyarok eredete Veresnél van Kéménden, azért vele nem szolgálhatok; de másszor bizonyosan igen.

Az új Dévai lakós új csemegékkal tápláltatván felejteni kezdi Szászvárost. Újabb meg újabb recenzióim fognak baráti ítélő széked előtt megjelenni. Legelőbb a mlgs Kilényi Székely Mihály Úr Beszéde Hivatala felvételekor Cancellistáihoz. E munkát, vélem, nem ismered

A dévai Múzsák társasága nekem ízetlen. Nincs fűzfasípom. Várom az órát, mellyben baráti személyed ölelhessem. Élj vígan s repkedjenek fiatal álmaid mindig mennyei rózsákon. Szeresd, a ki téged szeret

(Igen hirtelen íráom)

Ponori Török József

(Utánírás) E folyó hónap 12én dátált válaszod vettem.

3.

Lészay Danielnek Ponori Török József
1816. Nov. 24^{én}.

Bennem semmit sem nézz nagyító üveggel, mégis látod azt, a mit Istenimtől nyerék: melly kevés, melly csekély. Ime ma egy új születménykém, mellyet szent buzgalommal neked szentelék, tégyed be irigylést érdemlő autographiai Gyűjteményedbe hátul szeny lapnak. . . .

Berzsenyi Daniel VERSEI, kiadta egy kalaúz értekezéssel megtoldva barátja Helmezi Mihály. 1816. Pesten Trattner János Tamásnál.

1 §¹ A képe Berzsenyinek nagyon jól van találva; csak vigyázzon a néző, nehogy közletről nézze, mert ez messzebből látszik szépnek — te capiet magis, si longius abstes.

A vignett nagyon sziv emelő, nagyon felséges; ehhez közelebb járulhatunk szemekkel.

2 § A kalaúz értekezésről máskor.

3 § Ajánlás Kazinczy Ferenczhez, 1808. Ez egy felséges óda az Alczeus mértéke szerént. Nagy a Ditséret, melylyel K. megtiszteltetik; de megis érdemli. E kitétel

»E két remek Disz kéri méltán
A Ganimed poharát az égben«

furtsának tetszik előttem, úgy látszik — quandoque bonus dormitat Homerus — de mégis tsudálkozom, s helyesen, mert a sok nagy mondás után hogy képes így eltévedve bizonytalanul metaphorázni.

4 §. Első könyv. Küprishez, ebbe mintegy summásan megmondja, hogy mit akar elda(N)olni, így szólván: »a mellyekre engem a szerelem s epedés tanított,« s a mit jutalmul kíván, azt is kifejezi: »Lolli szelid keze nyújtja bérem.« Alczeus mértékére van készítve.

5 §. A melancholia, aligha nem irta Mathisson után, rimekben szereztetett. »A vidámság csak a valóságnak s szűk jelenvalónak szedheti rozsait« Ez több, mint tsak emberi miv.!

6 § A szerelemhez, kezdí, a mit ígért. (4 § lásd) és igen szépen ömledez; mint a havasok belsőjékből kifolyó csermelye, midőn a virágos réteken csatináz. Boldog szenderedéseit segíti a rimek esése, a Psyche gyöngyképzete, s tán ez az elmerülés hozta előtte feledségbe hogy a Magyar szájba a *d* nem egyhangu a *t*-vel, mint a Németnél. »Oh szerelem! malasztaid' Mennyből eredt balzamaid.«

¹ Az eredetiben a számok mintegy címként a sorok közt állanak.

7 §. A jámborság és középszer, itt Horátz lelkétől feltűzeltetve énekel a Zafó mértéke szerint.

8 § Gróf Török Sophiehez, a Saphó mértékére. Ha tsak ennyit és nem többet, mégis eleget írt volna. Reá Melpomene születésekor mosolyogva nézett.

9 § Melissához, az Alceus mértékére. Horátzból részszerént.

10 § A közelítő Tél, egész philosophusi lélekkel tüzel; s mi szép látni a poétában valódi böltset! Mint Horátz, az élet múlóságát panaszolja, melly hamar fogy, s elvirít, mint a bimbóvirág. Asclepiades 3 ik mértéke szerént.

11 § Horátz, épen őt követve böltselkedik. Ascl. 3 ik mér. Lásd Carm. 1. I. Od. 9, 11.

12 § Osztályrészem, ez egy szép Allegorián kezdődik. A végén megelegedten Horátzként ártatlanságában bizakodik. »Pone me pigris, ubi nulla est, pone sub curru etc. Sapho mértéke szerént.

13 § Egy hívtelenhez, úgy látszik többek után is esdekel, nem tsak Lolli után. Hem! jobb is tsoport, mint tsak némely. A Glico mértéke szerént.

14 § Az én Múzám, az Ascl. 1. m. szerént. Itten megtiszteli újra Kazinczyt és Kist először. Önmagát Philomélának elnevezi.

15 §. Chloe, most ditséri az Ascl. 3 ik m. szerént, a ki eddig hívtelen búkált, mert nyilazza szívét szeme tüzes nyila.

16 § A tavasz. A Sapho m. szerént, itten Emmi a kedvese »figyelmez, s lásd mint rontják prozódiaukat lyricusink. — Mint mi mulandó — ött hosszú Adonicus, Egek! beh imprudens licentia!

17 §. Egy szilaj Leánykához, rimekben. E két strophával meghosszítva jelent meg a 2 ik kiadásban.

18 §. Az örömhöz, rimekben. A 3 ik strophában Akarom és károm gyönyörű rimek, egyik verbum, másik nomen, és az utolsó meg van az elsőben. Követésre méltó!

19 §. A Múzához, a Saphó m. szerént. Az első strophában Virág, a többiekben Horátz van követve. Kár hogy kis Isteneket is, mint itt Horák s felyebb Napaeák. Itt Kazinczyt 3 ször tiszteli.

20 §. Linon, az első kiadásban Ninon. A Glico m. szerént.

21 § A szerelemhez, soha illy szépet nem olvastam, vagy ha igen is, keveset. Rimekben. »Mi felséges! Te a szegénységnek mohos kalibáját, Márvány palotává tudod varázsolni.«

22 §. Barátomhoz, Zafó mé. sz. Nem tom, mit mondjak Berzsenyiről, mikor a mellyik ódáját olvasom, az tetszik szebbnek. Ennyi gyönyörűségtől meglepetni beh édes! ez egészen remek!

23 §. Magányosság, eléb Magánosság, és ez jobb volt. Ez egy boldog Eliziumi világ lefestése. A Sapho m. szer.

24 §. Az Esthajnalhoz, édes titkait tsak a holdvilága s az esti szürkület fedheti bé s ím etalálva a czél szép rimekben.

25 §. A szonethez, masok (így!) szonetto és ez az olasz név. A Glico mértéke szerént. Rózsa-ban az első [szótag hosszú,] pedig a deákban rövid mindörökké p. o. Quis multa gracilis te puer in rosa. Hor. Od. 5 l. I.

Itt újra megtiszteltetik Gr. Török Sophie Angyal név alatt. — »Széphalom s Angyala.« Két dactillus, de hogyan, mert az s positiot tévén, Széphalom az s után tétel által Dactillus helyett Creticussá lesz.

26 § Amathus, ez a Venus lakhelye. Kedvesen elragadtatva vágyik a költő oda. Alczeus m. szerént.

27 § Búcsúzás, ki nem fakad könnyükre, ki nem indul meg? Ha tsak nem kőszívű, ha tud érezni, itt, itt, hol a búcsú végszavait hallja. Sapho mértéke szerént.

28 § A csermelyhez, rímekben. Annyi könnyüit rejti ezen ódában a költő, mennyit nem gondolnánk egy első tekintettel, Tán azt siratja, kitől imént elvállta.

29 § Egy leánykához, mind folytatja szomorúságát. Kitől elvált, nem felejtheti. Mintha Himfyt látnám Liza után epedve, vagy Petrarcat Laura után sóhajtva, képzetemben. Anakreon mértékére. Kinek hivatalos nevében meg van a mérték p. o. Anākrēōn pōētā. Az első régióba megbénult . . .

Második könyv

30 § Virág Benedekhez, a Glico mértékére Horátz után C. L. 3 od. 25. Megadja Virágnak, hogy ő Horátz, pedig —

31. A Tudományok, allegoria Plato után. Úgy látszik jobb volt volna ehhez nem fognia. Jambusokban.

32 § Görög Demeterhez, Sapho m. sz. Arany betűkre méltó ez óda. »de az égben én már *Ábeli Varók*, itten valami Historiai történetet rejte el. Járj utána.

33 §. Orczy árnyékához, Asclep. 1. m. sz. lásd képét Kazinczyban. »A tűzből az Olimp lángküszöbére hág.« Virgiliusból.

34 §. A magyarokhoz, Al. mér. szer. Nézd a kevély tölgy — egészen Róma ledől s rabigába görbed. Egész moral; nints szó a ditséretre. És ez egyedül megérdemli, hogy Berzsenyit olvassuk.

35 §. A megelegedés, a Glico mér. sz., természet nyelvén énekelt és írt óda.

36 § Nagy Pálhoz, S. mér. sz. Vitéznek és bátornak nevezi.

37 §. Az újmai ütközet, Al. m. szer. Ki nem látja a futó táborn, a rémült sokaságot, Napoleont ditsően vívni, a hazát végveszélyben tébolyogni.

38 §. Horatziushoz, As. 3 m. szer. Hor. C. l. 3. od. 16.

39 §. Az élet dele, rímekben. Tibulli lelke szikra itt veti fényjét! a Grátziák mosolyognak örömkben. B. lantol utánok, s mi báméskodunk a Simphonión.

41 §. Kishez, rímekben. 2 or tiszteli meg, és itt is olly méltó módon, hogy Kis senki által jobban meg nem tiszteltethetik.

42 §. Bútsuzás Kemenes Aljától, rímekben látom a magyar Metastasiót. Mennyeiek ti külditek hozzánk a szépet, nemest, felségest s mi elbámulva . . . a Gratzsiák karjaira.

43 § Keszthely, Ascl. l. m. sz. ditséri Keszthelyt.

[A többi hiányzik.]

Közli: DR. KRISTÓF GYÖRGY.

KÖNYVISMERTETÉS.

Báró Jósika Miklós 1794—1865. Irta Dr. Dézsi Lajos. (Magyar Történelmi Életrajzok XXXII. évf.) Budapest, Athenaeum-ny. 1918. A M. Tört. Társulat kiadása. Nagy 8-r. 451 l. Bolti ára 16 kor.

Irodalmunk sok nevezetes alakjáról (Balassa, Pázmány, Szenczi Molnár, Zrinyi, Rimay, Gvadányi, Ányos, Batsányi, Kölcsey, Eötvös) a legrészletesebb jellemzést a Magyar Történelmi Társulat jóvoltából bírjuk. E kiváló írók közül a Pázmány-, Zrinyi-, Eötvös-féle nagy államférfiak emlékének megörökítése persze történetírásunk legelső kötelességei és legsajátosabb feladatai közé tartozik, s az ilyen életrajzok kiadásában Történelmi Társulatunk legfőbb szempontja bizonyára nem az irodalomtörténet ügyének teendő szolgálata, noha ez sem marad el soha. Vannak azonban a *M. Tört. Életrajzok* kötetei közt szép számmal olyanok is, melyeknek megírásában vagy kiadásában az *Életrajzok* szerkesztőinek az a bölcs meggyőződése látszik érvényesülni, hogy történetírásunk virágzó tudománya akkor is hivatását teljesíti, mikor a szó legfontosabb értelmében vett segéd-tudományként támogatására siet az irodalomtörténetnek, melyhez testvéri szálak fűzik mindenhol, de Magyarországon még inkább, mint másutt. Ilyenkor a témát *mi* szolgáltadjuk, a módszert a történetírás, a siker és a haszon pedig közös javunkra válik. Igaz, hogy a két tudomány útja nem minden pontjában párhuzamos egymással, ezért az irodalom egy-egy alakjának pályája csak bizonyos tapintatos megalkuvás esetén tud kellőképen beilleszkedni a *M. Tört. Életrajzok* sorozatába, s ezt a szükségszerű megalkuvást a kizárólagos irodalomtörténeti szempont hajlandó nyűgnek is érezni. Czéloz erre a legújabb kötet szerzője is — a vállalat jelenlegi szerkesztője — az előző végén (erre alább még visszatérünk), s döntését ebben az esetben elvileg nem kifogásoljuk már csak azért sem, mert az újabb irodalomtörténet rendkívül nagyra tudja becsülni a történeti kutatás módszerével kideríthető adatokat, melyek kitűnően beválnak nemcsak a háttér megrajzolásánál, hanem az írói egyéniség legkényesebb szálainak nyomozása alkalmával is.

Különben is regényirodalmunk nagyérdemű megalapítójával kapcsolatban épen egy kritikai életrajz hiányát éreztük mind ez ideig leg-sajnosabban. Költészete iránt irodalomtörténetíróink részéről — kivált újabb időben — meglehetősen érdeklődés nyilvánult, egyetlen nagyobb-

szabású életrajzát, a Szaák Lujzáét (1891) azonban már régen elavultnak és fogyatékosnak kellett tekintenünk. Már pedig az aesthetikai vizsgálódás sem érzi biztosnak maga alatt a talajt addig, míg kimerítő tudományos életrajzra nem támaszkodhatik. Dézsi munkáját ezért bizonyára mindnyájan hézagpótló, szükséges könyvként üdvözöljük. A thema is eléggé megérettnek látszik arra, hogy a történetíró feszélyezettség nélkül foghasson a vizsgálathoz. Elmondhatjuk, hogy Jósika alakja és működése — a szónak nem épen örvendetes értelmében is — immár a történelemé. Műveit alig olvassa a mai közönség, s a kik róla írnak, azokat is rendszerint valami külső alkalom szólaltatja meg: születésének századik vagy halálának ötvenedik évfordulója, összes műveinek új kiadása. Dézsinél is megvan ez a bevallott alkalmiság (egyetemi előadásai során jutott el Jósikáig), de ez nála valami kegyeletes transzylvanismusban olvad fel, s így rokonszenves belső okká válik.

A jó történetíró buzgalomával és nagy készüllettel fogott munkához szerzőnk. Saját szavai szerint (8. l.) hosszú névsor lenne, ha mindazok neveit felsorolná, a kiknek segítségét egy vagy más tekintetben igénybe vette. Legnagyobb jelentőségű eredményt köszönhet mindenestre levéltári kutatásának, melynek szükségességéről eleve meg volt győződve. Báró Jósika Sámuel főrendiházi elnök (a regényíró unokájának, J. Irénnek, férje) szívesen adott engedélyt a család hitbizományi gazdag levéltárának felhasználására. A M. T. Akadémia kéziratárában is van másfélszáz kiadatlan Jósika-levél. Talán azt a 99 levelet kivéve, melyeket Jósika Wesselényihez írogatott, és a melyek a 247. lap jegyzet-rovata szerint Kardos Samu birtokában vannak: mondhatni, hogy minden hozzáférhető forrást megkeresett, a mitől csak valami útbaigazítást remélhetett. Széleskörű, lelkiismeretes kutatása egy-két pontra nézve meddő maradt ugyan (hiába kereste pl. a Kállay Erzsébet menyasszonykori leveleit, vagy Jósika *Naplóját*), de általában igen eredményesnek mondható.

Jósika életének első (az írói fellépést megelőző) felére vonatkozólag az életrajzíró főteendője: óvatos és fáradságos ellenőrzéssel megrostálni s a kritika mérlegére vetni a készen kínálkozó gazdag forrásmunkának: Jósika *Emlékiratának* anyagát. Dézsi különösen rátermett erre a nem könnyű és nem hálás, de immár halaszthatatlanná vált feladatra. A hogy mindjárt legelő a Jósika-család eredetét és leszármazását tisztázza: ezt lelkiismeretesebb gondnal nem lehetett volna elvégezni. Mind itt, mind Jósika diák- és katona-éveinek tárgyalásánál a legaprólékosabbnak látszó körülményekre vonatkozólag sem riad vissza a vesződséges utánjárástól, hogy így állításai megbízhatóságára lehetőleg semmi árnyék se essék. Nemcsak rámutat Jósika *Emlékiratának* egyes (pl. időrendi) pontatlanságaira, hanem széleskörű kutatással igyekszik a hézagokat is kitölteni. Ebbeli buzgóságában oly sok adatot gyűjt össze és oly sok irányból, hogy véleményünk szerint néha talán sok is a jóból. Mikor pl. azt adja tudunkra, hogy regényírónk előtt senki sem foglalkozott a Jósika-családban irodalommal, mindjárt közli is egész terjedelmében Jósika Imrénnek egy 1774-ből való latin poétai kísérletét, csupán annak feltűntetésére, hogy ez »nincs ellenmondásban« előbbi kijelentésével (12. l.

jegyz.); petit-betűkkel is csaknem egész lapot foglal el annak a latin alkalmi versezetnek ismertetése (60—61. l. jegyz.), melyet valami öreg Gál Mózes a Napoleon és Mária Lujza házasságára írt; ezt Dézsi maga is »költői szempontból teljesen értéktelen curiositas«-nak mondja, mégis közli, mert Gál ezt a verset a Jósika — apjának ajánlotta! Levéltári adattal világít rá szerzőnk, hogy az a tordai ház, melyben regényírónk született, melyik telken épülhetett, melyik utczában, kitől vette meg Jósika Imre és mikor, hát az előbbi tulajdonos megint kitől és mennyiért (24. l. jegyz.); továbbá pl. azt, hogy az 1809-iki erdélyi magyar nemesi felkelő seregben hány ezredes, őrnagy, ezredorvos, számtiszt, szíjgyártó, tisztiszolga, ló stb. volt (58. l. jegyz.); azonkívül közöl hosszú gyászjelentéseket, végrendeleteket stb. A dűskálkodó anyagközlés e módja első tekintetre mintha Dézsi hivatali elődjének, néhai Széchy Károlynak, dolgozó-módjára emlékeztetne, a ki szintén buzgó munkatársa volt a *M. Tört. Életrajzoknak*. Ezt a hasonlóságot azonban egy lényeges körülmény módosítja. Míg ugyanis Széchy a felkutatott rengeteg adathalmazt lehetőleg mindet a fő szövegben igyekszik elhelyezni és színesen kényelmes stílusával előadását még terjengősebbé teszi: Dézsi a vonal fölött nem mond többet a szükségesnél, s csak a jegyzetek halmozásával lép túl a kellő mértéken; az ő jegyzetei nem pusztá utalások és lapszám-megjelölések, hanem — együtt véve — a főszövegnek érdekesség dolgában csaknem versenytársai, s azért kell kifogásolnunk, mert a főszöveg folyamatos olvasásától lépten-nyomon épügy elcsábítanak bennünket, mint a hogy a mű írása közben elcsábították a szerzőt az életrajznak adattárral való kibővítésére. Egyébként épen e gazdag jegyzetek bizonyítják legmeggyőzőbben, mily rengeteg nyersanyag leparolásából sűrűsödött össze a voltaképeni életrajz, s az utóbbinak egyik-másik mondatát szerzőnk akárhányszor az egymással ellenkezni látszó adatok türelmes egyeztetgetésének gyümölcszeként adja készen elénk. (Lásd pl. Jósika katonává lételének időpontját: 62. l., vagy a *Csehek Magyarországon* cz. regény themájának megszületését: 220. l.) A fentebb kifogásolt túlságos jegyzet-bőség tehát voltaképen szerzőnk legfőbb erényének, a történetírói gondos akribéiának kinövése, annak az építkező-állványnak maradványa, melyre a kész mű épületének már felesleges támaszkodnia.

A széleskörű kutatás adatainak birtokában szerzőnk biztos alapra építi műve főanyagát: egy hosszú és változatos emberi élet fejlődésének feltárását, a fordulópontok okszerű megértését. Az apa egyéniségében és nevelési elveiben, a korán elhalt anya helyett a nagyanya derűs környezetében, a különféle gyermekkori vidékekhez fűződő hagyományokban jónagyan és eredményesen keresi Jósika egypár leglényegesebb jellemvonásának kútfejét. A kolozsvári diák-évek beható ismertetése is kiemeli azokat az okokat, melyek az első nagy fordulópontot, Jósika katonává lételét eredményezték: az öröklött hajlamot, a lyceumi kemény szalmazsákot és szigorú életrendet, a Kolozsváron át-meg átvonuló csapatokat, az erdélyi felkelő sereg szemléjét, Miksa királyi herceg látogatását a convictusban, az egyik házi nevelőnek és egy francia fogoly kertésznek meséit — íme ennyi ok összehatásából vezet le Dézsi egy-egy fontosabb

elhatározást. A hétévi katonáskodás elbeszélése folyamán szintén kellő figyelmet fordít azokra a mozzanatokra is, melyek Jósika írói egyéniségének későbbi kifejlődésében érvényesültek; ilyenek tirolai utazása, olaszországi olvasmányai és kirándulásai, bátor szereplése 1814. febr. 8-án a Mincio melletti (pozzolói) csatában, franciaországi (párizsi) útja, különösen pedig bécsi élményei. Ezután következik Jósika életének legproblematikusabb fordulója. Bécsben megismerkedik Kállay Erzsébettel, beleszeret és rövid idő múlva nőül veszi, hogy azután hosszú éveken át vezekeljen elhamarkodott választásáért. Nagyon fontosak itt azok a levelek, melyeket Jósika szerelmes udvarló korában irogatott későbbi feleségéhez; ezeket a leveleket is a Jósika-család hitbizományi levéltárában lelte meg Dézsi s tartalmuk alapján a Jósika és Kállay Lizi szerelmi viszonyának fejlődésében néhány örök emberi vonást nagy sikerrel világít meg. Megismerkedünk a leánynyal és ennek szüleivel, de egyúttal azokkal a jellembeli ellentétekkel is, melyek az 1818. júl. 15-én megkötött házassági frigyre mintegy előre árnyékot vetnek. Mondhatni, hogy Dézsi adatai teljesen tisztázzák az eddig meglehetősen homályos ügyet; meggyőző tárgyilagossággal állapítja meg szerzőnk, hogy a fiatal asszony »akarata lágy és könnyen befolyásolható, jelleme tetszés szerint alakítható lett volna, részben Jósika hibája, ha ezt idejében megtenni elmulasztotta«; de azután a mindinkább szerencsétlen fordulatot vevő körülmények legteljesebb részvétünket szerzik meg a szenvedő Jósika számára. Dézsi itt hasonló tárgyilagossággal mutat rá Jósikáné makacosságára (198. l. jegyz.), sőt histériájára (194., 219. l.), Jósika megkínzott kedélyére, melyet 1847 aug. 25-én végre megnyugtat új házassága B. Podmaniczky Juliával. Jósika anyagi helyzetéről is szabatos képet nyerünk. Következik 1848—49., Jósika tagsága a Honv. Bizottmányban és a kegyelmi bíróságnál, majd menekülése a hazából. Az utolsó (V.) könyv a száműzetés másfél évtizedét ismerteti. Itt veszi nagy hasznát Dézsi annak a mintegy 150 kiadatlan levélnek, melyeket Jósika a kíváncsorolt Fejérváry Miklóshoz irogatott Amerikába, Davenportba. De nemcsak ezeket aknázza ki, hanem minden felhasználható forrást, a szakmunkák komoly köteteitől a szurduki Jósika-könyvtár *Gordiusi csomó* cz. regénypéldányába ragasztott német újságcikkig (331. l. jegyz.).

Az egyes életszakok kidolgozása közt a külső arányosság megvan úgy a hogy, de a belső kevésbé. Míg ugyanis a két (sőt három) első könyvben a háttérrel szépen el tudja a szerző mélyíteni s ez által a főalakot kidomborítani, addig a két utolsó könyv nélkülözi a perspektívát, s a főalak rajza elmosódottá válik. Észrevehető, hogy Dézsi történetírói szemléletke biztosabb a tőle messzebb eső adatok áttekintésében (vagy talán a Jósika *Emlékiratának* félbenmaradását sínyli meg könyvünk második felében a rajz plastikája?); a IV—V. könyvben szereplő Jósika és a szerző közt mintha nem volna meg az ú. n. tisztalátás távolsága. Pl. a szabadságharczról szóló rész feltűnően szintelen; Dézsi történetírói tapintatának meg kellett volna találnia a módját, hogy — részben a Fejérváryhoz küldött későbbi levelek alapján is — rávilágítson Jósika nem publikált, de talán annál őszintébb nézeteire

a szabadságharcz néhány vezető emberéről; így emberileg közelebb hozta volna Jósikát az olvasóhoz. A száműzetésben élő Jósika idegeskedéséről s általában Jósika hiúságáról is átallja Dézsi olyan nyíltan kimondani a valót, mint pl. Weber Artúr. Úgy látszik, a thema időbeli közelsége mégis csak feszélyezőbb a történetíróra nézve, mint előzetesen gondolnók.

E nagyszabású munka életrajzi része tehát igen becses és sok újat tartalmaz. Szólnunk kell még az irodalomtörténeti, illetőleg aesthetikai szempontról, melyet amattól csak mi választunk el most ily mereven; Dézsi a kettőt összeolvasztja. Az életrajzi részszel azért foglalkoztunk sokkal részletesebben, mert ezt tartjuk a munka sikerültebb részének. A Jósika irodalmi munkásságáról szóló rész époly hatalmas készüléssel van megírva, mint az életrajz, mégsem tölti el olyan megalégedéssel az olvasót, mint emez. Nem az a baj, hogy — az előszó szerint — Dézsi rövidebben méltatja Jósika műveit, mint tervezte; elvégre a 394 lapra terjedő műben mintegy 130 lapot, tehát az egész könyvnek épen harmad-részét foglalja el ez a méltatás, és ennyivel megérhetnénk. Hanem azt sajnáljuk, hogy az összefoglaló méltatásnak és az oly igen fontos lélektani szempontoknak alig jut néhány lap a könyv végén, elfoglalja előlük a helyet harmincznyolcz regénynek és húsz novellának rövidebb-hosszabb tartalmi kivonata. Minden művet külön megbeszél a szerző, az egykorú véleményekről híven tájékoztat, de épen mert mindegyikre külön sort kerít, egyikről sem adhat kimerítő, szép, vagy eszmeébresztő tanulmányt, kénytelen lapidáris stílusban megtenni észrevételeit, s nem kerülheti ki az ismétléseket (pl. a romantikus regény sablonos elemeit hány helyen meg kell rónia!) Ha az ilyen tárgyalási mód velejár a történeti (életrajzi) szemponttal,¹ akkor a szerzőnek elvileg talán igaza van, de az eredmény akkor sem felel meg jelen esetben az ő nagy tudásának és szorgalmának. Ha már az aesthetikai szempont területét szűkebbre szabta (lásd az előszót), miért nem inkább a tartalmi kivonatokat mellőzte a helyszűke miatt s miért nem ezek elmaradását mentette ki az előszóban — annál inkább, mert ily kivonatokra tudományos mű úgy sem szorul reá. Szinyvei Ferencz könyve után meg épen felmentettnek érezhette volna magát a szerző az említett tárgyalási mód alól. Különbén mi — ismétljük — nem azt rosszaljuk, a mi Dézsi könyvében benne van, hanem azt sajnáljuk, a mi kiszorult belőle. Az irodalomtörténeti beállítás inkább az első regények tárgyalásánál volna helyén, mint a könyv legvégén, de ott is, a hol van, kissé szűkszavú. Fáy András *Béltékylázának*, mint első társadalmi regényünknek kérdését néhány sorban nem ártott volna tisztázni, már csak azért is, mert Jósika a regényírói elsőség dolgában féltékenykedett a »Szutyogfalviak írójára«; azt is hiánynak érezzük, hogy Gaál József *Szirmay Ilonája*, ez a kevéssel az *Abafi előtt* megjelent ügyes és első magyar történeti regény meg sincs említve. Kemény Zs. és Jósika barátságáról beszél ugyan szerzőnk (253., 255—256. l.),

¹ Hogy azonban még a *Tört. Életrajzok* keretében is lehet olyan életrajzot adni, mely a költő teljes irodalomtörténeti, sőt aesthetikai méltatását is nyújtja, azt Ferenczi Zoltán *Étvőse* és Császár Elemér *Anyosa* bizonyítják.

de a két író tehetsége közti igen tanulságos viszonyról — mely a történeti regény leglényegesebb elméleti kérdéseire is világot vetne — talán három mondatot találunk, ezeket sem egy helyen; pedig Papp Ferencz beható tanulmányban foglalkozott ezzel a kérdéssel. Különben e sorok írójánál senki sincs jobban meggyőződve arról, hogy Dézsi Lajos a Jósikára vonatkozó egész irodalmat és összes szempontokat kitűnően ismeri, de épen ezért sajnálatos, hogy műve kikerülhetetlen terjedelmi korlátainak nem a kevésbbé fontos szempontok estek áldozatul. Egyébiránt az életrajzi rész nagy szabatosága még ide is jótékonyan hat; pl. a Jósika regényeiben és novelláiban felismerhető valóságos élményekre és életből ellesett alakokra nagyon sokszor sikerül rámutatnia (28., 29., 38., 159., 180., 190., 222., 238., 241., 258., 306., 326., 340., 354., 355., 368., 369. l.) E szempont tekintetében segítségére volt Weber Artúr tanulmánya.

A könyv végén függelékül 18 levél van közölve az ú. n. Jósika-emlékalumból.

ZSIGMOND FERENCZ.

Dr. Radnai Oszkár: Arany János nőalakjai. Budapest, Benkő Gyula, 1917. 8-r. 254 l.

Ha e könyv legfőbb jó tulajdonságát ki akarjuk emelni, akkor elsősorban arra a szerető gondra kell utalnunk, a melylyel a szerző tárgyába elmerült s azt lehető teljességében feldolgozta. Arany János összes nőalakjaival foglalkozik: a nagy költeményekben a mellékesekkel is, a kisebb költeményekben előfordulókkal mind külön-külön. *Rozgonyi Piroska, Anikó, Örzse, Erzsébet, Mária, Johanna, Jodovna* a Toldi-trilógiából, *Krimhilda, Gyöngyvér, Mikolt* a hun eposzból, aztán *Széchy Mária, Pekri Anna, Armida, Katalin, Dundi*, a kisebb költemények közül: *Ibolya*, A Jóka ördögének *Juditja*, majd a Bolond Istók nőalakjai, a töredékül maradt költeményekből *Bay Anna, Édua, Ogmánd leánya* vonulnak így el sorra szemünk előtt. Külön fejezet tárgya *A nő Arany kisebb epikai költeményeiben*, a hol főként a balladák nőiről esik szó.

A könyv két bevezető fejezettel indul meg: *A nő Arany életében és költészetében* és *A nő Arany lírájában*. Ezekben általánosságban vázolja, milyennek fogja fel költőnk a nőt. Arany eszménye a kötelességet teljesítő nő: a hűséges hitves, a jó anya, a szerelmes leány, a ragaszkodó gyermek. A nőt nem emeli bálványnyá, de a mindennapi élet szennyébe sem engedi süllyedni. »Nem vágni, bírni készítő az alak,« mondja egyszer. A vágytársnak ez a megkülönböztetése az élettárstól fejezi ki leghívebben Arany magas erkölcsi felfogását a nőről. Az élet prózájába vigyen a nő eszményt, de eszményiségét vértelmezze józansággal. A szépségnek azt a boszorkányos hatalmát, mely mindenkit, a ki közelebe ér, örvénybe sodor, nem ismeri Arany. Adelheidok, mint Goethéné, ő nála nincsenek. Vörösmarty Etelkéjének áhitatot keltő szépségét, a nemtőt, a tündért, Hajna ábrándos szépségét is hiába keressük nőiben. Épügy nem ismerik a sentimentalismust sem. Mélyenérzők, de nem érzel-

gősök. Csak érzeiknek élő, értük szenvedő, tehetetlenül siránkozó lelki betegeket Arany nem rajzol. Feltűnőbb már nőiben a vallásosságnak csaknem teljes hiánya. Rozgonyi Piroskán kívül, a ki esküvője nehéz óráiban fohászkodással gyűjti össze lelki erejét, csak Erzsébet mutatkozik vallásosnak. De ép ez a »mutatkozás« annyira a vakbuzgóság különöségeivel történik, hogy félreismerhetetlen a költő szatírja, a ki Erzsébet vallásosságával léhaságot fest a képmutató köntösben. Ebben puritánsága s nyilván korának vallási rationalismusa is vezette. A női lélek mélységei Arany költészetében a szerelem convulsióiban nyilatkoznak, akár szűzies szerelem, akár bűnös vágyódás az, akár üdv, akár boldogtalanság fakad nyomában.

A szerző ítéleteiről, megállapításairól általában azt mondhatjuk, hogy azok többnyire helyesek, józanok, ha nem is eredetiek, vagy épen újak. A pszichológiai elemzést úgy végzi, hogy a költemény tartalmának egyes mozzanatait nyomán emeli ki az illető alak jellemvonásait. A kép így is teljes, de mégis művészibb eljárás volna, ha fejtegetve maga mintegy előttünk újra alkotná az egyes jellemeket.

Kifogásaink közül említsük meg elsősorban azt a merevséget, amelylyel a tragikumról szóló közkeletű tételt alkalmazza. E tanítást sokszor támadták, főleg a tragikum állítólagos megnyugtató véghatását illetőleg. Ha Radnait olvassuk, igazat kell adnunk a támadóknak. Szerinte Ágnes asszony bűnéért méltán lakol, s bűnhődése nyomában nem kél részvét, mert hisz szeretőjét felbujtotta férje megölésére, a felbujtás pedig a tett elkövetésénél is súlyosabb elbírálás alá esik. Ne legyünk szigorúbb bírák a bűntető bíráknál, kiket szintén meghatott Ágnes ifjúsága, szépsége, naiv mentegőzése! »Szánalommal néznek ő rá, egy se mérges vagy mogorva.« Aztán a költeményből nem is tűnik ki, hogy Ágnes felbujtó lett volna. Ő csak tudott a dologról és eltűntette a bűnjelet, a véres lepedőt. Rozgonyi Piroskáról is rosszul esik olvasnunk, hogy ő tulajdonképen daczosságának veszi el méltó büntetését. »Dacztól bódult, érzéketlen. Önerzete túlteng s ezért lakolni fog. Sajnálni fogjuk, de sorsában megnyugszunk. Piroskát bájában megkedveltük, balsorsában részvéttel vagyunk, bosszújában elhagyjuk.« Nem, nem hagyjuk el! Ilyen finom szövevényű lélek elemzésére finomabb eszközök kellett volna, mint a milyenekkel a szerző rendelkezik. Kund Abigél és Bárczi Benő jellemzése sem sikerült. Benő öngyilkosága Radnai szerint »egy betegesen érzelmős ifjú éretlen virtuskodása«, Abigél szeszélye ellenben »a női léleknek természetes, bájos kacérsága«. A katasztrópháért tehát egyedül Benő a felelős, Abigél ártatlanul esik az örület martalékául, csupán, mert »a külső és belső ingereknek akkora tömege rohanja meg váratlanul idegzetét, mely túlhaladja annak rugalmasságát«.

Leggyengébb oldala azonban a műnek stílusa. Bőbeszédű, terjengő, sok szóval keveset mondó mindig. Szerzőnk ízlése szerfelett fogyatékos; képeket bőven használ, de kerestettek, ritkán odaillőket; szinte kirírnak onnan, a hol festeniök kellene, vagy hangulatot ébreszteniök. Néhány példa: »A kiben a szenvedélyek nem a naftaláng lobbanásával vetik fel lángüstöküket, hanem tömör fajsúlyukban a lélek mélyére szállanak, ott a gyémántkőszörüs ráspolyára van szükség, hogy a briliáns állandó kemény

tüzét löveljék (46). Kőtekedő káromlását Ilda kivédi s gyűlölete hegyes karmait belemélyíti Gyöngyvér lelke vékonyába (180). A nibelungi Krimhilda a raffaeli gobelinek pazar színgazdagságát mutatja (165). Az Utolsó magyar dissonans érzések sokszólamú bacchanáliájának utözengése (120). A Jóka ördögének Juditja kellemetlen lehellete a népéletnek (110). A Rózsa és Ibolya meséjének bonyodalmából valóságos feminista lég-áramlat csap ki (106). A képmutogatóban a XIX. század verismusa a marczangoló nyomor karmai közé taszítja az apai átoktól sujtottat (63). A Daliás Idők úgy viszonylik Toldi Szerelméhez, mint Carlo Dolce színömlengése Michel Angelo formafenségéhez (245).«

Az idegen nevek, szók helyesírása is kellemetlenül lep meg olykor bennünket. Így többször Göethe. *Schakespeare* (Előszó és 40), *plainair* (111), *deus ex machena* (133). Rosszul írja Gyöngyösi nevét is (-ss-), Ibsent pedig svéd költőnek tartja.

Mindazáltal nem esünk abba a túlzásba, hogy e gyengéi miatt művét értéktelennek mondjuk. Arany jubileumi esztendejében ez a könyv is hozzá fog járulni legnagyobb költőnk szélesebbkörű és teljesebb ismeretéhez. Főleg az iskola veheti jó hasznát. Maga a szerző mondja, hogy elérte célját, ha könyve »például hat és sikeresebb követésre talál«.

ZLINSZKY ALADÁR.

Mikszáth Kálmán élete és művei. Az összes művek bibliográfiájával. Írta dr. Rubinyi Mózes. Budapest. Révai Testvérek, 1917. 129 l.

Mikszáth Kálmán nevének nemcsak aranypénzszerű, hanem egyenesen valami varázslatosan bűbajos csengése van a magyar fül számára. Mi ennek a nyitja, s hogyan fejlődött az író, míg nem ezt elérte, erre igyekszik megfelelni immár a harmadik Mikszáth-életrajz. A kiről szól, az tudvalevőleg élete végső hónapjaiban, mintha érezte volna már biztos közelségét ahhoz az állapothoz, melyben leszakad rólunk minden kendőzés, megragadóan mély, feltáró nyilatkozatokat tett magáról magánbeszélgetések során is, a nyilvánosság előtt is. A számomra jutottak közül azt tartom a legfontosabbnak, melyet művészete leglényegéről tett. »Írásaimban legfőbbképen a megfigyelés teljességére törekedtem« — így mondotta körülbelül, s azt hiszem, e szavaiban ide is adta az ő kincs-ládájának — az *egyik* kulcsát. De csak kettő nyitja egészen. A másik ott keresendő, hogy mikép tudott ez a katexochen nem mesemondó, hanem jellemző művész, annyira életelevné válni, annyira felébe kerülni minden száraz, fárasztó unalmasságnak, mely oly megkörnyékező veszedelmük az analytikus íróknak? Nemcsak előadása bűbájával, az élőhang közvetlenségén, a gondolatritmus minden zengésével megszólaló stílje által. Még csak az ő sajátos humora révén sem, melyet Rubinyi úgy fejez ki, hogy »hajt bennünket az optimizmus napos partjai felé.« De hiszen ott vannak melancholikus, tragikus hangnemű alkotásai, így a hírnévalapító *Jó palócok* s a hatalmas zárókő, *A fekete város*; aztán a szatirikusak, melyekben az előtér aranyfátyla mögött villámok cikáznak, így *A gavallérok*, *A Noszty fiú* és ezeket époly életeleve-

neknek érezzük, mint az ő tipikus hangnemében irottakat. Élnek pedig ezek, miként Mikszáthnak a kezdő évek kísérleteit leszámítva, összes alkotásai, legalább is nekünk, magyaroknak, fajunk elmúlásáig, azért, mert el vannak árasztva, akár vidám, akár komor alakok a szereplők, írójuk csudálatosan dús, elfogyhatlan és el nem illanó kedélyi életével, mely mint valami oxygen-léggör veszi körül őket és benyomul, mint a nehezült keblek megkönnyítője, az olvasó lelkébe is. A kedélyi életnek ez a gazdagsága úgy conserválja Mikszáth műveit a halhatatlanság számára, hogy ez éltető elem tekintetében csak egy párja van irodalmunkban: Petőfi. A másik, a mit Mikszáthra gondolva, nem szabad felednünk, hogy pályája utolsó regényében egy nagy felszárnyalással, kifejlődéssel végződik, s hogy ez a mű épen nem az előzők jellegének megismétlése, inkább visszanyúl a kezdőkor melancholiájához és mint hatalmas tragikai kompozíció, valami Ödipus-tragédia áll a sor végén. *A fekete város* értékét fölismerte a koszorúzó akadémikus bíráló, de kellő arányú méltatásával adós még kritikánk.

Rubinyi könyvében e két fő problema bizony mostohán van elintézve. Egyrészt sokkal inkább egyszínűnek látja Mikszáth művészetét, semhogy e generalisálás folytán értéke és hatása legmélyéig juthatna; másrészt fejlődése is addig érdeklí jobban, a míg külső adatokhoz, életpálya-mozzanatokhoz tudja azt csatolni, s a jelzett végső kifejlődésre való utalás még csak fel sem dereng könyvében. Sőt mintha Mikszáth egész munkásságából a kezdő évek összegyűjtetlenül hátramaradt írásai érdekelnék a legjobban, pedig ezeknek inkább az általános tanulságuk a becses, mint a cikkek egyenkint. E vonzódása érthető, hiszen tudvalevőleg jórészt az ő kutatásai nyomán állott össze a Mikszáth hátrahagyott írásainak 18 kötete a Révaiak kiadásában. Aztán ki is vont belőlük egy oly tanulságot, mely szerintünk legfőbb érdeme könyvének. Rátalált nevezetesen bennük lényeges mivoltuk szerint nem egyre azon alakok közül, kikkel a későbbi, kifejlett költő is játszatja meséit. Amaz első, s természetesen még primitivebb előfordulásukban szorosan kapcsolódnak az író életviszonyaihoz, s e derék észrevevésben kapjuk a főmagyarázatát a Mikszáth-alakok realitásának, a mit ő maga említett nyilatkozatában egész programja élére helyezett. Ez alakok sem irodalmi hatásoknak nem utánképzései, sem nem fantasztikus elképzelések, hanem íme, a valóság talajából sarjadt, kortárs-alakok voltak eredetileg az író életében. De azért e fölötte becses tanulságot nyújtó anyag nál egészében mégis többet időz el a kelleténél; mintha csak kiadóirábeszélésre azoknak a posthumus köteteknek a közönség előtt való energikus beajánlását kellett volna vállalnia. Pedig a dolognak vannak veszélyei is a nagyközönség irányában. A nagyon is a fejlődés szempontjából tekintendő írárok a nem helyes felfogású »tiszelt olvasót« esetleg kiábrándíthatják az ő »még jobban megismerendő« kedvenc írójából.

Nagy fogyatkozása szerintünk a könyvnek, hogy a míg Mikszáth alakjaival derekasan foglalkozik, genesisükre rávilágít (kár, hogy nem nagyobb teljességgel), addig ez alakokkal végigküzdetett meséket nem

vizsgálja közelebről, s ez egész körből mindössze a visszatérő motívumok érdeklik. Még kevésbé adja az egyes művek méltatását, úgy-hogy könyve egészében inkább természetrajzi osztályozáshoz hasonlatos, semmint esztetikai vizsgálódáshoz. E feladat alól a bevezető lapokon bizonyos fölényességgel úgy vonja ki magát, hogy azt a tartalom-elmondással azonosítja, a miről persze felesleges vitázni, mivel az a kellő eljárás mellett nem más, mint a mű összbnyomásának és értékének elintézése. Hogy e legszorosabb értelemben esztetikai eljárás nem lehet független a mesére vonatkozástól, arra épen a Rubinyi könyve is nyújt klasszikus bizonyosságot. Azon a helyen, a hol Mikszáthnak *A fekete kakas* című művét méltatja, bizony szinte feleslegeskedő bőséggel adja elő — a tartalmát.

Közelebb lépve most már a könyv anyagához, ez esetben is elmondhatjuk, hogy sok minden van benne, a mi nem beleváló, és sok minden hiányzik belőle, a minek föltétlenül benne kellene lennie. Mi szükség pl. polemizáló ismertetését kapunk benne a Bergson komikum-elméletének, mire való a Mikszáth-tal egyívású és utána következett írók közül a vele némiképp kapcsolatba hozhatókat rendre jellemezgetni, s hozzá — a mi ily sommás eljárásnál rendes — ép annyi ellentmondást, mint helyeslést keltő módon? Anekdotái is (pl. Mikszáth szegedi korából) jórészt feleslegesek és hosszadalmasok. Viszont meg kell állapítanunk, még pedig a mű legnagyobb fogyatkozásával, hogy a Mikszáthra vonatkozó mind külső, mind belső adatoknak nem rendelkezik azzal a dúsz anyagával, melyet a jubiláris hónapok összehordtak, sőt — szinte bajos elhinni — felhasználatlanul hagyta még a költő azon időtájt tett saját nyilatkozásait is, köztük olyanokat, melyek helyettesíthetetlenül világítanak be lelke fenekéig. Megelégedett a kényelmes forrásokkal, a melyek a megjelenésükig felkutatott anyagot összehordva nyújtották, s ezt — igen derék bibliographikus kutatásain kívül — legfeljebb a költő hozzátartozóitól nyert értesülésekkel egészítette ki, a mi bizony labilis módszer, mert álljon bár az ily értesítések jóhiszemősége minden kritika fölött, pontosságuk esetleg még mindig bizonyítandó. Rubinyival is megesezt így például, hogy — nyilván ily értesülés alapján — egyenesen okmányi bizonyítékkal ellenkezik. Mikszáth származásáról azt írja, hogy »a magyar népség egy különös kis csoportja adta őt, a palóctság« (8. l.) és »a falu, melyben született . . . csendes palóc falu« (9—10. l.). Pedig költőnk kétségtelenül csakis anyai részen volt magyar származású. Simon János, a nógrádi főlevéltárnok, az Egyetértés 1910 június 24. számába írt *Mikszáth Kálmán származása* cz. cikkében mondja, hogy Mikszáth előtte azon év márczius 8-án »úgy nyilatkozott, hogy elődei, mint oláh eredetűek («Mikeszásza»), a hagyomány szerint a Mayláthokkal jöttek ki valamikor Erdélyből Magyarországra«. Az apai ág aztán, elkerülve Felső-Magyarországra, a hol a XVIII. században, mint luteránus papi familia szerepel, nyilván a mennyit magyarosodott, épen annyit tótosodott is. A költő apja egyébként hiteles nyilatkozatok szerint »teljesen jól beszélt magyarul«. És abban is igaza van Simonnak, hogy Mikszáth »szláv falusi környezetből kiindulva lett a nagy palóczzá

s vált egyik legmagyarabb írónkká« — hiszen Szklabonya (Mikszáthfalva) még ma is tisztára tót falu. Mikszáthot színmagyarrá, s még inkább színmagyar íróvá nem is a szomszéd palócságtól vett hatás ihlette, e folyamat tökéletessé csak szegedi korszakában vált. A könyv e helyére szépen odailllett volna annak megemlézése, hogy Mikszáth szülőföldét, nevezetesen azt a helyet, a hol keresztelték (Nagykürtös), Kazinczy Ferencz írta le először irodalmunkban, útirajzaiban épen idillikus jellegét emelve ki annak a tájnak. Mikszáth rimaszombati diákságának nem ismeri azt a kedves adatát, melyet maga közölt jubileumakor a kassai Kazinczy-körrel, ekképen: »A legelső irodalmi elismerés is, a mely ért, Kazinczy nevével volt összekötve. Mint rimaszombati diák, az ötödik osztályban az ő munkáit nyertem pályadíjúl irodalmi zsöngéimmal.« Pontatlan a selmeczi diákévekkel kapcsolatban az az adata, hogy az ottani önképzőköri *Érdemkönyv*be Petőfi egy verset írt be, mert bizony kettőt. A fennmaradt tartalomjegyzék szerint a másodiknak *A költő keserve* volt a címe, valami derék kéziratgyűjtő téphette ki az idők folyamán. Ha nem szánta volna a fáradságot, hogy a selmeczi evangélikus lyceumban Mikszáth tanulmányai után kutasson, rájött volna, hogy az az ember, a kit majd Tisza Kálmán a legokosabb fejek egyikének fog tartani a magyar glóbuson, mint felsőbb osztályos diák, nem tudom már melyik esztendőben, megbukott — a matematikából. Az illet most már minden tapintatlanság nélkül meg lehet mondani. Aranyt például ki nézi azért kisebbnek, hogy megírta magáról:

... iskolában rettenté a sok

A + b, nagy $\sqrt{\quad}$ a dült ~-asok.

A hol valami megbővítő adatot talál, azt szinte tüntetően túlbecsüli. Így pl. tudvalevő, hogy Mikszáthnak első megjelent dolgozata *A labancz neje* című víg ballada volt, az *Igazmondó* 1869. évi 50. számában. Ezt különben, ha jól emlékszem, Szinnyi Józseftől tudjuk valamennyien. Ezt az adatot Rubinyi csak egy jegyzetben, pontosság nélkül említi meg (12. l.), ellenben rátalálván a *Szabad Egyház* 1869. decz. 31. számában, tehát későbből Mikszáthnak az élczről és bőkről szóló, tárczában megjelent elmefuttatására, siet megállapítani, hogy ettől »áthévíti az ifjú író lelkét az első tárczacikk megjelenésének kéjes öröme«, mintha t. i. már akkor sejtette volna, hogy mint feuilletonista lesz majd klasszikus. Pedig hát, a mi előbb volt, mégis csak előbb volt, s az ilyenféle örömnön csak egyszer szokás átesni. Aztán egy eredeti vers mégis csak büszkébbé teszi az ifjút egy értekezésnél; s mint sejtette még akkor a költő, minek fog kialakulni, főkép ha tekintetbe veszszük, hogy akkori írásai közül versei bizony szebbek prózájánál, főkép *A légyott* című (1877), melyre való rámutatás épen Rubinyi érdeme. A Mikszáth házasságára vonatkozó adatai nagyjában helyesek ugyan, de rájuk fér azért a kiegészítés, helyesbítés, főkép az egész kis regény magyarázatát illetőleg. A Selmeczbányai Hirlap 1910 július 31-iki számából megtudhatta volna, hogy Mikszáth első, 1873 tavaszán kötött házasságának

tanúja a völegény részéről Wagner Lajos belvárosi réaliskolai tanár, Mikszáth osztálytársa volt, ki mint nyug. igazgató halt meg, a menyasszony részéről pedig nagybátyja, Kovács Lőrincz, miniszteri osztálytanácsos. Nem tudom, minek alapján teszi Mikszáthnak nevével való másodszeri összekelése idejét az én dátumommal (1883 január 1.) szemben 1882 december 31-re. Az eltérés csekély ugyan, de okirati bizonyossággal szemben ennek sincs helye. Nem is szokás Szilveszterkor lakodalmat tartani. A naivsáig szentimentális és elfogadhatlan azonban, a hogy az írónak első házassága utáni válását magyarázni próbálja. Azért, hogy egy író boldogúljon, nem szokott tőle elvárni a felesége, legfeljebb, ha az író maga is akarja. Mikszáth azonban nem akarta, a felesége sem, de nyilván akarta a rokonság, mely egyenesen az asszony érdekében vélte cselekedni, ha őt az akkor zöld ágra vergődni sehogy sem tudó Mikszáth-tól elszakítja. Így tartják ezt Nógrádban, és ennek csakugyan megvan a teljes belső valószínűsége.

Mellőzi Rubinyi annak kiemelését, milyen jelentősége volt Mikszáthra a megyei élet szemlélésének, de nem látja igazán a szegedi korszakét sem. Mikszáth ugyanis nemcsak szegedieknek mondott alakjait vette abból a milieuból, de nem kis mértékben palóczait is, úgy, hogy azokat a tisztai metropolisban megvigyázott színmagyar alakokat szépen áthelyezte a görbe höní környezetbe. Gyönyörűen meg van ez mondva jubiláris nyilatkozásai egyik remekében, melyet a szegedi Dugonics-Társaság körében tett. Ebből persze *A Mikszáth-jubileum története* című, lelkiismeretlenül összetákoltt füzet csak pár soros utalást nyújt (31. l.). A beszéd eredeti szövegéből idézzük: »Szegedet írtam harmincz év óta... Itt szedtem fel az anyagot, a mely munkáimat képezi... Hol Szegedet viszem át álmaimban Mikszáthfalvára, hol Mikszáthfalvát Szegedre és összefoly a két szülőföld egy darabba.«

Derék érdeme Rubinyinak, hogy Mikszáthnak a *Nógrádi Lapok*-ban megjelent írásait rendre megismerte. De általán túlbecsüli őket, azt mondva pl. hogy Mikszáth már akkor *sub specie aeternitatis* írt azokról a kisvárosi figurákról. Van azokban az írásokban még elég sok a fotografálásból, kifigurázásból, s ez nem is lehet másként. Kár, hogy a Mikszáthra vonatkozó bizalmasabb vonások során nem említi dolgozó módját. A jeles író saját szavai szerint oly módon jött bele az írásba, hogy úgy képzelte el feladatát, mintha *egy bizonyos* oly embernek mesélne, a kinek igen ad a tetszésére, a kivel szeret eldiskurálni. Már gyarmati korában volt egy ilyen embere (valami névtelen nevet mondott), Szegeden pedig Enyedi Lukács, úgy hogy, a mikor ez meghalt, csüggedtségét ezekbe a szavakba öntötte: »Nincs már Enyedi Lukács, kinek írjak ezentúl!« Későbbi dolgozó módja, a műnek többszörös élőszóbeli elmondás által való csiszolása leírása előtt, közismeretes. A Mikszáth kedvenc íróiról szóló helyen nem találjuk a Csehov nevét. Erről szószerint mondotta: »Ezzel szemben elfogult vagyok, valósággal szerelmes belé, minden dolgát csak szeretni tudom.« Dickens-rajongását így fejezte ki: »Szeretném tudni az egész életét, hogy mit csinált annak mindenik napján.« Az is említésre méltó ebben a körben, hogy Mikszáth nem

ézelmes, megindult történeteit szerette legjobban, mint a maga *olvasója*, hanem a komikai vidámság erejétől duzzadókat. »Ha igazán kedvemre valót akarok olvasni magamtól, sohasem nyúlok a *Jó palócok*-hoz, meg a többi szomorúságokhoz, hanem előveszem a *Grisics hitelbe vett bort az Öreg szekér, fakó hámból*.« (Tudvalevőleg a belgrádi udvar kifigurázása.)

Az *Alakjai és motívumai* cz. fejezetben, mely legjobb része a könyvnek, túlzóknak találjuk azon kijelentéseit, hogy Mikszáthban »a jellemző elnyomja a mesemondót« (39. l.), mert ilyet csak a Jókai-val méltánytalanul szembeállítás mondathat; továbbá hogy »motívumainak is megvan állandó inventariuma, melyhez élte alkonyán már alig adott valamit« (u. o.), mert az utolsó regényében bizonyosan alaposan adott. E helyen kapjuk egy feltétlenül túlbecsülő emlegetését a Jókai-életrajznak is, mely szerinte »hosszú időkre mintája marad a jellemző művészet magyar irodalmának« (45.). E szavak igen helytelen oldaláról dicsérik meg azt a munkát, mert benne minden művészi szépsége mellett is egyrészt Jókainak legigazibb tettei, vagyis művei, egyáltalán nincsenek jellemezve, másrészt egyéni alakja mondhatni valami kegyetlen bravúrral van szinte elejétől végig elszomorító genre-figurának beállítva, úgyhogy egészében épen nem jó szolgálat a Jókai emlékének.

A Mikszáth humoráról és stílusáról írt fejezetben helytelenül alkalmazza Mikszáthra, a mit az Jókairól írt ismert dicsőítő versében. Hogy találnók meg pl. Mikszáthban annak kifejezését »a mint pusztáinkon viharrá nő a szél?« A pathetikus hangnem, mely Jókai művészetének oly erőssége, melyben annyiszor remekelt, hiányzik Mikszáth registereiből. És mintha Jókai igazi jelentőségét egy kissé szem elől tévesztené, Péterfynek róla való nyilatkozatait mind készpénznek venné Rubinyi azokon a helyeken, a hol Mikszáthot hozzá méri.

A Mikszáth elődeiről és utódairól írt fejezethez is sok szó fér. Így például nem tudjuk, mi jusson »a modern hirlapi tárcza *atyja*« nálunk Ágai Adolf (72.); inkább tán csak egyik művelője. Helytelen formája a kiemelésnek Peteleinél, hogy »még fogja foglalkoztatni a magyar irodalomnak és fejlődésének munkásait« (76.), mert minden valamire való író fogja, s emberileg megnyugtató irodalomtörténetünk úgyis csak akkor lesz, ha megfelelő munkaerejű és ítélőképességű ember összes *értékes* íróink hagyatékát s a rájuk vonatkozó nézeteket revidálta. Szerzőnek tetszik az az agyba-főbe dicsérés, melylyel Móricz Zsigmondot pajtásai illetik, Mikszáthnál nagyobbnak hirdetik: »Ez a lelkesedés szerintünk örvendetes, mert minden irodalmi lángolás szent stb.« (79.). Mi azt hisszük, hogy inkább czinikus pajtáskodás a nyitja a dolognak. E fejezetnél, mely bővelkedik a polemiák ütközőpontjául válható odavetett nyilatkozatokban, úgy hogy az éles levegő bizonyosan ezen a pontján fogja a könyvet leghamarább kikezdeni, sikerültebb az utolsó szakasz, Mikszáth értékéről, arcképéről, jövőjéről. Újat ugyan semmit sem nyújt, viszont meglehetősen furcsa motívumokat kever tárgyalásába, mikor nagy írók értékelésének vezérelvei között az olvasóik számát, az íróársak szeretetét, külföldön elterjedtségüket emlegeti. »Divatja vesz-

tett, idejét múlt nagy író» (82. l.) *contradictio in adiecto*, mert a ki igazán nagy író, az felette áll minden divatnak, és mindig fog akadni, talán az izlésnek egy köziránya is, de behelyezkedő képességét el nem vesztett kritikus mindenesetre, a ki őt hagyatékának újra átélése alapján igazolni fogja. Szerző többször esik könyvében az elragadtatás hangjába, de legerősebben e fejezet azon helyén, a hol *A fekete kakas* egyik jelenetét méltatja, ekképen: »A meglepett, a rajtakapott, a leleplezett gyöngédség e jelenete olyan magaslaton áll, melyre magyar prózaíró még alig emelkedett.« (87.) Ez már a dicséret értékét veszélyeztető túlzás, emlékeztet az abderaiak eljárására, kik valóban szép szobrokat oly túlmagasra helyeztek, a honnan aztán már nem lehetett jól látni őket, inkább csak hinni bennük. Mikszáth szegény író volna, ha műveiben egész sorát nem találnók a kiemelthez méltó, sőt azokat felülmúló jeleneteknek. Viszont lenézése valójában a Mikszáth politikai rajzainak, országgyűlési karczolatainak, mikor azokat akkép dicséri meg, hogy »a kedélyes politikáló magyar paraszt (!) minden éleslátása és bonhomiója benne van ezekben a kötetekben« (90. l.). Mi azt hisszük, hogy mégis az író fölényessége a legnevezetesebb bennük, melylyel eljárását alakjaival szemben úntalan pazar ajándékozásnak érezzük, s mélyükön valójában épen nem a politikával való megelégedése húzódik meg, mint inkább az a meggyőződés, hogy igazán nem a politika vinné előre a világot, hanem a művelődés, mely szegény csak annak kegyelemkenyerén él még ebben az országban. Hogy Mikszáth mint politikus épen nincs elintézve az ideális pártemberkép való bemutatásával, eléggé tanúsítják *A fekete város* bizonyos fejtegető helyei, s még inkább Roosevelttel való találkozása, melyről csak a halála utáni évben jöhetett hiteles tudósítás (Budapesti Hírlap, 1911 április 16.). Olvashattuk benne, hogy az ő »mameluk« szívében mennyire lobogott a független magyar haza eszménye, épúgy, mint a keserűség ennek évszázados meghíúsítója, a bécsi politika ellen. És már előbb írta a kassaiaknak: »Kassa a főváros, a hívők fővárosa, mert Kassán van a szent sír. S a hol a szent sír van, onnan kell várni a feltámadást.« Ily mozzanatok mellőzése szerintünk egyenesen a neki kijáró koszorúnak a kisebbre szabása. És mennyire hozzátartozott volna e mozzanaton kívül az egyéniségéről nyerendő helyes képhez annak a nyilatkozatának bevonása, melyet az ünneplések idején hitvallása mellett tett. Ezt sem abban a gyarlóbb formában mondta, a hogy az *A Mikszáth-jubileum történetében* olvasható; ez ugyanis nem vett tudomást arról a hiteles szövegről, melyet a költő szükségesnek látott e nyilatkozásáról utólag maga kiadni a hírlapokban. E beszédéből a hitéért való lelkesülés, a megvédelmezésére való készség hangzik ki, a tiltakozás a hitéletnek mint avult lomnak felfogása ellen: »Nem vagyunk holt ráczok, a kik a templom körül fekszenek s ezzel betelik örök rendeltetésük.«

Nem időztem volna ily részletekbe menően e könyvnél, ha ezt nem okolná meg az a körülmény, hogy Mikszáth műveivel kapcsolatban, tehát mintegy a Mikszáth birodalmában való leghivatottabb kalauz szerepét követelve látott napvilágot. Mondandóimat igen megrostálva adtam csak itt elé; de azt hiszem, a közlöttek után megtehetem vele

szemben azt az általánosítást, hogy egyenesen bővelkedik a helytelen nézetekben és ítéletekben, úgyhogy ehhez képest hiányai csak másodrangú bajok.

A könyv előadását egészében bizonyos kellemes, közvetlen folyamatosság jellemzi, melynek azonban többször árt a nekiáradó szóhalmozás, másrészt az eredetibb hangnak, színeknek hiánya. A hol efféle törekszik, egyenesen kudarcot vall, az ízléstelenségig vagy ürességig. Úgy látjuk, Rubinyi az előszóbeli előadás jellegét akarta megadni írásának, pedig éppen az értekező nemből van ez a legkevésbé helyén, mert itt a végsőig keresett szabatosság a fő. Magyarosságával sem lehetünk mindenütt megelégedve. Mindezek némi bizonyítására hadd szolgáljanak a következők. Az ifjú párról, mely a fővárosból a kolerát átélte Szklabonyára húzódt, olvassuk: »Boldogan éltek a megfertőzött házban, melyet dezinficiált (!) tüzes szerelmük« (14. l.). Gyulai Pálnak egyik szép, de a sok használat folytán már komikussá vedlett fordulatával találkozunk a 24. lapon: »Az író apró ujságcikkben tördeli szét nagy lelkét.« A »sub specie aeternitatis«-t éppen elég volna egy munkában csak egyszer említeni (25, 32. l.). Bizonyos konferenciá-i túlélnékséget érzünk e fordulatában: »És tessék elképzelni még nagyobb meglepődésünket« stb. (28. l.). Igen sokszor, igazán csak az előszóbeli előadásnál tűrhető mértékben szerepel nála a *fogjuk látni, a kikre még visszatérünk, most fontosabb dolgunk lesz* s más efféle. A lövönat neki a pesti utcának »már igazán végleg lekopott alakja« (41.). Ugyanazon lapon a *becsap-hoz* is van szerencsénk, »rászed« értelemben. Vannak általában hangnemének bizonyos szélsőségei. Hol populáriszkodik, a hozzáértő olvasó számára szinte bántóan, hol meg valósággal a nagyképűség hangjába csap, roppantul hangoztatja a nagy problémákat, hogy valójában elintézetlenül hagyva őket, lépdeljen tőlük, szinte a lábujjhegyen járás tapintatosságával, tovább. A 73. lapon olvasható: »A költő is viszonzta ennek is érzelmeit.« »Nincsen egész igazságtalansága a költőnek« (értsd: van egy kis igaza), olvassuk a 90. lapon. Ugyanitt van egy hasonlata, melynek tarthatatlansága arra vall, hogy a művészi szemléleteket inkább erőlteti, semhogy birtokukban volna. Az *Új Zrinyiász* jövődó sorsán tűnődve írja: »A szép, illatos rózsza is, fájdalom, elhervad egyszer, de penész nem férközik hozzája, mert leveleit szerte viszi a szellő és illatának emlékét nemzedékek meg tudják őrizni.« Ez ú. n. hazug hasonlat, mert olyan rózsza, melynek illatán késő korok merengtek volna, bajosan termelt még. Ízetlennek találjuk a könyvnek befejezéséül rakott képet is, mely a Mikszáth mennybeli apotheosisa volna. Theatralis is, meg az afféle mennyország, Isten és a költő hozzátartozói nélkül, csupán a neki örvendező előbb meghalt íróársakkal, mintha egy kissé a Borsszem Jankó ízlésében volna megkomponálva. Ott az ilyet szépen meg is rajzolják. A karének pedig a *földről* hangzik fel hozzájuk: Petőfiből énekelnek odalenn. Igazán nem közönséges bátorsága a tolnak!

Teljes elismerést érdemel a könyvnek bibliographiai függeléke, mely mindazt felöleli, a mi Mikszáth műveiből a jubiláris kiadásban és a *Hátrahagyott iratok* 18 kötetében nem található.

Összegezve: a Mikszáth-adalékoknak kellő fel nem használása, a helytelen ítéletek, az írónak jelentéktelenségeknél elidőzése, s nem minden erejéből a lényegesre irányulása — ezek a legfőbb okok, melyek miatt nem állhatunk be e könyv dicsérői közé.

DR. VÁRDAI BÉLA.

Kéky Lajos: Tanulmányok Arany János epikájáról. Budapest, Franklin-Társulat, 1917. (Olcso Könyvtár.) K. 8-r. 123 l. Ára 1'50 K.

Az Arany-centennarium alkalmából megjelent munkák közül, Négyesy Lászlónak remekbe írt, de a tanuló ifjúság számára készült, tehát más megbírálás alá eső Arany-életrajzán kívül, egyike a legbecesebbeknek Kéky Lajos tartalmas füzetkéje, melyben Arany epikájáról szóló négy tanulmányát gyűjtötte össze. Ez essayk mindegyike kimagaslik az elég tekintélyesnek mondható s az utolsó évtizedben nagyon föllendült Aranyirodalomból. Nemcsak mert művésziesen megírott dolgozatok, hanem mert részben már elkoptatottnak látszott tételekről mondta el bennük írójuk maradandó értékű megállapításait.

Kéky a XIX-ik század magyar epikájának legjobb ismerői közé tartozik; aethetikai ízlése írói tehetségének egyik legkiválóbb vonása; széptani képzettsége a legnagyobb mester iskolájából került ki; stílusa is Beöthy előkelő tónusán csiszolódott és alakult ki. Ez ünnepi évben mint a leghivatottabb szólal meg tehát, hogy a legnagyobb magyar epikust méltassa s így, összegyűjtve adja négy dolgozatát, melyek mindegyike írójának kiváló sajátosságait mutatja.

A legbecesebb s a legterjedelmesebb is az első közöttük. *Arany János elbeszélő költészetét* méltatja annak — és Aranynak — fejlődése szempontjából. Előzményeiül Vörösmarty *Tündérvölgyét* és Petőfi *János vitézét* jelöli meg s új mozzanatként e kettő kapcsolatára is rámutat. Ez előzmények után lép föl Arany, a kinek költői pályáját a szabadságharczczal két részre osztja mind külső körülményeit, mind belső, lelki világát tekintve: egyrészt, mert munkái eladdig a szívében viruló tavaszról, lelke derűjéről, életbizodalmaról, vágyairól — azontúl belső vívódásairól tesznek tanuságot; másrészt, mert a szabadságharczot követő idők alkotásai a magyar és a világirodalom remekeinek tanulmányozásából is leszűrődött fejlődést mutatnak. Épen ezért az első, rövid korszakot talán helyesen nevezném Arany naiv korának. Alkotásainak kristálya e korszakból a *Toldi* s a *Toldi estéje*. A népiesben gyökerezdő s lelki alkatának megfelelően kialakult epikus tehetsége e művekben szakít a régi hatlábú eposz modorosságával s teremti meg a modern magyar epikát. Minden más igazi remeke a második korszakból való, a melyből Kéky éles vonásokkal mutatja be Arany fejlődését: a párhuzamot, melyben a subjectiv élmények az epikus tehetséggel viaskodva is, remeket szülnek, a hatásokat, melyekkel a világirodalom remekei s a magyar epikusok sora fejlődését úgyszólván irányították, s e hatásokon belül fejlődésének kialakulását. Művészi öntudatossága, lelki ismeretessége volt a vezető fonala. Epikai stílusa, költői felfogásának

mélyülése, műformáinak szabotossága, tragikus érzése, a kor lelkével való kapcsolata, legjellemzőbb nemzeti érzésünk kifejezése azok a mélyebb szempontok, melyekben Arany öntudatos művészete önmagát mindegyre kimagaslóbban mülja felül, hogy mint fejedelem, mint a legnagyobb epikusok egyike fejezze be alkotásai sorát.

A második dolgozat — *Arany pályakezdése* címmel — azokat a szétszórt s már-már elmosódó nyomokat keresi fel, melyek Arany első költői munkásságából ismeretesek. E dolgozat kapcsán az Arany-jubileum alkalmából rá kell mutatnunk arra a nagy mulasztásra, melylyel az irodalom Arany emlékének még mindig, szinte kegyeletlen nemtörődömséggel tartozik: értem össze nem gyűjtött műveinek kiadását. Szó volt róla, hogy a M. Tud. Akadémia e centennariumra egy teljes, kritikai Arany-kiadással lepi meg a nemzetet s a kutatókat. Kétségtelen ugyan, hogy ez a mai viszonyok közt, a háború folyamán nem volt kivihető,¹ de miként Kemény hátrahagyott műveivel, épúgy lehetséges lett volna Aranyéiból is egy vaskos kötettel az eddig legteljesebb kiadást megszerezni. Politikai cikkei, novellái, novella-fordításai, azóta elszórtan megjelent levelei, töredékei, a Shakespeare-fordítások bírálatai, tréfás költeményei stb. dús anyagot adtak volna hozzá — és bőséges alapot ez a dolgozat, melyben Kéky az ifjúkori kísérletekről, a »pályakezdésről« számol be. Ezek egyik-másika is tudvalevőleg megvan, ha csak másodkézből is és ezért talán nem betűhíven. A legbecsesebbjeivel — a két novellával — Kéky bővebben foglalkozik is. Nem látjuk megemlítve Arany vígjátékát, melylyel az Akadémia egyik pályázatán is résztvett, s melynek kéziratát valószínűleg főtitkár korában megsemmisítette.

A következő dolgozat, *Petőfi János vitézének hatása Arany Toldijára*, pályamű volt s az Akadémia 1913. évi Lehr-pályázatán pályadíjat nyert. Több más, azóta napvilágot is látott, érdemes dolgozat közül is messze kivált, alapos, szerzőjéhez, témájához egyaránt teljesen méltó munka. Tárgyával közvetlenül kapcsolódik az előbbihez: a pályakezdés után Toldi létrejöttének körülményeit világítja meg a János vitéz hatásának szempontjából. Rámutat Petőfi és Arany egyéniségének közös vonásaira is s arra, hogy a demokratikus célzat s a népies hajlam miként érvényesül művük megalkotásában, jelesen, miként ad Petőfi példát Aranyknak s miként bátorítja őt öntudatlanul is a Toldi megírására. Ez elvi megállapítások után a részletekre is kiterjed s az előadásban is talál egyező mozzanatokot.

Az utolsó magyar cz. rövidebb essay a nagykorúsi évek egy méltatlanul mellőzött, nagyobb figyelemre érdemes töredékével foglalkozik, »Arany pályájának egyik legmélyebben megható hagyatékával«. Jelentős alkotásnak készült, legkiválóbbjai egyikének. Nem bírta, belefáradt. Kéky megállapítja, hogy így is frissen áradó, plasztikus képekben leggazdagabb munkája Aranyknak, az elbeszélő hang közvetlensége, heve,

¹ Az előmunkálatok azonban serényen folynak, s a kiadás anyagának legnagyobb részét a megbízott kiadó (Voinovich Géza) összegyűjtötte és sajtó alá rendezte, sőt a magyarázó jegyzetek is készen állnak. *Szerk.*

szinte líraisága szintén páratlan. Ebben talán Byront követi, a mint hogy Byron rövidebb verses novelláinak modorában tervezte is e költői elbeszélést. S ha a másik, igazábban byroni alkotásnak, a *Katalinnak* nincs is irodalma még (Gyulai Ágost értekezése az egyetlen, a mely részletesen foglalkozik vele), párját, e töredéket Kéky teljes alapos-sággal méltatja. Létrejöttének belső és külső körülményeire részletesen kiterjed s tisztázza azt is, hogy miért maradt a mű töredékül.

A négy, ismételjük, külön-külön is rendkívül becses dolgozat értékét fokozza, hogy az Arany elbeszélő költészetéről szóló irodalom bibliográfiáját fűzi hozzá.

GALOS REZSŐ.

Magyar irodalomtörténeti tárgyú doktori értekezések 1916-ban.

1. *Gondán Felicianán: A középkori magyar pálos-rend és nyelvelmélei.* (Festetich- és Czech-kódex.) Pécs, Taizs J. 1916. 8-r. 142 l.

Volf György, Horváth Cyrill és Katona Lajos alapvető, irányjelző kutatásai után érkezett az ideje, hogy kódexirodalmunk története nagyobb, összefoglaló monographiákban földolgozásra kerüljön. Ez két irányban történhetik: egyrészt szerzetesrendek, másrészt műfajok szerint. Véleményem szerint az elsőnek meg kell előznie az utóbbit: előbb tisztázni kell az egyes rendek körébe tartozó kódexek összetartozását és közös származásukból eredő szellemi irányát, csak ennek alapján lehet az egyes műfajokban uralkodó és azokat alakító áramlatokat teljesen tisztázni és kellőképp megvilágítani. Gondán az első irányt választotta: a pálos-rend szerepét akarja megrajzolni legrégebb irodalmunkban. Munkájához nagy készültséggel s az eddigi irodalom alapos ismeretével fogott hozzá. A két kódex létrejöttét beleilleszti a pálos-rend magyarországi történetébe s részletesen fejtegeti a könyvek tulajdonosának, Kinizsiné Magyar Benignának, életrajzi adatait. Csak ilyen gondos, minden apróságra kiterjeszkedő figyelemmel sikerülhetett végkép tisztázni a két kódex szoros összetartozását s így azt, hogy a Festetich-kódex is kétségtelenül pálos eredetű. Néha azonban módszerében túlságosan aggodalmas s olyan állításokat is támogat fölös adatokkal, melyek eddig is nyilvánvalók voltak. Bizonyos volt eddig is, hogy a Czech-kódexeket Kinizsi vázsonyi kolostorában írták, ezt pedig a törökverő hős maga alapította a *pálos-rend* számára. Gondán buzgóságában még annak bizonyítására is vállalkozik, hogy ugyanekkor Vázsonyban Kinizsinek nem volt más kolostora, a hol a kódexet írhatták volna! Ugyanilyen fölösleges munka a rengeteg sok könyvidégetés. Meg tudjuk becsülni a pontos és megbízható jegyzetek értékét, kivált philológiai értekezésben, de az már szinte komikus, ha egy közhasználatú bibliai kifejezéshez vagy képhez odateszi a megfelelő szentkönyv fejezet- és szakaszszámát. Ebben csak Karl Lajos múlja fölül szerzőnket. — A munka legértékesebb része a két kódex részletes forráskimutatása. Már régibb kutatásokból tudjuk a két kódex himnuszainak, bűnbánó zsoltárainak, legtöbb imádságának eredetét. Gondán most kimutatja az egykorú Nagylaki-féle breviáriumból, hogy a Festetich-kódex javarészt az *Officium*

B. M. V. fordítása, a Czech-kódexben pedig megvan az O. B. M. V. *in Sabbato vesperae*-je. Meg kell jegyeznünk, hogy ez időben még a breviárium nemcsak a papok magánhasználatára készült, hanem karimádságokat is tartalmazott, melyben a világi hívők is résztvettek. E breviárium segítségével megállapítja továbbá Gondán, hogy a két kódex néhány hiányzó lapja magukból a többi szövegrészekből és egymásból kiegészíthető. — A »különös rész« szövegösszehasonlításaiban legnagyobbbrészt közli a latin eredetit, gondos nyelvi és stilisztikai fejtegetésekkel kapcsolatban, sajnos, néha egy Tömb Szilárd kicsinyeskedésével. Végül a többi kódexeinkkel való összevetés arra a meggyőződésre jutatta, hogy ha e kódexek másolatok is, az összes részek fordítója és összeállítója pálos szerzetes volt.

2. Szerecz Alajos Imre: *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei.* Budapest, Franklin, 1916. 8-r. 175 l.

Szerecz a másik irányban indult el s a kódexeinkben elszört számtalan kisebb-nagyobb szentírási töredéket, idézetet, imádsággá vagy más liturgikus célra földolgozott részletet gyűjtötte egybe óriási szorgalommal. Bármennyire jelentéktelennek s pusztá anyaggyűjtésnek látszik is első pillanatra munkája, mégis fontossága nyilvánvaló. S meg kell adnunk, tisztán látja föladatát s azt részletesen kifejti munkája bevezetésében (*A magyar egyház és a szentírás*). Kétségtelen ugyanis, még ha meg se támogatná egyháztörténeti adatokkal, hogy a magyar egyháznak kezdettől fogva szüksége volt bibliafordításra vagy legalább a szentírás azon részeinek átültetésére, melyek a szertartásokon naponként kellene. Kérdés, nem lehetne-e régi kódexirodalmunk szentírási töredékeiből egy ősi, XI. vagy XII. századi magyar biblia meglétére legalább következtetni. Itt azonban mindjárt oly nehézséggel állunk szemben, melylyel szerzőnk nem vetett számot. Tekintetbe kell vennünk, hogy ránkmaradt kódexeink nagyrészt igen késő korból származnak, leginkább a XV. sz. végéről vagy a XVI. elejéről valók. De tegyük föl, e nagy időbeli különbség eloszlik azzal, hogy e javarészt másolt kódexek sokkal régiebb eredetiekre mennek vissza, továbbá az egyházban uralkodó szigorú konzervativizmus hosszabb időn át is változatlan épségben tart meg egy ilyen szellemi terméket — fölmerül egy másik nehézség, t. i. a magyar egyház kialakulásában sokáig igen különböző eredetű, idegen befolyások uralkodtak, melyek ellentétes szellemi irányokat, eltérő szertartásokat hoztak magukkal. Ha ezek az ellentétes áramlatok — tegyük ismét föl — a XII. sz. folyamán végkép egybeolvadtak, s a magyar egyház akkor már teljesen egységessé lett: megjelennek a különböző szerzetesrendek, melyek ismét különféle szellemmel különféle célok megvalósítására törek-szenek, s tudjuk, sokszor eltérő szertartásokat is honosítottak meg. Azért hibája Szerecz fejtegetéseinek, hogy figyelmen kívül hagyta kódexeinknek egyes szerzetesrendekhez való tartozását, s gyűjtését nem e szempontból csoportosította. — De térjünk rá Szerecz fejtegetéseire. Előbb különféle alapon osztályozza a szentírási kisebb-nagyobb részeket, majd a tüzetesebb tárgyalásban két főcsoportot különböztet meg: 1. önálló

szenitírási töredékek, melyek akár mint imádságok, akár mint liturgikus részek szerepelnek; 2. kisebb töredékek, idézetek a szent könyvek egymásutánja sorrendjében. — Az első csoportból a legértékesebb eredményt a *passiók* adják, melyek között lényeges eltérést nem talál. Ezek az aggodalmasan hű, szinte szolgál fordítások arra a föltevésre indítják, hogy »a magyar evangéliumi passiók már nagyon korán megrögzítették nyelvüket. A liturgiának ugyanis már az első időkben szüksége volt rájuk.« Másik fontos eredménye, hogy a Döbrentei-kódex s a vele rokonságot mutató kódexek szorosabb összetartozásra vallanak a Müncheni-kódex-szel, ez pedig nem lehet véletlen találkozás, »hanem legalább a passiókra nézve közös mintán alapuló lényeges összefüggés«. Ez annál föltünőbb, mert később a kisebb töredékek vizsgálatánál azt a negatív megállapodást olvassuk, hogy a Husszita biblia már csak szelleménél fogva sem lehetett hatással többi kódexeinkre. — A passiókkal ellentétben a nagyon kedvelt s elterjedt zsoltárfordítások semmiféle összetartozásra nem vallanak, a mint azt már Boros Alán értekezéséből tudjuk (*Zsoltárfordítás a kódexek korában*, 1903.). Szerecz nem is terjeszkedik ki behatóbban e tárgyra, hanem csak arra szorítkozik a későbbiekben (157. l.), hogy ezt az eltérést megmagyarázza: a passiók és egyéb egyező prózai töredékek közszükségletet elégítettek ki s a nyilvános használatra valók voltak, »ellentétben a pszalmusok fordításával, a melyet elszigetelt és magánosok — kizárólag laikus emberek — célját szolgáló jelenségnek kell tartanunk«. Ez így kissé egyoldalú; a zsoltárok is nagy szerepet játszottak a nyilvános szertartásokban, s ugyanolyan »általános szükség« mozdította elő rendkívüli elterjedésüket, mint más szenitírási fejezetekét. Én az eltérést inkább akként magyaráznám, hogy a zsoltárok már természetüknél fogva elsősorban éneklésre voltak szánva, s a régi barátfordítónak ezt akkor is éreznie kellett, mikor prózában adta vissza őket; s valóban bizonyos költői alakításra való törekvés lépten-nyomon észlelhető rajtuk. Ez magyarázza nagyobb eltérésüket; míg a prózai töredékek egyezése más tényezőknek köszönhető: egyrészt az akkori prózai szókincs szűkebb s egyöntetűbb volt, másrészt a pontos, hű fordítás szinte dogmaszerű követelményként nehezedett az íróra. — A kisebb töredékek *Eredmények cz. összefoglalása*, sajnos, nem sok pozitívumot tartalmaz: 1. Hogy »kódexeinkben egy-két idézet alakjában úgyszólván az összes szenitírási könyvek szerepelnek« — egészen természetes a bibliának a régi irodalomban való alapvető jelentőségénél fogva. 2. Hogy a Husszita biblia és a kései Jordánszky-kódex nem volt nagyobb hatással irodalmunkra — negatívum. 3. »Számos töredék ugyanazon változatlan alakjában olyan kódexekben szerepel, a melyeket sem szerzőjük vagy leírójuk, sem koruk közössége nem fűz össze« — igen fontos eredmény, de a lehető legáltalánosabb, minden részletezés, osztályozás, egyes típusok föllállításának kísérlete nélkül szűkölködik. 4. A Döbrentei, Székelyudvarhelyi, Érdy, Érsekújvári kódexek (mind XVI. századi) lectionarium-jellegű részeinek összefüggése, továbbá a passiók és egyéb töredékek egyezése még nem elegendő ok arra a következtetésre, hogy »a magyar egyháznak nem sokkal azután, hogy a vég-

leges szervezése befejeztetett, volt már olyan szentírásfordítása, a mely a pasztoráló egyháznak kezében elsősorban a hívek lelki szükségleteit szolgálta«. Ezt az időt »mindenesetre a XII. századba« teszi. — Itt először szükséges lett volna kimutatni pontos nyelvi és stilisztikai kritériumok alapján, hogy az egyező részek nyelve a korabelihez képest avult, s annál körülbelül négy századdal idősebb, másodsor az egyes kódexek közti kapcsolatokat nemcsak tartalmi, hanem leszármazási szempontból is behatóbban meg kellett volna állapítani. — A munka legnagyobb fogyatkozása a szorosabb nyelvészeti vizsgálat teljes hiánya, pedig itt a pusztán irodalmi összehasonlítás nyilvánvalóan nem elegendő. A szerzőt így csak rendkívüli szorgalmáért és szinte teljes anyaggyűjtéséért dicsérhetjük. De földadatában csupán a legáltalánosabb körvonalakig jutott el: a nyelvészeti kutatás van hivatva arra, hogy ebből a gazdag anyaghalmból megfoghatóbb és értékeesebb eredményeket hozzon napvilágra.¹

3. Szepessy László. *Tóth Ede népszínművei*. Budapest, 1914. Rovó Aladár. 8-r. 128 l.

E monographiának törzse s egyszersmind legértékesebb része Tóth Ede műveinek részletes, körültekintő, szinte teljesnek mondható anyaggyűjtésen alapuló elemzése. A Bayertól eltanult, de túlzásba vitt módszerrel, főként az egykorú lapok kritikái alapján, kiterjeszkedik az egyes színművek meséjére, szerkezetére, jellemeire, nyelvére, hatására, előadására, sőt még a zenéjére és rendezésére is! Annyira ragaszkodik az akkori napilapok adataihoz, hogy az egyes darabok meséjét belőlük veszi át. Egészen fölösleges azonban s helytelen, hogy az egykori napilapok bírálatainak legsütlemebb ötleteit is komolyan veszi s képes velük hosszas polemia bocsátkozni. Nem volna helyesebb ezeken hallgatagon elsiklani és csak komolyabb, számbavevésre föltétlenül érdemes fejtegetésekre kiterjeszkedni? Vagy csak olcsó babért akar magának szerezni Szepessy azzal, hogy e szükségszerűen hevenyészve készült, fáradt agyvelők hirtelen éjjeli munkájának termékein szellemi fölényét éreztesse? A tüzetes részt megelőzi és követi, mintegy keretképpen az egész magyar népszínmű fejlődésének vázlatos története. A bevezető résznek az a főhibája, hogy főképpen adatokat s neveket halmoz össze (Csokonai így is kimaradt), a helyett, hogy csupán a fejlődés főirányait jelölne ki s körvonalozná; a befejező rész ettől a hibától ment, itt valóban a főbb és útjelző mozzanatok kerülnek előtérbe. Véleményem szerint azonban a népszínmű fejlődését s annak lehetőségeit tévesen ítéli meg. Szerinte a selejtes népszínművek áradata a hatvanas években »a kritikusok theoriáit

¹ Alig néhány napra, hogy e bírálatot a nyomdába küldöttem, megjelent a M. Ny. márcziusi számában Mészöly Gedeon értekezése *Legrégibb bibliafordítóinkról* (II. folyt.), mely nemcsak hogy teljesen igazolja a bíráló utóbbi állítását, hanem Szerecz »Eredményei«-nek nagy részét is halomra dönti. Bizonyos tehát, hogy a Husszita biblia, eretnek volta ellenére, nagy hatással volt későbbi kódexirodalmunkra, a mint ezt a passiókkal kapcsolatban Szerecz is kénytelen volt elismerni.

is összegabalyította. Még Salamon Ferencz se tud tisztán eligazodni, mikor egyszerüen a vígjáték szűk körét szabja ki a népszínműnek«. Később is szemére veti Salamonnak, hogy ő »sem volt tisztában a népszínmű elméletével«. Szepeßy ugyanis Janovics Jenővel együtt a népdramában látja a magyar népszínmű jövőjét s még lehető fejlődésének irányát. Pedig Salamon Ferencz igen világosan, igen éleselméjűen és igen logikusan kifejtette magából a népszínmű természetéből, hogy a népdrama vagy tragédia teljesen elhibázott alkotás, s a népszínmű igazi, életrevaló alakja a népies vígjáték és bohózat. S vajon a fejlődés nem neki adott-e igazat? Tudott-e a népdrama akár nálunk, akár külföldön azóta valaha boldogulni? A magyar népszínmű története a legvilágosabban mutatja ez irányban a helyes ösvényt. Szigeti *Vén bakancsosa* óta Gárdonyi *Boráig* és Móricz Zsigmond *Sári birójáig* Tóth Edén, Csepregbyn keresztül nem ez a műfaj aratott-e igazi és megérdemelt sikereket? *A falu rossza* nem emelkedik-e ki magasan többi inkább drámaszerű testvérei fölé? *A piros bugyelláris* nem sikerültebb-e, mint a drámaibb *Sárga csikó*? Gárdonyi *Fehér Annája* s a hozzá hasonló, balladákból (a műfaji immanens törvények teljes félreértésével) átgúrt népdramák nem teljesen elhibázott alkotások-e? Annyira vak Szepeßy a fejlődésnek ezen önmagát igazoló menetével szemben, hogy ilyeneket képes mondani: »Természetesen egyszerre nem tudott (a népszínmű) népdramává fejlődni. Egyelőre még az átmeneti fokozatnál tart ez irány: *a népies vígjátéknál.*« Szóval, mégis Salamon Ferencznek van igaza. Azóta eltelt vagy félszázad, de hol van a népdrama? Mindezzel azonban nem akarom kisebbiteni e különben derék kis könyvecske értékét, megérdemli a dicséretet.

KIRÁLY GYÖRGY.

KÖNYVÉSZET.

Új könyvek és füzetek.¹

Ambrus Zoltán: Színházi esték. »Élet« irod. r.-t. kiadása, év n. 400 l. Ára 5 K. — Kiváló kritikusunk színi bírálatának ez a gyűjteménye immár másodikban kerül könyvpiazcra, s erre a dicsőségre rá is szolgált, mert az újabb kritika legjava természetéhez tartozik. Magas szempontú, szigorú, de igazságos bírálatok, megbízható értékelései az újabb külföldi drámairodalom hozzánk került termékeinek, s ép azért kitűnő tájékoztatók a művelt közönség számára.

Andor József: A tanítónő. (Regény.) Az »Élet« t. kiadása, év n. 383 l. 5 K.

Arany koszorú. Arany János költeményeiből. Születése századik évfordulójának ünnepére. Franklin, 295 l. Ára 3 K. — Az Arany-centennariumot a Franklin-Társaság, a nagy költő műveinek birtokosa, azzal ünnepelte meg, hogy Arany legszebb műveinek szemelvényes gyűjteményét aránylag olcsó pénzért egy kötetben közrebocsátotta. Kár, hogy a mai nyomdai viszonyok miatt a kötet papiroosa csúf, szürkés színű rossz anyag. A szemelvények összeválogatása ízléssel történt: a kötet adja a balladákat mind, egy részét Arany lírikumainak, a nagy elbeszélő költemények közül a Toldit és a Toldi Estéjét. Hogy a Toldi Szerelmének nem jutott hely benne, azt értjük: a kötet terjedelmét több mint a felével megnövelte volna. Mindamellett nagyon sajnáljuk, mert épen a Toldi Szerelme az a műve Aranynak, mely még ma sem olyan népszerű, mint a mennyire megérdemelné: ezt a ragyogó szépségekben gazdag költeményt »elterjeszteni a magyarság minden rétegébe« valóban a legszebb hivatása lehetne a kiadó társulatnak. A kisebb költemények sorában nem találunk egypárat, melyeket nehezen nélkülözünk. A nevezetesebbek vagy ismeretebbek: A honvéd özvegye, Álom — való, A puszta fűz, A reggel, Él-e még az Isten, Emlékiapra, Ének a pesti ligetről, Gondolatok a béke-congressus felől, Óh! ne nézz rám..., Plevna, Regg és est, Semmi természet, Szőke Panni, Válasz Petőfinak. Való, hogy Arany minden verséért kár, s fölvettek közül ezekért alig lehetett volna egyet is kihagyni!

Bleyer Jakab: A hazai németiség. 14 l.

Cholnoky Viktor: Kaleidoszkop. »Élet« irod. r.-t. kiadása, év n. XI, 256 l. Ára 4 K. — Alkalmoszerű újságcikkek gyűjteménye. Bevezetőül a kötet elé Kárpáti Aurél megírta a korán elhunyt elbeszélő és hírlapíró életrajzát, az új divat szerint életrajzi adatok nélkül, helyettük annál több szappanbuborékként szét-pattanó, csillogó, de üres frázissal és mértéktelen túlzásokkal. Egyikét az utóbbiaknak gombostűhegyre tűzzük: Cholnokyval »a modern magyar irodalomnak legoriginalisabb [mért nem: legeredetibb?] és legsokoldalúbb [így!] poétája [mért nem: költője?] szállt sírba.« Ez az egy mondat szolgáljon egy-szersmind stíl-mutatványul is.

¹ A Budapesten megjelenteknél a hely, az 1917-ben megjelenteknél az idő, a 8-r.-üeknél az alak megjelölése elmaradt.

Gulyás József: Erdélyi János két kéziratban lévő drámája. Sárospatak. K. 8-r. 22 l. — A kiváló műbölcselő és jeles költő két ifjúkori (1837-ből, ill. a 40-es évekből) kéziratban maradt drámájáról számol be a szerző, melyeket eddig csak címük szerint ismertek. Az első, A két királyné, két változatban is ránk maradt, a másik Nápolyi Endre. Aesthetikai értékük csekély. A kéziratok a költő fiának, Erdélyi Pálnak, tulajdonában vannak.

Jókai, Olcsó. Révai. K. 8-r. Számonként 50 f.

241—250. Szeretve mind a vérpadig. Történeti regény a Rákóczi-korból. 5 kötet. 152, 139, 163, 159, 153 l.

Könyvtár, Magyar. Lampel. K. 8-r. Számonként 36 f.

838—839. Isolde Kurz: Bálint lovag szerelme. Elbeszélés. Fordította: Péterfy Jenő. 67 l.

840—841. Háborús versek. Irták: Hangay Sándor, Kiss Menyhért, Oláh Gábor 88 l.

842. Porzsolt Kálmán: Egy színésznő naplójából. (Elbeszélések.) 45 l.

Könyvtár, Olcsó. Franklin. K. 8-r. Számonként 30 f.

1856—1863. Váradi Antal: Elmult időkből. Czikkek és rajzok. (Köztük több irodalomtörténeti tárgyú.) 291 l.

1864—1866. Báró Wlassics Gyula: A semlegesség a világháborúban. 89 l.

Landauer Béla: A tanár. Regény. Franklin, 249 l. Ára 5 K.

Magyar Shakespeare-Tár. Szerkeszti Ferenczi Zoltán. Kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. IX. K. 1916. 320 l.

Mihályfy Ákos, dr.: A magyar királykoronázás jelentősége. Ünnepi beszéd a budapesti kir. magyar tudomány-egyetem díszközgyűlésén 1917. január 22-én. 21 l. Ára 50 f.

Mikszáth Kálmán Hátrahagyott munkái. Sajtó alá rendezte dr. Rubinyi Mózes. Révai Testvérek, 1914. I—IX. k.

I. A saját ábrázatomról. Vallomások, levelek, följegyzések. XVI, 323 l.

II. Az igazi humoristák. Olvasmányok, úti jegyzetek, tárcaczikkek. 156 l.

III. Tudós írások. Huszonegy »előszó«, beszédek, tudósítások. 256 l.

IV. Az én ismerőseim. Apró jellemrajzok. 272 l. — Egy részük az irodalmi kritika körébe vág; nem annyira ismertetés, mint inkább többé-kevésbé szellemes jellemzés olvasható benne a következő művekről: Bartók Lajos, A kétféle ember; Beöthy Zsolt, A szépprózai elbeszélés I. k. (itt Mikszáthnak az a sokat emlegetett nyilatkozata, melyben magát mint rajz-írórt Beöthy tanítványának vallja); Berzeviczy Albert, Itália; Herczeg Ferenc, A szelek szárnyán; Kiss József költeményei; Podmaniczky Frigyes, Naplótöredékek; Pósa Lajos versei; Gróf Zichy Géza költeményei; s a következő írókról: Eötvös Károly, Gyulai Pál, Jókai Mór, Kovács Pál, Tóth Ede, Tóth Lőrincz, Vadnai Károly.

V. Az én halottaim. Nekrologok. 238 l. — Nagy részük írókról, költőkről szól.

VI—VII. Szeged könyve. I—II. k. 234, 274 l.

VIII—IX. Dekameron. Elbeszélések. I—II. k. 189, 246 l.

(A X—XIX. kötetek leírását l. a múlt füzetben, 254—255. l.)

Petrík Géza: Magyar könyvészet 1901—1910. 9—10. füzet: Kemény Simon — Krissfeld László. Magyar könyvkereskedők egyesülete. 641—757. l. 6 K. — E nagybecsű bibliographiai munka, melynek eddig megjelent füzetéről ismételtelen szóltunk (részletesebben a múlt évfolyam 124—125. és az idei 126. l.), a 9—10. kettős füzettel mint a mű I. kötete teljessé lett. Megrendelhető a szerzőnél: Budapest, II., Donáti-u. 49.

Rajka László: Heliodoros Aithiopiájának feldolgozásai a magyar irodalomban. Kolozsvár, Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium. 107 l.

Snyder: A modern természettudomány. Fordította, bevezetéssel, név- és tárgymutatóval ellátta Mikes Lajos. Révai. 304 l. Ára 1.90 K.

Tömörkény István: Egyszerű emberek. (Elbeszélések.) Az »Élet« kiadása, év n. 300 l. 5 K.

Veér Imre: Ovidius, A szerelem művészete. (Szemelvények fordítása az Ars amatoriából.) Versek. Aczél testvérek. 200 l.

Weber Arthur, Dr.: A szeptesi nyelvjárstanulmányozás története. (Német Phil. Dolg. XIX.) Pfeifer, 1916. 46 l. 1.50 K.

Irodalomtörténeti repertorium.

- Andor József.* Boldog otthon. — Ism. Várdai Béla. M. Kultúra 319—321. l.
Antal Sándor. A csudálatos szemű katona. 1917. — Ism. Dutka Ákos. Nagyvárad Napló 34. sz.
- Arany J. Babits Mihály.** Arany életéből. (Apró részlet egy biográfiai kísérletből.) Nyugat I. 432—437. l.
Császár Elemér. Arany János mint irodalomtörténetíró. Irodalomtört. 226—237. l.
Dóczi Imre. Arany nemzetnevelő hatása. Debrecz. Prot. Lap 10. sz.
Drechsler Miksa. Arany János vallása. Temesv. Hírl. 51. sz.
 Emlékezés Arany Jánosra. Gömöri Ujs. 11. sz.
Halász Imre. Arany János és családja. Nyugat I. 438—441. l.
Hatvány Lajos. Arany Jánosról. P. Napló 80. sz.
Henrich Arnold. Johann Arany. Siebenb. Deutsch. Tageblatt- 13191. sz.
Ignolus. Arany. Nyugat I. 417—423. l.
Közma Andor. Shakespeare és Arany. Az Ujság 74. sz.
 n. Alkalmi czikkek Aranyról. Bud. Szemle. 170. köt. 156—160. l.
Nagy Sándor. »Toldi« keletkezése és fogadtatása. Uránia 37—47. l.
Négyesy László. Arany. — Ism. Várdai Béla. M. Kultúra 275. l.
Rákosi János. Arany Jánosról. Bud. Hírl. 77. sz.
Schöpflin Aladár. A fiatal Arany. Nyugat I. 424—431. l.
Sztura Szilárd. Arany János és a világháború utáni költészetünk. Temesv. Hírl. 49. sz.
- V. J. Arany János. Tiszántúl 50. sz.
Várdai Béla. Arany János. M. Kultúra I. 226—228. l.
Zempléni Árpád. Arany Jánosról. Tokaj-Hegyalja 12. sz.
Zolnai Béla. Arany-jubileum. Hét 7. sz.
 B. K. Babits Mihály versei. M. Kultúra 268—270. l.
Baróthy Pál. Rádl Ödön emléke. Nagyvárad Napló 41. sz.
Bárony István. Vérrózsák. — Ism. ö. Bud. Hírl. 79. sz.
Barla M. Eszter. Gvadányi J. »Rontó Pál«-jának egyik forrása. Irodalomtört. 320—326. l.
Békássy Ferencz. Fantáziák és gondolatok. — Ism. Kosztolányi Dezső. Nyugat I. 506. l.
Benda Jenő. Circe. — Ism. Reile Pál. Világ 117. sz.
Berzeviczy Albert. Trefort Ágoston emlékezete. B. Szemle 170. köt. 1—22. l.
Binder Jenő. Gaal József »A király Ludason« cz. vigjátékának forrásai. Irodalomtört. 280—293. l.
Biró Lajos. Don Juan három éjszakája. — Ism. r. r. A Cél 246. l. — Góth Ernő. P. Lloyd 102. reg. sz.
Biró Lajos. Lilla. — A mélység lakói. — Ism. Góth Ernő. P. Lloyd 102. reg. sz.
Cholnoky Viktor. Kaleidoszkop. — Ism. Lakatos László. Hét 11. sz.
Drasche László. Tűzpróba. — Ism. Por. Hét 5. sz.
Dudinszky Nesztor. Az új lyra. Határszéli Ujs. 10. sz. (Harsányi Lajos-költészetéről.)
Dutka Ákos. Ismerlek Caesar. — Új verseskönyve. — Ism. Majthényi György. Zólyomvárm. Hírl. 18. sz.
Elek Oszkár. Rückert és Tompa. Irodalomtört. 319. l.
Eötvös József levelei a 67-iki koronázási hangulatból. Orsz.-VII. 1. sz. (Falk Miksához intézett 3 levél.)
Fábián Géza versei. — Ism. Tóth Árpád. Nyugat I. 509. l.
Fehér Árpád. Tömörkény. Budapest 109. sz.
Ferenczi Zoltán. Jelentés a gr. Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 169—191. l.
Fest Sándor. Verseghy Ferencz három költeményének forrása. EPhK. 316—318. l.
Fraknoi Vilmos. Zrinyi a költő tanulóévei. Bud. Szemle 170. köt. 161—183. l.
Gárdonyi Géza. Szunyoghy Miatyánkja. 1916. — Ism. Császár Elemér. A Cél 185—188. l.

- Gulyás József*. Vitézi énekek. 1917. — Ism. Rell Lajos. Békésmegyei Függelenség 24. sz.
- Gulyás Pál*. Apáczka-könyvtár a nyulak szigetén. Kath. Szemle 437—444. l.
- Gyulai Ágost*. Háborús anthologia. — Ism. Tóth Árpád. Nyugat I. 507. l.
- Harsányi István*. Aláírási ív Petőfi első verses kötetére. Irodalomtört. 317. l.
- Heinrich Guszláv*. Jelentés az 1916-iki Kóczán-pályázatról. Akad. Értes. 163—168. l.
- Herczeg Ferencz*. Az arany hegedű. 1916. — Ism. Várdai Béla. M. Kultúra 228—231. l.
- Husztiné-Révhegyi Rózsi*. Erdélyi és Hegel. Bud. Szemle 170. köt. 97—117. l.
- Huzella Ödön*. A csend. 1917. — Ism. Korda Béla. Nagyvárad Napló 28. sz.
- Kafka Margit*. Állomások. — Ism. k. l. Bud. Szemle 170. köt. 305—313. l.
- Karinthy Frigyes*. Így láttatok ti! — Ism. Kosztolányi Dezső. P. Napló 117. sz.
- Kereszty I.* A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. 1705—1867. — Ism. Jaulusz Ilona. EPhK. 302—304. l.
- Komáromi János*. Csanak András Bécsben. 1916. — Ism. Császár Elemér. A Cél 183—185. l.
- Laczkó Géza*. Noémi fia. 1917. — Ism. Kovács Dezső. M. Kultúra 321—324. l.
- Landau Béla*. A tanár. — Ism. (ib.) Alkotmány 83. sz.
- Loósz István*. Bartók Lajos. Irodalomtört. 294—316. l.
- Lőrinczy György*. Az özvegy falu. 1916. — Ism. Császár Elemér. A Cél 182—183. l.
- Magyar Bálint*. Katonák. — Ism. Rácz Pál. Határszéli Ujs. 12. sz.
- Mariay Ödön*. Aranyszájú Zongh. — Ism. Peterdy Sándor. Budapest 122. sz.
- Móricz Zsigmond*. A tűznek nem szabad kialudni. — Ism. Mohácsi Jenő. P. Lloyd 115. reg. sz.
- Nagy Endre*. Sienai szent Katalin vőlegénye. — Ism. r. r. Bud. Szemle 170. köt. 150—152. l.
- Négyesy László*. Elnöki megnyitó beszéd. Irodalomtört. 217—221. l.
- Palóczy, L.* Der ungarische Livingstone. Pest. Journ. 110 sz. (Magyar László.)
- Péchy Simon* imádságos könyve. Kiadja Guttmann M. és Harnos S. — Ism. Edelstein Bertalan. Irodalomtört. 330—333. l.
- Pelle János*. Népek Golgothája. — Költeményei. — Ism. L. E. Temesvári Hirl. 40. sz.
- Perényi József*. Gróf Bethlen Imre színműve. EPhK. 320—322. l.
- Prikkel Marián (Rélhei)*. A régi magyar énekmondók. EPhK. 277—288. l.
- Radó Antal*. Magyar Homér-fordításokról. Irodalomtört. 238—279. l.
- Rubinyi Mózes*. Mikszáth Kálmán élete és művei. — Ism. Bélteky László. Irodalomtört. 328. l.
- Schöpsflin Aladár*. Ambrus Zoltán. P. Napló 76. sz.
- Schöpsflin Aladár*. Tóth Árpád. P. Napló 106. sz.
- Somlay Károly*. Könnyű lelkek. 1916. — Ism. Kovács Dezső. M. Kultúra I. 183. l.
- Szilágyi Géza*. Fantasztikus szerelmek. — Ism. Mohácsi Jenő. P. Lloyd 115. reg. sz.
- Szomaházy István*. Emlékiratok a szerelemről. — Ism. r. r. A Cél 241—245. l.
- Tersánszky Józsi Jenő*. Viszontlátásra, drága . . . — Ism. Mohácsi Jenő. P. Lloyd 115. reg. sz.
- Tompához írt levelek*. Közli Kálniczky Géza. Sárosp. Hirl. 11—18. sz.
- Török Gyula*. Tömörkény. Magyarország 116. sz.
- Vadász Norbert*. Tompa Mihály letéte a premontrieknél. Sárospatak 11—12. sz.
- Vér Mátyás*. Az árnyék. — Ism. k. l. Bud. Szemle 170. köt. 313—317. l.
- ő. Bud. Hirl. 72. sz.
- Zuber Marianne*. A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. — Ism. Turóczy Trostler József. P. Lloyd 95. reg. sz.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.